T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

# EMÎR ES-SAN'ÂNÎ'DE HADİS USÛLÜ VE RİVÂYET TAHLİLİ

(DOKTORA TEZİ)

ELİF AYDIN

İSTANBUL 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

# EMÎR ES-SAN'ÂNÎ'DE HADİS USÛLÜ VE RİVÂYET TAHLİLİ

(DOKTORA TEZİ)

ELİF AYDIN

DANIŞMAN
PROF. DR. MEHMET ÖZŞENEL

İSTANBUL 2018

## TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı HADİS Bilim Dalı DOKTORA öğrencisi ELİF AYDIN'nın EMİR ES-SAN'ÂNİ'DE HADİS USÛLÜ VE RİVÂYET TAHLİLİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 18.01.2018 tarih ve 2018-2/19 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından ~~oy birliği~~ / oy çokluğu ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

**Tez Savunma Tarihi** 08 / 02 / 2018

| **Öğretim Üyesi Adı Soyadı** | | **İmzası** |
|---|---|---|
| 1. Tez Danışmanı | Prof. Dr. MEHMET ÖZŞENEL | |
| 2. Jüri Üyesi | Doç. Dr. AYNUR URALER | |
| 3. Jüri Üyesi | Prof. Dr. ZEKERİYA GÜLER | |
| 4. Jüri Üyesi | Doç. Dr. HASAN CİRİT | |
| 5. Jüri Üyesi | Doç. Dr. BEKİR KUZUDİŞLİ | |

**ÖZET**

*Emîr es-San'ânî'de Hadis Usûlü ve Rivâyet Tahlili* isimli tez, 1099/1688–1182/1769 yılları arasında yaşamış, İslâmi ilimlerin hemen her sahasında yazdığı irili ufaklı 200'e yakın eseri olan ve bilhassa da *Sübülü's-selâm* müellifi olarak tanınan, Yemen'li, Muhammed b. İsmail Emir es-San'ânî'yi tanıtmak ve hadisle ilgili fikirlerini tesbit ve tahlil etmek amacı ile hazırlanmıştır.

Giriş ve üç bölümden oluşan tezin giriş bölümünde konu, yöntem ve kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir.

İç karışıklıkların çok olduğu Yemen'de yaşayan Emîr es-San'ânî'nin dönemi sosyal, siyasî ve ilmî açıdan incelenmiştir. Ardından San'ânî'nin hayatı, karşılaştığı zorluklar, mücadelesi, ilmi kişiliği, bid'atler karşısındaki tavrı ve eserleri ele alınmıştır.

"Hadis Usulü'ne Dair Görüşleri" ile dikkat çeken San'ani'nin, râvinin vasıfları, sahabe tanımı, ravi tenkidi, rivâyetlerin sıhhat açısından durumları ve rivâyet eserleri hakkındaki görüşleri ile kendinden önceki bazı âlimlere itirazları ortaya konulmuştur.

Emir San'ânî'nin "Hadis Tahlil Yöntemi", hadis ve sünnet kavramları, şerh metodu, hadisleri delil olarak göstermesi, sened ve metin tenkidi ve hadisler arasında ihtilafları çözme metotları incelenmiştir.

Değerlendirme ve konuyla ilgili tesbit ve tekliflerle araştırma son bulmuştur.

ANAHTAR KELİMELER: EMÎR, SAN'ÂNÎ, HADİS USÛLÜ, RİVÂYET TAHLİLİ

**ABSTRACT**

The dissertation titled "*Usool al-Hadeeth (Science of Hadith) and the Analysis of Chain of Narrators according to Emir al-San'ani*" is prepared to introduce Yamani savant Muhammad ibn Ismael Emir al-San'ani, and to identify and to analyze his views on hadith. Muhammad ibn Ismael Emir al-San'ani, who lived between 1099/1688-1182/1796, wrote about 200 books and mainly known as the author of *Subul as-Salaam*.

The dissertation is divided into an introduction and three parts. The introduction, is dedicated to provide information about subject, methodology and sources.

The first part examines the time of Emir al-San'ani, who lived in the times of turmoil in Yaman, socially, politically, and from Islamic studies point of view. Then San'ani's life, his struggles, his scholarship, his opinions on bidahs and his work are detailed.

San'ani's views Usool al-Hadith" received attention. The second part in this dissertation includes San'ani's views on narrator's traits, his definition of sahabah, his criticism of narrators and their trustworthiness, his views on other books on narration, and his criticisms to earlier scholars.

The third part is dedicated to investigation of Emir as-San'ani's "Hadith Analysis Method". His definition of hadith and Sunnah, his methodologies on sharh, and on presenting hadith as evidence, and on criticism of sanad and text, and on resolution of contradictions among hadiths are presented.

The research is finalized with identifications and proposals on the subject.

KEYWORDS: Emir, San'ani, Usool al-Hadith, Hadith Narration Analysis

# ÖNSÖZ

Köklü bir geleneğe sahip olan İslâmi ilimlerde, birikim ve ilerlemenin sağlanabilmesi için, tarih ve literatür bilgisinin son derece önemli olduğu açıktır. Bu temel sebebe binaen, ilim ve görüşleri ile dikkat çeken İslâm âlimleri hakkında araştırmalar yapılmaktadır.

İlk yıllardan itibaren pek çok İslâm âlimi geçmişin mirasını, yenileyerek geleceğe taşımışlardır. Peygamber hayatta iken İslâmiyet ile tanışan coğrafyalardan biri olan Yemen'de de, İslâm tarihinin ilk dönemlerinden bugüne kadar, tefsir hadis fıkıh gibi ilimlerde temayüz etmiş, iz bırakmış pek çok ilim adamı yetişmiştir.

Yemen İslâm âlimlerinin çoğunda, bölgede daha yaygın olan Zeydîlik mezhebinin izlerini görmek mümkündür. Bu nedenle, Yemenli âlimler hakkında yapılan araştırmalar, ilmî birikim ve ilerlemeye katkıları yanı sıra; ehl-i sünnet dışındaki İslâm mezheplerinin tanınması ve bölgedeki ilmî zenginlikten istifade sağlaması açısından mühimdir.

Hem Zeydî hem de ehl-i sünnet ilim adamlarına tenkitleri, katkıları ve farklı kanaatleri olan Muhammed b. İsmail Emîr es-San'ânî, son dönem Yemen âlimlerindendir. 1099/1688–1182/1769 yılları arasında yaşamış, San'a'da yetişmiş, pek çok hocadan ders almış, hadis ilmi başta olmak üzere, İslâmî ilimlerde iki yüze yakın eser bırakmıştır.

"Emîr es-San'ânî'de Hadis Usûlü ve Rivâyet Tahlili" isimli bu çalışma, Giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Araştırmanın giriş bölümünde konu, yöntem ve kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde, sosyal, siyasî ve ilmî açıdan San'ânî'nin yaşadığı dönem hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri incelenmiştir. San'ânî'nin hocaları ve öğrencileri yanı sıra, etkilendiği ve etkilediği ilim adamları, topluma tesiri hakkında bilgi verilmiş, eserleri kısaca tanıtılmıştır.

"Hadis Usûlü'ne Dair Görüşleri"nin ele alındığı ikinci bölümde, râvinin vasıfları ve tenkidi, sahâbe, sıhhat açısından rivâyetler ve rivâyet eserleri konusunda San'ânî'nin görüşleri ve itirazları mukayese ve tahlil edilmiştir. Zeydîler, ehl-i sünnet hadis âlimleri ve selefîler ile ortak ve muhalif görüşlerine mümkün mertebe dikkat çekilmiştir.

Emîr San'ânî'nin "Hadis Tahlil Yöntemi" tezin üçüncü bölümünde ele alınmıştır: Hadis ve sünnet ile ilgili açıklamaları, şerh yöntemi, hadis tenkidi ve hadisler arasında ihtilafları çözme metotları ortaya konulmuştur.

Genel değerlendirme ve konuyla ilgili tesbit ve tekliflerle araştırma son bulmuştur.

Çalışmaya başladığımız ilk günden sonuçlanmasına kadar, denetleyen ve yol gösteren danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Özşenel'e şükranlarımı arz ederim. Tez izleme komitesinde rehberlikleri ve yönlendirmeleri ile yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Zekeriya Güler, Doç. Dr. Aynur Uraler ve Prof. Dr. Ahmet Yücel'e teşekkürü borç bilirim. Ayrıca fedakârlık ve destekleri ile hep yanımda olan anne ve babama, önerileri için kayınpederime, özveri ve anlayış sahibi eşime, sabırla tezin sonuçlanmasını bekleyen kızlarıma çok teşekkür ederim.

Elif Aydın

Şubat 2018

# İÇİNDEKİLER

GİRİŞ: KONUNUN MAHİYETİ VE KAYNAKLAR ..... 1
A. Konu ..... 2
B. Yöntem ..... 3
C. Kaynaklar ..... 5
BİRİNCİ BÖLÜM: HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ ..... 7
I. YAŞADIĞI DÖNEM ..... 8
A. Sosyo-Kültürel Durum ..... 9
B. Siyasî Durum ..... 14
C. İlmî Durum ..... 20
II. HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ ..... 22
A. Hayatı ..... 22
1. Adı, Lakabı ve Nisbesi ..... 22
2. Soyu, Ailesi ..... 23
3. Doğumu, Eğitimi, Yolculukları ..... 24
4. Görevleri ..... 26
5. Ahlâkı ..... 27
6. Hayatının Son Yılları ve Vefatı ..... 30
B. İlmî Kişiliği ..... 31
1. Hocaları ..... 31
2. Öğrencileri ..... 35
3. İlmî Kişiliği ..... 39
4. İlim Adamlarının San'ânî Hakkındaki Bazı Değerlendirmeleri ..... 43
5. Etkilendiği Bazı Âlimler ..... 45

6. Etkilediği Bazı Âlimler....48
7. Yemen Toplumuna Etkileri....49
C. Eserleri....51
1. Hadis İle İlgili Eserleri....51
a. Matbu olanlar....51
b. Matbu olmayanlar....62
2. Tefsir İle İlgili Eserleri....62
a. Matbu olanlar....62
b. Matbu olmayanlar....63
3. Akaid Ve Kelam İle İlgili Eserleri....63
a. Matbu olanlar....63
b. Matbu Olmayanlar....65
4. Fıkıh Usûlü İle İlgili Eserleri....65
a. Matbu olanlar....65
b. Matbu Olmayanlar....67
5. Fıkıh İle İlgili Eserleri....67
a. Matbu olanlar....67
b. Matbu olmayanlar....69
6. Siyaset ve Devlet İdaresi İle İlgili Eserleri....71
7. Tasavvuf İle İlgili Eserleri....72
a. Matbu olanlar....72
b. Matbu olmayanlar....72
8. Siyer İle İlgili Eserleri....72
a. Matbu olanlar....72
b. Matbu olmayanlar....73
9. Dil ve Edebiyat ile İlgili Eserleri....73
a. Matbu olanlar....73

b. Matbu olmayanlar ..... 73
10. Diğer Alanlardaki Eserleri ..... 74
a. Matbu olanlar ..... 74
b. Matbu olmayanlar ..... 74
III. SAN'ÂNÎ VE ESERERİ İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR ..... 75
İKİNCİ BÖLÜM: HADİS USÛLÜNE DAİR GÖRÜŞLERİ ..... 83
I. RÂVİNİN VASIFLARI ..... 85
A. Adâlet ..... 85
1. Tanımı ..... 85
2. Râvide Adâletin Mahiyeti ..... 91
B. Zabt ..... 94
1. Tanımı ..... 94
2. Râvîde Zabtın Mahiyeti ..... 94
II. SAHÂBE ..... 94
A. Tanımı ..... 94
B. Sahâbenin Adâlet Ve Zabti ..... 98
III. RAVİNİN TENKİDİ ..... 104
A. Cerh Ve Ta'dil Prensipleri ..... 104
1. Şahit ..... 105
2. Mutlak Cerh ..... 105
3. Akran Râvîlerin Birbirlerini Tenkit Etmeleri ..... 106
4. Bid'at Sahibi Kişilerin Birbirini Tenkidi ..... 109
5. Sahîhayn Râvisi Olmak ve Ta'dil ..... 109
6. Cerh ve Ta'dilin Teâruzu ..... 110
B. Ta'n Noktaları ..... 110
1. Kizb ..... 110
2. Fısk ..... 112

3. Bid'at ..... 116
a. Bid'at sahibi râvinin rivâyetinin kabulü meselesi ..... 119
b. Şia ve Şiilerin rivâyeti ..... 125
c. Nâsibîlik ve Nâsibîlerin rivâyeti ..... 129
4. Cehalet ..... 131
IV. SIHHAT AÇISINDAN RİVÂYETLER ..... 136
A. Sahih Hadis ..... 136
B. Hasen Hadis ..... 139
C. Zayıf Hadis ..... 140
1. Mevkuf ve Maktu ..... 141
2. Mürsel ..... 142
3. Munkatı' ve Mu'dal ..... 144
4. Muan'an ve Müen'en Rivâyet ..... 146
5. Müdelles ..... 149
a. İsnad tedlisi ..... 149
b. Şuyûh tedlisi ..... 150
c. Tesviye tedlisi ..... 151
6. Şâz ..... 152
V. RAVİ SAYISI AÇISINDAN RİVÂYETLER ..... 154
A. Mütevâtir ..... 154
B. Ahâd ..... 155
VI. LÂFZEN VE MANEN RİVÂYET ..... 157
VII. RİVÂYET ESERLERİ ..... 158
A. Sahihayn ..... 158
1. Sahîhayn Râvileri ..... 159
2. Sahîhayn'ın Ümmetin Tamamı Tarafından Kabul ile Karşılanması. 162
3. Sıhhat Derecelendirmesinde Sahîhayn Hadisleri ..... 165

a. Buhârî ve Müslim'in öncelenmesi....166
b. Buhârî'nin Müslim'e tercihi....168
c. Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun rivâyetler....175
B. Sünen ve Müsnedler....176
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: HADİS TAHLİL YÖNTEMİ....178
I. HADİS VE SÜNNET KAVRAMLARI....179
A. Fiili Sünnet....181
B. Takriri Sünnet....181
C. Sünnet Çeşitlerinin Kuvvet Dereceleri....183
D. Sünnete İttiba....183
II. ŞERH YÖNTEMİ....184
A. İsnadın İncelenmesi....186
1. Râvî Hakkında Bilgi Vermesi....186
2. Müellifler Hakkında Bilgi Vermesi....188
3. Cerh ve Ta'dil Bilgileri Vermesi....189
B. Tarik ve Tahric Bilgisi....190
C. Metodoloji Bilgisi....193
1. Sıhhat Durumlarına İşaret Etmesi....193
2. Usûl İle İlgili Bilgi Vermesi....195
D. Lâfzî Mananın Belirlenmesi....196
E. İçeriğin Açıklanması....200
1. Kitab ve Bâb Başlığının Açıklanması....200
2. Hadisin Sebeb-i Vürûdunun Zikri....201
3. Ayetle İzah....202
4. Hadisle İzah....204
5. Önceki Âlimlerden Nakillerde Bulunması....206
6. Diğer Açıklamalar....206

F. Fıkhî İzah....208
1. Fıkhî Görüşlerin Nakli....209
2. Fıkhî Görüşlerin Açıklanması....212
III. HADİSLERİN DELİL GÖSTERİLMESİ....214
IV. HADİS TENKİDİ....215
A. Sened Tenkidi....216
B. Metin Tenkidi....219
1. İftirak Hadisinin Kritiği....219
2. San'ânî'nin Hadisi Tenkidi....223
V. HADİSLER ARASINDAKİ İHTİLAFI ÇÖZME KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ....229
A. Cem ve Te'lif....229
1. Tahsis....229
2. Takyid....232
3. Haml....234
B. Tercih....236
C. Nesih....239
D. Tevakkuf....240
SONUÇ....243
BİBLİYOGRAFYA…..…….250

## KISALTMALAR

a.g.m.: Adı geçen makale

Bkz./ bkz. : Bakınız

c. : Cilt

d. : Doğum

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

h. : Hicri

Haz/ haz. : Hazırlayan

Hz.: Hazreti

IMPR: International Middle East Peace Research Center

İFD : İlahiyat Fakültesi Dergisi

m. : Miladi

nşr. : Naşir, neşreden

ö.: Ölüm

r.a. : Radiyallahu anh.

s. : Sayfa numarası

s.a. : Sallallahu aleyhi ve sellem

SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü

sy. : Sayı

Thk./ thk. : Tahkik

Trc./ trc. : Tercüme

ts. : Tarihsiz, baskı tarihi yok

vd. : ve diğerleri, ve devamı

y.y.: Baskı yeri yok

yy.: Yüzyıl

# GİRİŞ

## KONUNUN MAHİYETİ VE KAYNAKLAR

## A. KONU

Hadis ilminin İslâmî ilimler arasında önemli bir yeri olduğu bilinen bir husustur. İslâm tarihinin her döneminde bu ilimle uğraşmış ve bu ilimde tebârüz etmiş pek çok âlim mevcuttur. Hicrî XII, milâdî XVIII. asırda Yemen'de yaşayan Emîr es-San'ânî, diğer İslâmî ilimlerin yanı sıra hadis ilmine de önemli hizmet ve katkılarda bulunmuş şahsiyetlerden biridir.

Bir İslâm âlimini merkeze alarak hazırlanan tez çalışmaları, sadece o âlimin hayatını ve eserini/eserlerini incelemek şeklinde anlaşılmamalıdır. Zira şahıs eksenli çalışmalar araştırmanın medârı olan müellifin yaşadığı dönem ve coğrafyadaki durumu, dönemin ilmî tartışmalarını yansıtmaları sebebi ile önemlidir. Ayrıca şahıs merkezli çalışmalarla o müellifin eserlerindeki tesbit, tahkik, tenkit ve görüşleri, diğer ilim adamları ile münasebetleri yeni çalışmalara ilham kaynağı olabilir.

1099/1688 – 1182/1769 yılları arasında yaşamış, eserleri tüm İslâm dünyasına yayılmış, İslâmi ilimlerin hemen her sahasında irili ufaklı 200'e yakın te'lifi olan ve bilhassa da *Sübülü's-selâm* müellifi olarak tanınan, Muhammed b. İsmail Emîr es-San'ânî'nin hadisle ilgili görüşlerinin tesbiti bu tezin öncelikli hedeflerinden biridir.

İslâm dünyasında, özellikle de Suudi Arabistan'da çok iyi bilinen, eserleri üniversitelerde ders kitabı olarak okutulan, çoğu tahkik çalışmalarına konu olan ve defalarca basılan te'lifatı hakkında tezler ve araştırmalar yapılan Emîr es-San'ânî hakkında ülkemizde yeterli sayıda ilmî çalışma bulunmadığı görülmektedir. Hadis ilmindeki görüşleri ve bu ilim dalına katkıları tesbit edilmeye çalışılan bu tez dışında, Türkçe, Emîr es-San'ânî ile ilgili ne yüksek lisans ne de doktora seviyesinde bugüne kadar bir çalışma yapılmamış olması dikkat çekicidir.

Emîr es-San'ânî, hadis dışında tefsir, fıkıh, Arap dili ve belâgatı sahalarında da hacimli eserler vermiş olmasına rağmen hakkında -tesbit edilebildiği kadarıyla- *İslâm Ansiklopedisi*'nde "Emîr es-San'ânî" maddesi dışında, akademik herhangi bir çalışma yapılmamıştır. *Sübülü's-selâm* adlı eseri kısmen tercüme edilmiş; ancak dört mezhebin haricindeki görüşleri bu tercümeye alınmamıştır.[1]

Yukarıda zikredilen sebeplerden dolayı San'ânî'nin doktora seviyesinde bir tez çalışmasına konu edilmesi uygun görülmüştür. Ancak San'ânî'nin müteahhir âlim tipinin son örneklerinden olması hasebiyle, çalışma San'ânî'nin usûl ve şerh anlayışı üzerine yoğunlaşmış; adı *Emîr es-San'ânî'de Hadis Usûlü ve Rivâyet Tahlili* şeklinde sınırlandırılmıştır.

Zeydî bir aileye mensup olup Zeydî çevrede yaşamış ve yetişmiş; aynı zamanda ehl-i sünnet hadis âlimlerinin eserlerine son derece vâkıf, selefî ilim adamlarını da etkilemiş olan Emîr es-San'ânî'nin değerlendirmelerini tetkik etme bu tezin hedeflerindendir. Zira San'ânî, hem Zeydî âlimlere hem de ehl-i sünnet hadis âlimlerine tenkitler yöneltmiş; müctehid kabul edilen bir İslâm âlimidir.

## B. YÖNTEM

Çalışmada, öncelikle Emîr es-San'ânî'nin yaşadığı dönemin sosyal, siyasî ve ilmî açıdan incelenmesi planlanmıştır. Hicri XII. yy., miladi XVIII. yy.'a tekabül eden bu dönemde Yemen tarihi ile ilgili temel kaynaklar ve biyografi eserleri incelenmiştir. Emîr es-San'ânî'yi tanımamızı sağlayacak bilgiler bir araya getirilmiş, doğru ve yeterli olacak şekilde, kaynaklarına –mümkün mertebe- titizlikle işaret edilerek yazılmıştır.

[1] Davudoğlu, *Selâmet Yolları*, s. 5, 6.

San'ânî'nin hocaları, öğrencileri, ilmî yolculukları hakkında araştırmalar yapılmış; hoca ve talebeleri hakkında biyografi eserlerinden hareketle bilgi verilmiştir. Münakaşa ederek veya soru sorarak, eser te'lif etmesine vesile olan hoca veya talebelerine de dikkat çekilmiştir.

Eserleri, konularına göre gruplandırılarak tanıtılmıştır. Bu esnada hadisle ilgili eserleri hakkında daha geniş bilgi sunulmasına gayret edilmiş, hadisle ilgili kitaplarının içerikleri hakkında da bilgi verilmiştir.

Emîr es-San'ânî'nin hadis usûlü ile ilgili temel görüşleri, hadis usûlü eserlerinden yola çıkılarak belirlenmeye çalışılmıştır. Başta *Semerâtü'n-nazar* ve *Tavdîhu'l-efkâr* isimli hadis usûlü eserleri temel alınmak suretiyle; diğer eserlerinden de faydalanarak tesbit edilen hadis usûlü ile ilgili görüşleri ravî, mervî, rivâyet sıralaması ile başlıklar altında toplanmıştır. Emîr San'ânî'nin yaptığı atıflar asıl kaynaklarına başvurularak tahkik edilmiştir.

Münekkitliği ile dikkat çeken San'ânî'nin kendinden önceki İslâm âlimlerine yönelttiği tenkitlere de yer yer işaret edilmiştir. Hadis usûlü ile ilgili görüşlerinden özellikle klasik/geleneksel hadis usûlü anlayışından ayrıldığı noktalar üzerinde durulmuştur. Bu konularda Zeydiyye ve ehl-i sünnet görüşleri mukayese edilerek, San'ânî'nin konumu belirlenmeye çalışılmıştır. Günümüz selefî âlimleri ile benzer kanaatleri de zikredilmiştir.

Emîr San'ânî'nin rivâyetleri tahlil metodu; hadis anlayışı, eserlerinde hadisleri delil göstermesi, şerh yöntemi, hadis tenkit yöntemi, hadisler arasındaki ihtilâflara bakışı ve teâruzları çözüme kavuşturması ile ilgili açıklamalarla ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Eserlerinden hareketle, tümdengelim metodu ile sonuçlara ulaşılmıştır.

Hadisleri şerh yöntemini tesbitte, özellikle *Sübülü's-selâm* adlı eseri temel alınmıştır. *Sübülü's-selâm* adlı esrerinin temel alınmasının ana sebebi Emîr es-San'ânî'nin en bilinen eseri olmasının yanı sıra -çok geniş veya çok özet bir şerh olmaması yönüyle- müellifin şerh anlayışını net bir şekilde ortaya koymasıdır. Şerhlerindeki örneklerden yola çıkarak tümevarım yöntemi ile sonuçlara ulaşılmıştır. Her sonuç için en az iki örnekten hareket edilmiştir.

Hadis tenkidi için San'ânî'nin sadece hadisle ilgili eserleri ile yetinilmemiş; diğer eserleri de incelenmiş ve konu ile ilgili örnekler tesbit edilmiş, bu örneklerden hareketle tümevarım yöntemi ile neticeye ulaşılmıştır. İhtilafları çözme yöntemi de *Sübülü's-selâm* başta olmak üzere çoğunlukla hadis şerhlerinden hareketle, örnekleme yöntemi ile ortaya konulmuştur.

## C. KAYNAKLAR

Kişi merkezli bir çalışmada elbette öncelikli kaynaklar müellifin kendi eserleridir. Sadece Emîr San'ânî'ye ait eserler bile konunun kaynak açısından ne denli zengin olduğunun göstergesidir.

Amri'nin *Mietu âmin min târihi'l-Yemeni'l-hadîs*, Ba'ker'in *Muslihu'l-Yemen*; Ekva'nın *es-San'ânî Eimmetü'l-ilmi'l-müctehidîne fi'l-Yemen* ile yine aynı müellifin, içinde bulunduğu bir grup araştırmacı tarafından yazılan *İbnü'l-Emîr ve Asruhu* adlı eserlere San'ânî'nin yaşadığı dönem için sık sık müracaat edilmiştir.

Biyografik bilgiler için ise çoğunlukla Şevkânî'ye ait *el-Bedru't-tali'*, Zebâre'nin *Mulhaku'l-Bedri't-Tali'*, *Neylu'l-vatar* ve *Nübelâu'l-Yemen* eserleri ile Ziriklî'nin *A'lâm*'ı ve Kehhâle'nin *Mu'cemü'l-müellifin*'inden faydalanılmıştır.

Hadis usûlüne dair görüşlerini tesbitte San'ânî'nin temel aldığımız eserleri *Tavdîhu'l-efkâr* ile *Semerâtü'n-nazar* dışında, müellifin atıfta bulunduğu kaynaklara da bakılmıştır. İbnü's-Salâh'a ait *Ulûmu'l-hadis*, İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar* ile Suyûtî'nin *Tedrîbu'r-râvi* adlı eserlerine de sıkça başvurulmuştur.

Hadis tahlil yöntemi için San'ânî'nin *Sübülü's-selâm* isimli şerhi, *İcâbe* adlı eseri ve *Ente ve Mâluke li Ebîke* hadisinin açıklaması ile *İftirâkü'l-ümme* isimli risalesi de çokça kullandığımız kaynaklardan olmuştur.

Bu eserler dışında Emîr San'ânî ve eserleri ile ilgili yapılmış çalışmalardan da faydalanılmıştır. Bunlar arasında Uleymî'nin *es-San'ânî ve Kitâbuhû Tavdîhu'l-efkâr* adlı eseri baştan sona incelenmiş, yeri geldikçe bu esere atıflarda bulunulmuştur.

Çalışmada, özellikle aramalar için *Şamile* bilgisayar programından sıklıkla faydalanılmıştır. Hadislerin kaynaklarını tesbit etmek için ise *Şâmile* programının yanı sıra android uygulaması *Câmiu'l-kütübi't-tis'a*'da oldukça sık kullanılmış; ancak bâb numaraları *Concordance*'tan tesbit edilmiştir.

Araştırma esnasında TDV *İslâm Ansiklopedisi* de müracaat edilen temel eserler arasındadır.

Kaynakların hepsi dipnotlarda gösterilmiş, birden fazla atıf varsa kronolojik sıralama yapılmıştır. Dipnotlarda kitap isimleri uygun şekilde kısaltılmış, bibliyografyada gerekli tüm bilgiler verilmiştir.

# BİRİNCİ BÖLÜM

# HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

# I. YAŞADIĞI DÖNEM

Köklü bir tarihe sahip olan Yemen, her ne kadar eski kitaplarda "mutlu Yemen" anlamına gelen "el-yemenu'l-meymun (arabia felix)" adı ile zikredilmiş olsa da, tarih boyunca savaşlardan, iç isyanlar ve kavgalardan kurtulamamış bir bölgedir.[2]

Kur'ân-ı Kerim'de birçok âyette de işaret edilen[3] Yemen'in, İslâm'la tanışması da hayli erken dönemde, henüz Resûlullah (s.a.) hayattayken gerçekleşmiştir. Nitekim Peygamber'in (s.a.) bölgeye Muaz b. Cebel'i (r.a.) (ö. 17/638) eğitici olarak görevlendirmesi,[4] Osman b. Affân'ın (r.a.) (ö. 35/656) hilafeti döneminde çoğaltılan Mushaflardan birinin Yemen'e gönderilmesi[5] gibi İslâm tarihinde iyi bilinen hadiseler bu coğrafyanın İslâm'la ne kadar erken dönemde tanıştığını göstermektedir.

Tarih boyunca Raşid Halifeler döneminden sonra Emevîler ve Abbasîler'den ayrı olarak, Eyyubîler, Beni Tâhir Devleti, Memlûklular gibi devletlerin egemenliğine giren Yemen, Portekiz saldırılarına uğrayınca Yavuz Sultan Selim döneminde ilk defa Osmanlı yönetimine geçmiştir. Yemen'de Osmanlı'nın birinci dönemi, 1517–1636 yılları arasında, Kâsımîler'in hâkimiyetine kadar devam etmiştir. Ciddi iç karışıklıklar ve Mısır ile İngiltere gibi ülkelerin Yemen'i otoriteleri altına alma çalışmalarından

[2] Tomar, "Yemen", *DİA*, XLIII, 401–406.
[3] Neml 22, 23; Sebe 15; Buruc 4–9; Fil, 1–5; Kureyş 2.
[4] Buhârî, Megazi 60.
[5] Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*, (thk. Muhibuddin Abdus-Subhân Vâiz), I, 242; Maşalı, "Mushaf", *DİA,* XXXI, 242.

sonra 1849'da tekrar Osmanlıların idaresine giren Yemen, 1918'e kadar da Osmanlı sınırları içinde kalmıştır.[6]

Emîr San'ânî'nin yaşadığı dönem olan h. XII./m. XVIII. yüzyıl sosyal, siyasal ve ekonomik bakımlardan genel olarak İslâm dünyasının özel olarak da Yemen'in karşı karşıya bulunduğu geri kalmışlığın bir örneğini teşkil ediyordu. İslâm ülkelerindeki ayrılıklar, iç savaşlar bunun açık göstergesi idi. Yemen'de bu karışıklıkların örneklerine çokça rastlanıyordu.

Bu dönemde Yemen'in geri kalmışlığının ileri boyutlarda olduğunu söylemek mümkündür. Hasan b. Ahmed el-Celâl (ö. 1084/1673), Salâh b. el-Mehdî (ö. 1108/1696), Muhammed b. İsmâil es-San'ânî (ö. 1182/1768), Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (ö. 1250/1834) gibi müstesna ilim adamlarının mevcûdiyeti, diğer sahalara kıyasla ilmî hayatın daha iyi durumda olduğunu göstermektedir.

### A. Sosyo-Kültürel Durum

Büyük çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte, Hıristiyan ve Yahudi dinlerine mensup halkın da yaşadığı Yemen'in, Müslüman nüfusunu -bugün olduğu gibi o dönemde de- Sünnîler ve Zeydîler oluşturmaktaydı.[7] Bölgede yaşayan Sünnîler genel olarak Şâfiî mezhebine mensupturlar.[8]

Tarihinin çok eskilere dayanmasının yanı sıra, Arabistan yarımadasının Afrika ile kucaklaştığı yer olan Yemen, Afrika ile Arap kültürünün geçiş noktası olduğundan kültürel açıdan oldukça zengindir.[9]

Yemen halkı diğer Arap coğrafyalarından farklı olarak yerleşik kültüre sahiptir. Her ne kadar Yemen halkı etnik açıdan homojen bir yapıda[10] olsa da, sosyal anlamda tabakaları olan/katmansal bir toplumdur. Bu katmanların her biri diğerinden çeşitli bakımlardan ayrılmaktadır. Bu toplumsal katmanların esasları tarihsel birtakım

[6] Bostan, "Yemen" (Tarih/Osmanlı Dönemi), *DİA*, XLIII, 406–412.
[7] Sâlim, *Tekvînü'l-Yemen*, s. 23; Sırma, *Yemen İsyanları,* s. 41.
[8] Sâlim, *Tekvînü'l-Yemen*, s. 23.
[9] Laçiner vd, *Yemen Dosyası,* s. 17.
[10] Ayhan, "Yemen'de İktidar Mücadelesi, Bölgesel Etkileri ve Türkiye ile İlişkiler" *IMPR Raporu* I, s. 3.

temellere dayalı olmakla birlikte modern Yemen tarihinde de hâlâ rolünü oynamaya ve Yemen toplumunun belirgin bir özelliği olmaya devam etmektedir.[11]

Gerek Emîr San'ânî'nin yaşadığı dönem, gerekse de günümüzde Yemen toplumunun bu farklı katmanlarını Yemen ve Emîr San'ânî hakkında çalışma yapanlar çeşitli şekillerde gruplandırmıştır.[12] Bu gruplandırmayı şöyle sıralamak mümkündür:

*1- Yöneticiler ve Seyyidler:* Bu tabakadan kasıt, nesebi Fâtıma (ö. 11/ 632) ve Ali'ye (ö. 40/ 661) (r. anhumâ) ulaşan kimselerdir. Toplumun en üst tabakasıdır ve Yemen tarihi boyunca siyasî sahada da dini alanda da ciddi rol oynamışlardır.[13] San'ânî'nin yaşadığı "XII. asırda Yemen'de yönetim Kâsımiyye Devleti'nin himayesi altında idi. el-Kâsım hanedanı ve onların propogandasını yapanlar, çokça tazim gören ve önemsenen Seyyidler tabakasına mensup idiler. Yemen'de halktan herhangi birisinin herhangi bir vasıfta seyyidleri geçmesi yasaktı. Hatta mescidlerin duvarları ve minberler, Kâsımilerin ve bu aileye mensup kimselerin isimleri ile donatılırdı. Bu dönemde ve önceki asırlarda bu tabakaya mensup bazı idareciler, arzu ettikleri makamlara erişebilmek ve maddi refah elde etmek için her yolu mübah görebiliyorlardı. Bu tabaka mensupları çoğunlukla, arzu ve isteklerinin kendilerine mübah gösterdiği her türlü zulmü yapıp, hakları çiğnedikleri gibi geleneksel ilimleri de kendi tekellerine almışlardı. Yemen'in çok kötü bir derebeyliğe dönüşmesinin sebeplerinden biri de buydu. Kendisi de seyyid olan Emîr San'ânî, kitaplarında ve şiirlerinde bu egemen ailelerin davranışlarını düzeltmeleri için gerekli çağrıları yapmıştır."[14] Emîr San'ânî'nin bu tutumu, samimi ve ıslahatçı ilim adamı özelliğinin göstergesidir. Aşağıdaki beyitleri bu hususta çağrılarına bir örnektir:

"Ey haktan ve hidayetten uzaklaşmış

Haddi aşmış ve günahkâr kimselerin işlerine meyleden topluluk!

Yeryüzünün hangi krallarına uymaktasınız siz?

[11] Sâlim, *Tekvînü'l-Yemen*, s. 24, 25.
[12] Sâlim, *Tekvînü'l-Yemen*, s. 24, 25; Ayhan, "Yemen'de iktidar Mücadelesi, Bölgesel Etkileri ve Türkiye ile ilişkiler", *IMPR Raporu*, I, s. 5; Sururî, *San'ânî,* s. 87; Zehranî, *San'ânî,* s. 33–36.
[13] Sâlim, *Tekvînü'l-Yemen*, s. 24, 25.
[14] Zehrânî, *San'ânî*, 33, 34.

Bu yaptığınız işlerde sizin bir benzeriniz yok!

Yoksa, o çirkin işlerinizde Haccac ile yarışa mı koyuldunuz?

Yaptığınız zulümlerinizle övünüyor gibisiniz,

Allah'ın Kitabını elinizin tersiyle ittiniz,

Ne onun nassı ile ne de zahiri ile amel etmektesiniz."[15]

2- *Fukahâ ve Kadılar:* Bunlar idari görevler ve yargıda, birinci katman ile ortaktılar. Gerek yöneticilerden sağladıkları gelirler ve gerekse de halkın kendilerine verdikleri mallar sayesinde, geçimleri hususunda herhangi bir zorlukla karşılaşmıyor ve sıkıntı çekmiyorlardı.[16] Fukahâ ve kadıların geçimlerinde halkın katkısının olması yargının bağımsızlığı konusunda bazı tereddütleri beraberinde getirmektedir.

3- *Kabile Şeyhleri ve Âkiller:* Yemen'deki şeyhler, buyrukları altındaki kabile veya kabilelerin hem dinî hem de siyasî işlerini yönetirdi.[17] Bunlar konumları ve güçlerini yönetimleri altındaki kabileler üzerindeki otoritelerinden sağlıyorlardı. Kabile ne kadar güçlü ve başındaki şeyhe ne kadar itaatkâr ise, şeyhin de gücü ve otoritesi o derece artıyordu.[18]

"Kabileler, aralarında kan bağı bulunan boylara, aşiretlere ve kollara ayrılırdı. Yemen kabileleri, başlarındaki "şeyhler" aracılığı ile Yemen merkezî hükümeti ile alakalarını sürdüren devletçiklerden ibaretti."[19] San'ânî'nin çağında pek çok kabilenin topraklarıyla, tarımla ve hayvancılıkla uğraşmayı bıraktığı, geçimlerini başka yollardan karşıladıkları belirtilmektedir. Geçim, hükümdarlığa göz dikmiş kimseler arasındaki savaşlardan sağlanmaya başlanmıştır. Bir diğer yol da kabilelerden bazı kimselerin, şehir ve kasabalara baskınlar, talanlar düzenleme yoluna başvurmaları idi. Halk bu anarşiden hoşnut değildi.[20]

---

[15] San'ânî, *Divân*, s. 213.
[16] Sururî, *San'ânî*, s. 88.
[17] Sırma, *Yemen İsyanları,* s. 136.
[18] Surûrî, *San'ânî*, s. 89.
[19] Garazî, *İbnü'l-Emîr es-San'ânî*, s. 40.
[20] Zehrâni, *San'ânî*, s. 35. (Ayrıca bkz. Garazî, *İbnü'l-Emîr es-San'ânî*, s. 40–41.)

Kabileler zaman zaman kendi aralarında birleşerek "hep birlikte San'â'ya ve çevresindeki kasabalara, diğer kabilelere talan amaçlı baskınlar düzenliyorlardı. Yemen'in orta ve alt mıntıkalarına yönelip orada türlü fesatlar ortaya çıkardıkları da oluyordu. Özellikle San'â'nın merkezi yönetiminin zayıf olduğu dönemlerde bu gibi eylemler daha çok görülüyordu. Kabilelerin yaptıkları bu tahribat ve yıkım ülkenin güven ve huzurunu bozmuş, ahaliyi korkutmuştu."[21]

4- *İktâ'cılar:* "Bunlar "icbâr" diye adlandırılan bir topluluktu. Kendilerine iktâ' olarak verilen arazilerde bulunan halktan, zekât toplamak üzere yöneticilerden özel yetki almışlardı. Topladıkları zekâtı, kendi iktâ bölgelerinde bulunan hak sahiplerine dağıtmak yetkisi de bunların elinde idi. Vermeleri gereken zekât kat kat fazlasıyla halktan toplanıyor; hatta çoğu zaman bu toplanan ana malı dahi aşıyordu. Sonra bu toplanan mallar bizzat iktâ' sahibinin kasalarına konuluyor ve hiçbir fakire bundan bir kuruş dahi verilmiyor, hiçbir açın karnı doyurulmuyordu."[22] Bu gurubu toprak ağaları olarak isimlendirmek de mümkündür.

Bunlar hakkında da Emîr şunları söylemiştir:

"Zekâtı alıp yemeyi helâl mi kabul ettiniz?

Cumartesi yasağını delenlerin balık avlamayı helâl kıldıkları gibi

Kitabın nassını tersyüz ettiniz, fakire hiçbir şey vermeyip

Malı mülkü çok zengine vermek suretiyle."[23]

Emîr'in bu mısralarında zekat toplayan ikta'cıları eleştirmesinin yanı sıra toplumdaki ahlâkî sıkıntıları görmek mümkündür.

5- *Zanaatkârlar, Tüccarlar, Çiftçiler Ve Diğerleri:* Vatandaşların en geniş kesimini teşkil eden bu halk kitleleri çoğunlukla çeşitli zulümlere maruz kalıp, ağır vergiler ve malî yükümlülükler altında eziliyorlardı.[24]

[21] Amrî, *Târihu'l-Yemen*, s. 16.
[22] Zehranî, *San'ânî*, s. 35.
[23] *Divân*, s. 214.

Bu grup "çoğunluğu teşkil ediyordu. Ticaret, ziraat, demircilik, tabaklık/dericilik, berberlik ve benzeri meslek ve zanaatlarla uğraşırlardı. Başkaları tarafından aciz bırakılıp çaresizleştirilerek sömürülen tabaka bunlardı. Sözü edilen diğer katmanlar ise bu tabakaya tahakküm etmekte, zulmetmekte ve onlara baskı uygulamakta müttefiktiler."[25]

Bu tabaka hakkında ise San'ânî şunları söylemektedir:

"Reâyânın malları ticaret malı gibi nasıl pay edilir,

Gözlerinin önünde, her zalim ve haddini aşan tarafından?

Azgınlar o malları aralarında elden ele dolaştırıyorlar,

Sanki babalarının paylaştırılmak için getirilmiş mirası gibi."

……..

"Varlıklı idi, güven altında yaşıyordu, nimetleri boldu

Yoksullaşıverdi, güveni kalmadı, yiyecek bulamaz oldu,

Yer de daraldı onun için, genişliği ile sema da

Allah'ın genişlikleri dururken, o bir fincana sıkışıp kaldı."[26]

San'ânî'nin bu beyitleri, o dönemdeki sosyal yapıyı gözler önüne serdiği gibi, Emîr'in bu kötü şartların düzeltilmesi için gösterdiği çaba ve gayretlerinin boyutları hakkında da fikir vermektedir.

Diğer taraftan Yemenlilerin bütün bu olumsuz şartlara rağmen mertlik, misafire ikram, güçsüze yardım gibi güzel ahlâkî vasıfların birçoğunu yaşattıklarına dair bilgileri de kaynaklarda görmek mümkündür.[27]

---

[24] Sururî, *San'ânî,* s. 90.
[25] Zehranî, *San'ânî*, s. 36.
[26] *Divân*, s. 351, 352.
[27] San'ânî, *el-Enfâsü'r-rahmâniyye,* (thk. Ali Abduh b. Ali el-Elmai), s. 41.

## B. Siyasî Durum

Arap yarımadasının güney batı köşesinde yer alan Yemen, batıdan Kızıldeniz'e, güneyden de Hint Okyanusu'na ve Kızıldeniz ile Hint Okyanusu'nu birbirine bağlayan Aden Körfezi'ne açılan konumu, Suudi Arabistan'a ve Umman'a komşu olması ile stratejik öneme sahip bir ülkedir.[28] Kadim bir tarihi olan Yemen konumundan ötürü pek çok devletin hâkimiyeti altına girmiştir.[29]

Yemen, Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı alması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfuzu altına girmiş, ancak Emîr San'ânî'nin (ö. 1182/1768) yaşadığı dönemde, 1044/1635–1289/1872 yılları arasında yeniden Zeydîlerin hâkimiyetine geçmiştir.[30]

İslâm dünyasındaki siyasal problemlerin oldukça yoğun yaşandığı h.XII./ m.XVIII. asırda Osmanlı'dan bağımsız olan Yemen'de anarşi ve kargaşa ileri boyutlara ulaşmıştır. Siyasal kargaşanın sebebi bazen Yemen'e hücum eden devletler bazen de Zeydî liderler ile sıradan fertleri arasında görülen anlaşmazlık ve çekişmelere dayanıyordu.[31] Bu dönemde Yemen'de merkezî siyasî idare her ne kadar San'â'da gözükmüş olsa bile, Yemenliler ayrı ayrı kendi kabile yöneticilerine bağlı idiler.[32] Yemen'de "fetret dönemi" olarak adlandırılan bu süre zarfında pek çok iç savaş olmuş, binlerce insan ölmüştür.[33] Öyle ki, baba oğlunu öldürebiliyor,[34] oğul babasına, kardeş kardeşine karşı yönetimi eline geçirmek için darbe yapabiliyordu.[35]

Yemen'deki bu siyasî kargaşayı arttıran etkenler arasında şunları zikretmek mümkündür:

1- Yemen'in hilâfet merkezinden uzakta oluşu,

---

[28] Sırma, *Yemen İsyanları,* s. 33.
[29] Tomar, "Yemen" *DİA*, XLIII, 401–406.
[30] Yemen'de Osmanlı hâkimiyeti hakkında bkz: Yavuz, *Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti*; Sırma, *Yemen İsyanları*.
[31] San'ânî, e*l-Enfâsü'r-rahmâniyye*, s. 39.
[32] Binark, *Yemen Tarihinin Kaynakları*, s. 7.
[33] Sırma, *Yemen İsyanları*, s. 62.
[34] Ziriklî, *A'lâm,* VI, 12.
[35] Mutayrî, *Mesâilü'l-itikad*, s. 11.

2- Yemen'de, Yemen'liler tarafından dahi aşılması zor geçitleri bulunan yüksek dağların mevcudiyeti,

3- Kızıldeniz'e bakan sahillerin, hükümdarların ticari bir geçidi olması,

4- Zeydî mezhebinin imamet konusundaki siyasal görüşleri.[36] Bu mezhebe göre, bir kimsenin imam olabilmesi için bizzat ortaya çıkıp kendisine davet etmesi, takiyye yapmaması, Fatımî olması ve ictihad edebilecek ilmî bir seviyede olması gerekir.[37]

5- Kabile taassubunun sebep olduğu anarşi ve kargaşanın menşei ise bir taraftan devlet ile aşiret reisleri arasında görülen çatışma ve fitneler, diğer taraftan ise biri diğerine muhalif çeşitli mezhep ve fırka mensupları arasında görülen ayrılıklardı. Bu durum da kaçınılmaz olarak ülkenin maddi ve askeri gücünün zayıflaması sonucunu doğurmuştur.[38]

1044/1635 yılında Osmanlı'nın kontrolünden çıktıktan sonra Yemen istikrarsız bir dönem geçirmiştir. Bu sebeple ortaya çıkan sosyal ve siyasî problemlerin sıkıntılarını San'ânî'nin de derinden hissettiği anlaşılmaktadır. Onun yaşadığı dönemde hüküm süren devlet başkanlarını kısaca tanıtmak bu istikrarsızlığın boyutları hakkında fikir verebilecektir:

*1- el-Mehdi Muhammed b. Ahmed:* 1047/1637 yılında doğan[39], Zeydî imamlardan "Hadi ilalhakk' neslinden gelen[40] İmam Mehdi, zalim,[41] ikiyüzlü ve kan dökücülükle nitelendirilir.[42] "en-Nâsır lidinillah, el-İmam el-Hadi ve el-İmam el-Mehdi" lakaplarını hak etmediği halde kendisine nisbet etmiştir.[43] Otuz yıldan fazla bir süre (1097/1685- 1130/1717) Yemen'i yönetmiştir.[44]

---

[36] Mutayrî, *Mesâilü'l-itikad*, s. 11.
[37] Gökalp, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*, s. 105.
[38] San'ânî, *el-Enfâsü'r-rahmâniyye*, s. 39.
[39] Şevkânî, *Bedr*, II, 98; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, II, 314; Ziriklî, *A'lâm,* VI, 12.
[40] Ziriklî, *A'lâm,* VI, 12.
[41] Ziriklî, *A'lâm*, VI, 12.
[42] Şevkânî, *Bedr*, II, 97.
[43] Kebsî, *Letâif*, (thk. Halid el-Ezraî), s. 388–390.
[44] Şevkani, *Bedr*, II, 98; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, II, 314; Kebsî, *Letâif*, s. 390.

San'ânî, el-Mehdi ve diğer yöneticilerin bu haksız ünvanları kendilerine yakıştırmalarına cesaretle itiraz etmiştir.[45]

Yönetimi için üç ayrı şehri başkent olarak kullanmıştı.[46] Bir ay zarfında tedavüldeki parayı üç defa değiştirmiştir.[47] Rada adında bir şehir inşa eden, ayrıca Mevahib bölgesini de imar eden bu sebeple de "Sâhibu'l-mevâhib" lakabı ile tanınan[48] Mehdi'nin *Şemsu'l-münîra* isimli bir de eseri vardı.[49]

el-Mehdi Muhammed, babasının ölümünden sonra Yemen topraklarında büyük başkanlardan biri olmuştur. Siyasal gerginlik ve çalkantı onun yönetimin ayrılmaz vasfı olmuştur.[50] Uygulamalarından vazgeçmesi için akrabaları dâhil Yemen'in ileri gelenleri bir araya gelerek onu haksız uygulamalarından vazgeçirmeye çalışmıştır.[51]

Döneminde birçok ayaklanma çıkmış olmakla birlikte, hepsini bastırmıştır. Her hangi bir ölçü gözetmeksizin halkın rastgele mallarına el koymuş, saltanatı oldukça büyümüş, askerleri çoğalmıştır. Sadece basit bir şüpheden dolayı bile kolayca kan dökebilen birisi olan Mehdi bu uygulamalarını vefat edene kadar sürdürmüştür.[52]

Şevkânî (ö.1250/1834), Mehdi'nin yönetimini her bakımdan zalimlikle nitelendirirken, onu halifelerden çok, haksızlıkla yöneterek zalimce uygulamalar yapan "melik"lere benzetmektedir. Özelikle malî alanlardaki âdil olmayan uygulamalarından

---

[45] *Divân*, s. 256'da yer alan şu beyitleri bu gibi tutumlara gösterdiği tepkisine bir örnektir:
"Kendisine Nuruddin adını verdi biri,
Halbuki dini karartandır o,
Kendisine Şemsüddin dedi diğeri,
Oysa dinin güneşini batırandır o;
Şunu ise kavmi Şerefu'l-İslâm diye çağırıyor
Halbuki hiç biri onun zülmünden kurtulamıyor;
Yavaş ol, ey zavallı göreceksin herkes haşr olunca
Mizan kurulup amel defterleri açılınca
Ne olacak acaba? "Said" mi olacak senin adın
Yoksa "şakî" mi?
Bu vasfa sahipsen eğer, yandın da yandın!"
[46] Kebsî, *Letâif*, s. 390.
[47] Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen*, s. 30.
[48] İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, II, 314; Ziriklî, *Â'lam,* VI, 12.
[49] İsmail Paşa*, Hediyyetü'l-arifin*, II, 314; Ziriklî, *Â'lam*, VI, 12.
[50] Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 33.
[51] Ziriklî, *A'lâm*, VI, 12; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 33.
[52] Şevkânî, *Bedr*, II, 98; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 33.

sonra askerî ve malî bakımdan hatırı sayılır bir güce sahip olduğunu da ifade etmektedir.[53]

Bununla birlikte Mehdi'nin ipek giymekten kaçındığı, askerlerinin çok olduğunu görünce de atından inerek alçak gönüllülüğünü göstermek ve Allah'a şükretmek üzere secdeye kapanarak yüzünü topraklara sürdüğü de belirtilmektedir.[54]

Ufak bir suçtan ötürü kendi oğlunu da öldüren Mehdi,[55] sadece şüphe sebebi ile birçok kişinin kanını akıttığı halde; ilim ehline iltifat eder, onlarla oturup kalkar, onlara benzemeye çalışırdı. İlim adamlarının ona bazı kitapları okuduğu da nakledilmektedir. İlim adamı olmayan, ama âlim gibi görünmeyi de seven biri olduğu da ifade edilmektedir. Bazı ilim adamları, ondan korkmaları sebebi ile veya menfaat elde etmek için huzurunda bulunmuş, ona destek vermişlerdir.[56] 1130/1718'de vefat etmiştir.[57]

*2- el-Mansur Hüseyin b. Kâsım:* 1080/1669 yılında Şehâre şehrinde doğdu ve burada yetişti.[58] İlim ve zühdü ile tanınan İmam Mansur 1124/1712 yılında haccını eda ettikten sonra[59] el-Usaymât topraklarında Kevkebân civarında "imam" kabul edilmesi için davette bulundu.[60] Kendisinden önceki İmam Mehdî'nin haksız uygulamalarının sürüp gitmesi üzerine ona karşı çıkmış onu yönetimden uzaklaştırmak için mücahede etmiş ve neticede halk ona bey'at etmiş, Mehdi de yönetimi ona devretmiştir.[61] 1131/1718'de vefat etmiştir.[62]

*3- el-Mütevekkil Kâsım b. Hüseyin:* Doğum tarihi kaynaklarda zikredilmeyen Kâsım b. Hüseyin'in soyu Zeydî İmam Hâdi İlalhakk'a ulaşır.[63] Amcası İmam Mehdi Muhammed b. Ahmed, Mansur Hüseyin b. Kâsım'ın ayaklanmasını bastırmak için ondan yardım istemiş, o da amcasına destek için savaşa katılmış, ancak daha sonra Hüseyin b. Kâsım'a destek olmuştur. Hüseyin b. Kâsım'a bey'atından da bir müddet

[53] Şevkânî, *Bedr*, II, 98.
[54] Şevkânî, *Bedr*, II, 98.
[55] Ziriklî, *A'lâm*, VI, 12.
[56] Şevkânî, *Bedr*, II, 98.
[57] İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, II, 314; Ziriklî, *A'lâm*, VI, 12.
[58] Ziriklî, *A'lâm*, II, 252.
[59] Ziriklî, *A'lâm,* II, 252.
[60] *San'ânî*, s. 20. Şehâre, San'a kalelerinden biridir. (Yakut, *Mu'cem*, III, 425). Kevkebân ise San'a yakınlarında bir dağdır. (Yakut, *Mu'cem*, IV, 561.)
[61] Ziriklî, *A'lâm*, II, 252.
[62] Ziriklî, *A'lâm*, II, 252.
[63] Ziriklî, *A'lâm*, V, 175.

sonra vazgeçen Mütevekkil kendi imamlığına davet etmiş ve 1128/1715'te San'â ehli ona bey'at etmiştir. Mütevekkil, son derece kahraman biri olarak nitelendirilir. Aynı zamanda fakirleri çok sever, onlara çokça ihsanlarda bulunurdu. [64]

Mütevekkil Alallah döneminde hem oğlu Mansur billah hem de İmam Nâsır Muhammed b. İshak isyan çıkarmış, her iki isyanda da San'ânî aracılık yapmış ve San'ânî'nin arabuluculuğu ile kargaşa sona ermiştir.[65] 1139/1726'da vefat etmiştir.[66]

*4- en-Nâsır Muhammed b. İshak:* 1090/1680'de dünyaya geldi. San'â'da eğitim gördü.[67] İmam Mütevekkil ölünce kendi hilafetine davet etti. Yemen halkı ona bey'at etti. Başlangıçta Mansur billah ona isyan etmişse de sonra bey'at etmiş, ancak bir müddet sonra aralarındaki uzlaşma tekrar bozulmuştur. Aralarında cereyan eden ciddi savaşlardan sonra Muhammed b. İshak hilafet davasından vazgeçmiş, Mansur billah'a beyat etmiştir. İlim ve edebiyatta dikkat çeken biri olan Muhammed b. İshak'ın şiirlerini oğlu bir araya getirmiştir.[68] San'â'da 1167/1754' de vefat etmiştir. [69]

*5- el-Mansur Hüseyin b. Kâsım:* Yine Hâdî ilalhak sülalesinden gelen Hüseyin b. Kâsım, San'â'da 1107/1696'da dünyaya gelmiş, eğitimini de burada almıştır.[70] el-Mansur, babası el-Mütevekkil Alallah'a isyan ederek karşı çıktı. San'ânî aralarını bulup barıştırmak üzere çalışmalara koyuldu ve bunu büyük bir başarı ile gerçekleştirdi.[71] Daha sonra babası 1139/1726'da vefat edince ona bey'at edildi.[72]

Cesur, himmet sahibi, sabırlı ve metanetli[73] biri olarak tanıtılan Hüseyin b. Kâsım, döneminde çıkan isyanların hepsini bastırmış;[74] ancak Te'iz ve Haceriyye'yi elinde bulunduran kardeşi Seyyid Ahmed b. el-Mütevekkil ona muhalefetini

[64] Şevkânî, *Bedr*, II, 42–44; Ziriklî, *A'lâm*, V, 175.
[65] Zebâre, *Nübela*, III, 1469.
[66] Şevkânî, *Bedr*, II, 44.
[67] Şevkânî, *Bedr*, II, 127; Ziriklî, *A'lâm*, VI, 30.
[68] Şevkânî, *Bedr*, II, 127- 130.
[69] Ziriklî, *A'lâm,* VI, 30.
[70] Ziriklî, *A'lâm*, II, 252.
[71] Zebâre, *Nübela*, III, 1469.
[72] Şevkânî, *Bedr*, I, 225; Ziriklî, *A'lâm,* II, 252.
[73] Şevkânî, *Bedr*, I, 225; Ziriklî, *A'lâm,* II, 252.
[74] Ziriklî, *A'lâm*, II, 252.

sürdürmüştü. Mansur'un vefatına kadar da kardeşi ile aralarında savaş devam etmişti.[75] 1161/1748'de vefat etmiştir.[76]

*6- el-Mehdi Abbas b. Hüseyin:* 1131/1719' da doğdu. Hâdi ilalhak oğullarındandır. Babası Mansur billah 1161/1748'de vefat edince o imam oldu.[77] Onun yaşadığı dönemde fitneler kesildi.[78] Ülkeyi ve ahaliyi adâletli hidayet üzere gerçek imamlar gibi yönetti ve onların izinden gitti.[79] Devlet başkanı olmadan önce de olduktan sonra da ilim tahsilini bırakmamıştır. Zeki, kavrayışlı, adâletli, idaresi güçlü, ilim ehline meyilli, gönüllerde heybeti güçlü birisi idi.[80] Şevkânî'nin onun ile ilgili değerlendirmelerinden hem adâletli, hem ilmi ve âlimleri seven, hem de oldukça muktedir ve etkin bir siyasî ve bir yönetici olduğu anlaşılmaktadır.[81]

Zamanında pek çok önemli ve kritik olay yaşanmıştır. Bunlardan biri, avamı peşine takan ve pek büyük bir problem haline gelen Ebû Allame künyeli sihirbazın fitnesidir. Kendisi tılsımları bildiği iddiasında idi. Taraftarları ülkenin her tarafına yayıldı, birçok kaleyi tahrip ettiler. İmam Abbas bu ve benzeri başka olayları da bastırmıştır.[82]

1189/1775'te vefat edene kadar San'â'da kalan[83] İmam Abbas'ın dönemi, Yemen'in iyi dönemleri arasında değerlendirilmektedir.[84]

Emîr San'ânî, yaşadığı dönemde zaman zaman idarecilerin tavırlarından memnun kalmamış, onları eleştirmiş; ancak halkın maslahatı ve fitnelerin sona ermesi için de sıklıkla kendi riyâsetlerine davet ederek birbirlerine karşı ayaklanan idarecilerin arasında arabuluculuk yapmıştır. Bu durum onun halkından kopuk ve uzak yaşamayan bir ilim adamı olduğunu göstermektedir. İdareciler tarafından sözü dinlenir bir şahıs

[75] Şevkânî, *Bedr*, I, 225. Te'iz: Yemen'in meşhur yüksek kalelerinden biri. (Yakut, *Mu'cem*, II, 40. Haceriyye: Te'iz güneyinde geniş bir bölge. Eskiden Meâfir diye bilinirdi. Bugün için bu bölgenin merkezi Zebhân'daki et-Turbe şehridir. (Yakut, *Mu'cem*, II, 40.)
[76] Şevkânî, *Bedr*, I, 225; Ziriklî, *A'lâm*, II, 252.
[77] Şevkânî, *Bedr*, I, 310; Ziriklî, *A'lâm*, III, 260.
[78] Ziriklî, *A'lâm*, III, 260.
[79] Mutayrî, *Mesâilü'l-itikad*, s. 16.
[80] Şevkânî, *Bedr*, I, 310.
[81] Şevkânî, *Bedr*, I, 310, 311.
[82] Zehrani, *San'ânî*, s. 23, 24.
[83] Ziriklî, *A'lâm*, III, 260.
[84] Şevkânî, *Bedr*, I, 310, 311.

olmasına rağmen eleştirileri ve genele aykırı bazı ilmî görüşleri sebebi ile hapse girdiği ve cezalandırıldığı da vakidir.[85]

### C. İlmî Durum

Geleneksel ilim tahsil kurumları olan medreseler, Yemen'de ilk olarak 569/1173 yılında[86] Eyyubîler zamanında[87] egemenlik alanlarının buralara ulaşması ile görülmeye başlamıştır. Önceleri yalnızca hükümdarların tesis ettiği kurumlar iken daha sonraları hükümdarların hanımları, çocukları, vezirler ve hatta halk tarafından yaptırılarak toplumun menfaatine sunulan medreseler, böylelikle Yemen'de gittikçe yaygınlaşan ve itibar gören etkin müesseseler haline gelmiştir.[88]

Eyyûbîler'den sonra Yemen'e Resûlîler'in hâkim olması ile kendileri de ilim ehli olan, ilim ve âlimleri himaye eden Resûlî hükümdarları; Ta'iz, Cened, Zebîd, Zafâr ve Aden gibi şehirlerde medrese ve kütüphaneler açarak ilim ve öğretim hayatının gelişmesini sağlamışlardır. Ta'iz'de inşa edilen bir medresenin kütüphanesinde 100.000 kitap bulunduğu rivâyet edilir. Resûlîler'den sonra Tâhirîler zamanında da eğitime önem verilmiş, bu dönemde Radâ' şehrinde kurulan Âmiriyye Medresesi günümüze kadar gelmiştir.[89]

Eyyubîler, Resulîler ve Tâhirîler'in yaptırdığı medreselerin yanı sıra Osmanlılar'ın hâkimiyeti döneminde de San'â ve Zebîd'de medreseler yapılmıştır. Yemen'de kurulmuş bu medreseler arasında Beni'r-resûl medreselerinde genellikle Şâfiî, İmam Şerefuddin Medreselerinde Zeydî, Osmanlılar'ın kurduğu medreselerde ise Hanefi mezhebi esasına göre ders verilmekteydi. Bazı medreselerde hem Hanefi hem Şâfiî mezhebinin ayrı bölümlerde okutulduğu da olmuştur. Hatta kurucularının mezhepleri dışında öğretim yapan medreseler de karşımıza çıkmaktadır. Mesela Şâfiî olan Rasulîler tarafından kurulan Zebîd ve San'â'daki bazı medreselerde Hanefi mezhebi esasına göre öğretim yapmaktaydı. Genelde temel İslâmî ilimlerin hemen

---

[85] Uleymî, *San'ânî*, s. 97.
[86] Ekva, *el-Medârisü'l-İslâmiyy*e, s. 5, 6.
[87] Tomar, "Yemen", *DİA*, XLIII, 415; Bozkurt, "Medrese", *DİA*, XXVIII, 325; Ekva, *el-Medârisü'l-İslâmiyye,* s. 6.
[88] Ekva, *el-Medârisü'l-İslâmiyye*, s. 6.
[89] Tomar, "Yemen", *DİA*, XLIII, 415; Ekva, *el-Medârisü'l-İslâmiyye,* s. 6, 7.
Medreselerin bir kısmı günümüze kadar varlığını korumuştur. Ayrıca Yemen'deki ilmî ve kültürel mirası yansıtan birçok yazma eser çeşitli câmi ve medrese kütüphaneleri ile özel kitaplıklarda zamanımıza ulaşmış, önemli bir kısmının katalogları hazırlanmıştır. (Tomar, "Yemen", *DİA*, XLIII, 415.)

hepsinin okutulduğu medreselerin bazılarında Kıraat, Hadis, Fıkıh bölümleri de açılmakta idi.[90]

Osmanlılar'ın ve Zeydîler'in muhtelif şehirlerde kurdukları medreselerle sayıları 200'ü bulan[91] Yemen medreseleri ilim tahsil etmek isteyenler için oldukça cazip idi. İlim öğrenmek isteyenler Ta'iz, Zebîd ve pek çok ilim merkezinde bulunan ilim adamlarının yanına giderek onlardan ilim tahsil etme imkânına sahipti.[92]

Emîr San'ânî'nin yaşadığı asır olan hicri on ikinci asırda, -iktisadî krizlere, siyasal kavgaların, kabileler arası çatışmaların sebep olduğu savaşların neticesindeki toplumsal sıkıntılara rağmen- kültürel ve ilmî hayat gücünü kaybetmemiş, Yemen'de ilmî hareket kesintisiz devam etmiştir. Yemen, bu çağda ilim tahsil etmek isteyenlerin her taraftan geldiği bir mekân, büyük âlim ve ediplerin yetiştiği verimli bir bölge olmuştur.[93] Nitekim Yemen'de hicrî on ikinci asırda yaşayan ilim adamlarının biyografileri incenirse, gerek ilim adamlarının sayısı gerekse de ortaya koydukları eserlerin nitelik ve nicelikleri açısından hiç de küçümsenmeyecek bir liste ile karşı karşıya kalınır.

Siyasî ve sosyal çalkantıların ilmî hayatı etkilememesinin sebebi ilim adamlarının yöneticilere istemedikleri bir müdahaleyi yapmadıkları sürece yöneticilerin ilim adamlarına her hangi bir müdahalede bulunmamaları olabilir.[94]

Şevkânî, Emîr'in yaşadığı dönem hakkında da geçerli olmak üzere o devrin ilmî hayatını şöylece resmetmektedir:

Çeşitli mezheplere mensup âlimler hiç şüphesiz bu ülkenin yetiştirdiği ilim adamlarına pek ilgi göstermezler. Bu durumun sebebi ise, işin iç yüzünü bilmeyen kimselerin sırf taklit sonucu Zeydîlik hakkında gereksiz bir takım inançlara sahip olmalarıdır. Gerçek şu ki, Zeydîlerin yaşadığı topraklarda ilmî sahada çok sayıda önderler bulunmaktadır. Bunlar naslarla amel etmeye bağlı kalırlar, temel hadis kaynaklarında sahih olarak gelenlere itibar ederler. İslâm'ın temel kaynaklarına uygun

[90] Ekva, *el-Medârisü'l-İslâmiyye*, s.13.
[91] Tomar, "Yemen", *DİA*, XLIII, 415.
[92] Ekva, *el-Medârisü'l-İslâmiyye,* s. 7.
[93] Amrî, *Târihu'l-Yemen*, s. 16.
[94] San'ânî, *el-Enfâsü'r-rahmâniyye*, s. 42.

bir akideyi benimserler, taklide en ufak bir değer vermezler, bid'atlerin hiç biri ile dinlerine şaibe sokmazlar. Ayrıca alet ilimleri olan nahiv, sarf, beyan, usûl ve lügat gibi ilimlerle de çokça meşgul olurlar, aklî ilimlerle uğraşmayı da ihmal etmezler.[95]

Hicri XII. asırda Emîr San'ânî'nin kendisi ve te'lif ettiği eserlerinin yanı sıra okuttuğu ve yetiştirdiği öğrencileri ile halka açık verdiği dersler de onun yetiştiği dönem ve ortamın ilmî hayatı hakkında önemli bir takım ipuçları vermektedir.

## II. HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

### A. Hayatı

#### *1. Adı, Lakabı ve Nisbesi*

Emîr lakabı[96] ve San'ânî nisbesi ile tanınmaktadır.[97]

Adı, "Muhammed b. İsmail b. Salâh[98] b. Muhammed b. Ali b. Hıfzuddin b. Şerefuddin b. Salâh b. el-Hasan b. el-Mehdi b. Muhammed b. İdris b. Ali b. Muhammed[99] b. Ahmed b. Yahya[100] b. Hamza b. Süleyman b. Hamza[101] b. el-Hasan b. Abdurrahman[102] b. Yahya b. Abdullah b. el-Hüseyin b.[103] el-Kâsım b. İbrahim b. İsmail b. İbrahim b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebi Talib (r.a.)" dir.[104]

Künyesi Ebû İbrahim,[105] lakapları el-Müeyyed billah[106] b. el-Mütevekkil alallah'tır.[107] Daha çok bilinen "Emîr" lakabını; Zeydîyye'nin önde gelen âlim ve imamlarından, 636/1238'de Kehlân'da vefat eden "el-Emîru'l-kebîr" diye şöhret bulmuş

---

[95] Şevkânî, *Bedr*, II, 83.
[96] Zebâre, *Nübela*, III, 1466; Ziriklî, *A'lâm*, VI, 38; Kehhâle, *Mu'cem*, IX, 56; Haykel, "al-Amîr, Muhammad b. İsmaîl", *The Encyclopaedia of İslâm Three*, Fasc I., 111.
[97] Şevkânî, *Bedr*, II, 133; Zebâre, *Nübela*, III, 1466; Kettânî, *Fihris*, I, 513.
[98] Şevkânî, *Bedr*, II, 133; Zebâre, *Nübela*, III, 1466; Kettânî, *Fihris*, I, 513; Ziriklî, *A'lâm,* VI, 38; Kehhâle, *Mu'cem,* IX, 56.
[99] Kendisine Kehlân nisbeti ile: "Kehlânu Tâcuddin" denilir, San'ânî, *Ravda*, s. 11. (Murtaza b. Zeyd'in önsözü)
[100] "İmam el-Mansûr billah Abdullah b. Hamza'nın kardeşi", San'ânî, *Ravda*, s. 11. (Murtaza b. Zeyd'in önsözü)
[101] "el-Muntehab" diye bilinir. San'ânî, *Ravda*, s. 11. (Murtaza b. Zeyd'in önsözü)
[102] "İmam Ebû Hâşim en-Nefsu'z-Zekiyye el-Hasen b. Abdurrahman" San'ânî, *Ravda*, s. 11. (Murtaza b. Zeyd'in önsözü)
[103] "el-İmam el-Kâsım er-Ressî" San'ânî, *Ravda*, s. 11. (Murtaza b. Zeyd'in önsözü)
[104] Şevkânî, *Bedr*, II, 133.
[105] Ziriklî, *A'lâm*, VI, 38.
[106] Kannevci, *Ebced*, III, 191; Ziriklî, *A'lâm,* VI, 38.
[107] Kannevci, *Ebced*, III, 191; Kettânî, *Fihris*, I, 513; Ziriklî, *A'lâm*, VI, 38.

Emîr Yahya b. Hamza el-Hasenî'ye soyu dayandığı ve Yahya b. Hamza b. Süleyman ayarında bir ilim adamı olarak kabul edildiği için almıştır.[108]

### *2. Soyu, Ailesi*

Hâşimî olan San'ânî'nin soyu Hz. Hasan (ö.49/669) vasıtasıyla[109] Hz. Peygamber'e (s.a.) ulaşır.

Ailesi Yemen'de "Emîr"[110] ve "imam"[111] ailesi olarak tanınır. Yemen'in pek çok şehrine yayılmış, soyunda idareciler de olan, dinî ilimlerde köklü bilgiye ve geçmişe sahip, meşhur bir aileden gelen Emîr San'ânî'nin iyi bir şair olan dedesi Salâh b. Muhammed, Kehlân'da doğmuş, burada yaşamış ve hicri XII.yy.ın başlarında Kehlân'da vefat etmiştir.[112]

1072/1661'de Kehlân'da dünyaya gelen[113] ve burada ilim tahsil eden babası İsmail b. Salâh ise[114] kaynaklarda, ilim çevrelerince tanınmış[115] ve oğlunun ilk eğitimini vermiş[116] irfan sahibi, zahid,[117] şair[118] bir zat olarak nitelenmektedir. İlim adamları ile oturup kalkmaya, onlarla irtibatlı olmaya oldukça düşkün birisi idi. Muhtemelen bundan dolayı ailesi ile birlikte ilim adamlarının çokça bulunduğu[119] San'â şehrine -1108/1696 yılında- yerleşti.[120] 1146/1734 yılında vefat etti.[121]

Kaynaklarda annesi ve kardeşleri hakkında bilgi bulunmayan San'ânî iki evlilik yapmış,[122] 1136/1723'te hocası Hâşim b. Yahya eş-Şami'nin kızıyla evlenmiş ve bu ilk evliliğinden oğlu İbrahim dünyaya gelmiş,[123] daha sonra uzun süre San'â dışında

---

[108] Zebâre, *Nübela*, III, 1466; Ayrıca bkz: San'ânî, *el-Enfâsü'r-rahmâniyye*, s. 45; Ahmed vd., *İbnü'l-Emîr*, s. 115.
[109] Şevkânî, *Bedr*, II, 133; Kettânî, *Fihris*, I, 513; Kehhâle, *Mu'cem,* IX, 56.
[110] Zebâre, *Nübela*, III, 1466; Kehhâle, *Mu'cem,* IX, 56.
[111] Ziriklî, *A'lâm,* VI, 38.
[112] Baker, *Muslihü'l-Yemen*, s. 52.
[113] Zebâre, *Mulhaku'l-Bedr*, II, 60; Ziriklî, *A'lâm*, I, 316.
[114] Baker, *Muslihü'l-Yemen*, s. 52, 53.
[115] Zebâre, *Mulhaku'l-Bedr*, II, 60; Kehhâle, *Mu'cem,* II, 273.
[116] Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen*, s. 56.
[117] Şevkânî, *Bedr*, II, 133; Zebâre, *Mulhaku'l-Bedr*, II, 60; Ahmed vd., *İbnü'l-Emîr*, s. 118.
[118] Zebâre, *Mulhaku'l-Bedr*, II, 60; Kehhâle, *Mu'cem,* II, 273.
[119] San'ânî, *Tenvir*, (Muhakkık mukaddimesi), I, 43.
[120] Zebâre, *Mulhaku'l-Bedr*, II, 60; Ziriklî, *A'lâm*, I, 316.
[121] Zebâre, *Mulhaku'l-Bedr*, II, 60; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen*, s. 54.
[122] Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen*, s. 5, 75, 90.
[123] Zebâre, *Nübela*, III, 1469; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen*, s. 75.

bulunduğu için ilk eşinden ayrılmıştır.[124] Biyografisinin bulunduğu eserlerde ilimle iştigal eden, ilmî çevrelerce tanınan üç oğlu[125] ile bir kızı ve henüz küçükken ölen bir oğlunun[126] bulunduğu zikredilir.

### *3. Doğumu, Eğitimi, Yolculukları*

Hicri 1099 senesinde Cemaziyelâhir ayının ortasında[127] Cuma gecesi,[128] miladi 17 Nisan 1688'de[129] dünyaya geldi. San'â'nın güneyinde yer alan Yerim şehri yakınlarındaki[130] Kehlân'da[131] doğmuş,[132] bu sebeple Kehlânî[133] nisbesini almıştır. Daha sonra San'â'ya yerleşmiş[134] burada yetişmiştir.[135] İlim öğrenmek ve hac farizasını yerine getirmek gayesi ile Mekke ve Medine yolculukları[136] ile Taif,[137] Şibâm ve Şehâre'de bir müddet ikameti[138] dışında San'â'nın dışına pek çıkmamıştır. San'ânî nisbesi ile meşhur olması da bu sebeptendir.

İlme ve ilim adamlarına son derece önem veren bir babanın[139] himayesinde büyüyen San'ânî, ilk eğitim ve öğretimine Kehlân'da babasından Kur'ân ezberi, aritmetik,[140] nahiv ve belagat[141] okuyarak başladı. Hıfzının bir bölümünü de Kehlân'da yaptı.[142] Daha sonraları babasından daha üstün ilmî mertebeye ulaşınca, bu defa babası ona öğrencilik yapmaya başladı.[143]

---

[124] Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 90.
[125] Ehdel, *en-Nefsü'l-Yemânî*, s. 195; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen*, s. 57.
[126] Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 109.
[127] Şevkânî, *Bedr,* II, 133; Zebâre, *Nübela*, III, 1467; Kehhâle, *Mu'cem,* IX, 56; Habeşî, *el-A'rab*, "Müellefâtu Muhammed b. İsmail" VI, s. 680; Ahmed vd., *İbnü'l-Emîr*, s. 125.
[128] Şevkânî, *Bedr,* II, 133; Zebâre, *Nübela*, III, 1467; Ahmed vd., *İbnü'l-Emîr*, s. 125.
[129] Kehhâle, *Mu'cem,* IX, 56; Baktır, "Emîr es-San'ânî", *DİA*, XI, 144.
[130] Baktır, "Emîr es-San'ânî", *DİA*, XI, 144.
[131] Kaynaklarda San'a'ya 24 fersah (yaklaşık 12 km) uzaklıkta olduğu ve Yemenlilerin artık "Kuhlan" dedikleri belirtilmektedir. (Yakut, *Mu'cem*, IV, 497, 498.)
[132] Şevkânî, *Bedr,* II, 133; Zebâre, *Nübela*, III, 1467; Ziriklî, *A'lâm*, VI, 38; Kehhâle, Mu'cem, IX, 56; Baktır, "Emîr es-San'ânî", *DİA*, XI, 144.
[133] Şevkânî, *Bedr,* II, 133; Kehhâle, *Mu'cem,* IX, 56.
[134] Şevkânî, *Bedr,* II, 133; Zebâre, *Nübela*, III, 1467; Ziriklî, *A'lâm*, VI, 38; Kehhâle, *Mu'cem,* IX, 56.
[135] Zebâre, *Nübela*, III, 1466; Ziriklî, *A'lâm*, VI, 38.
[136] Şevkânî, *Bedr,* II, 133; Kettânî, *Fihris,* I, 513; Kehhâle, *Mu'cem*, IX, 56; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 5
[137] Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 71.
[138] Zebâre, *Nübela*, III, 1469; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 55.
[139] San'ânî, *Mecmu*', (thk. Ebû Abdu'l-Ala Muhammed b. Osman), s. 11.
[140] Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 56.
[141] Zebâre, *Nübela*, III, 1467; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 65. (Ayrıca bkz: Ahmed vd., *İbnü'l-Emîr*, s. 125.)
[142] Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 65. (Bazı kaynaklarda hafızlığını burada tamamladığı belirtilmiştir. Bkz: San'ânî, *Mesirü'l-ğaram*, s. 8.)
[143] San'ânî, *Mecmu'*, s. 11.

1107/1695[144] yahut 1110/1698 yılında[145] 8 ya da 11 yaşında iken ailesi ile San'â'ya yerleşince San'â'nın meşhur hocalarından ders almaya başlayan[146] Emîr hâfızlığını San'â'da tamamladı.[147]

San'ânî 1122/1710 yılında hacca gitmek için ilk defa[148] Mekke ve Medine'ye giderek[149] aynı zamanda buradaki meşhur hadis hocalarından ilim tahsil etti.[150] Medine'de Mescid-i Nebevi'nin hatibi Abdurrahman b. Ebi'l-Ğays el-Hatib ilminden faydalandığı hocalarındandır.[151] Ondan Buhârî ve Müslim'in *Sahih*leri'nin baş taraflarını ve başka eserleri okumuş,[152] ayrıca "Halku ef'âli'l-ibâd" (kulların fiillerinin mahlûk oluşu) konusunda da onunla müzakerelerde bulunmuştur.[153] Bu yolculuğu esnasında Tahir b. İbrahim b. Hasan el-Kürdî el-Medenî ile de görüşmüştür.[154]

1128/1715 senesinde hocası Salâh b. Hüseyin el-Kehlânî'den ders almak için Kehlân'a gidip, bir müddet burada ikamet etmiştir.[155]

1132/1719 yılında ikinci defa hacca gitmiş,[156] bu defa Medine'de Ebû'l-Hasan b. Abdülhadi es-Sindî (ö.1138/1726) ile bir araya gelmiştir.[157] Aralarındaki ilmî tartışmalar neticesinde *el-Enfâsu'r-rahmâniyye* adlı eserini kaleme almıştır.[158]

1134/1721 senesinde üçüncü defa hacca giden San'ânî,[159] Abdurrahman b. Eslem gibi pek çok meşhur âlimle bir araya gelmiş, bu zatlardan ilim öğrenmiştir. Burada Muhammed b. Ahmed el-Esedi'ye, İbn Dakik el-Îd'in (ö.702/1302) *İhkâmü'l-*

---

[144] Şevkânî, *Bedr,* II, 133.
[145] Zebâre, *Nübela*, III, 1467; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 53, 65; Habeşî, "Muhammed b. İsmail" *İklil*, I/II, 145.
[146] Şevkânî, *Bedr,* II, 133; Kettânî, *Fihris,* I, 513; Kehhâle, *Mu'cem,* IX, 56.
[147] Zebâre, *Nübela*, III, 1467; Hıbşî, "Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî", *İklil*, I/II, 145; Hıbşî, "Müellefâtü Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî", *el-A'râb*, VI, s. 680.
[148] Zebâre, *Nübela*, III, 1468; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 68; Habeşî, "Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî", *İklil*, I/II, 145; el-Habeşî, *el-A'rab*, "Müellefâtü Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî", VI, s. 680; Mustafa Baktır, "Emîr es-San'ânî", *DİA*, XI, 144.
[149] Şevkânî, *Bedr,* II, 133; Kehhâle, *Mu'cem,* IX, 56.
[150] Şevkanî, *Bedr,* II, 133; Kannûcî, *Ebced*, III, 192.
[151] Zebâre, *Nübela*, III, 1468; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 68–70.
[152] Zebâre, *Nübela*, III, 1468; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 70.
[153] Zebâre, *Nübela*, III, 1473; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 70.
[154] San'ânî, *Mecmu*', s. 11.
[155] Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 68. Bu tarih 1136 olarak da zikredilir. (el-Habeşî, *el-A'rab*, "Müellefâtü Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî", VI, s. 680.)
[156] Zebâre, *Nübela*, III, 1468; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 48; Habeşî, "Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî", *İklil*, I/II, 145.
[157] Zebâre, *Nübela*, III, 1468; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen*, s. 48.
[158] Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 48; San'ânî, *Mecmu',* s. 12.
[159] Zebâre, *Nübela*, III, 1468; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 71; Habeşî, "Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî", *İklil*, I/II, 145.

*ahkâm* adlı şerhini okudu. Ardından bu eser üzerine *el-Udde alâ şerhi'l-Umde* adlı haşiyesini te'life başlamıştır.[160]

Sonra San'â'ya dönmüş, tedris ve te'lif faaliyetlerine devam etmiştir.[161] Bilhassa sünneti ihya ile uğraşması sebebi ile hakkındaki çeşitli dedikodular ve onu kıskananların çeşitli iftiraları yüzünden San'â'dan ayrılmak zorunda kalmış, Mekke'ye gelerek dördüncü ve son haccını 1139/1726 yılında yapmış ve bu esnada Hicazlı âlimlerle bir araya gelmiştir.[162]

Bu son haccından sonra bir müddet Taif'te kalan San'ânî, Nâsır Muhammed b. İshak'ın halife olduğunu öğrenince onunla Şibam'da görüşmüştür. Ardından 1140/1727 Zilkade ayında Şehâre'ye giderek burada yedi sene kalmıştır. 1148/1735 yılının Safer ayında San'â'ya dönen Emîr,[163] tedris ve dini ilimler konusunda te'lifatına devam etmiştir.[164]

Emîr'in aynı zamanda ilmî bir vasfa da sahip olan bu hac yolculukları 1122/1710 veya 1124/1712 ilki olmak üzere, 1132/1719, 1134/1721 ve 1139/1726 yıllarındadır.[165] Bazı kaynaklarda ilk yolculuğunda hacc etmediği ifade edilmekte ve ilk haccının 1124/1712'de gerçekleştirdiği belirtilmektedir.[166]

### *4. Görevleri*

1134/1721'de üçüncü haccından sonra San'â'da ders veren San'ânî, ardından Kehlân'a gitmiş, bu sırada İmam Kâsım b. Hüseyin kendisine önce Ta'iz şehri batısındaki el-Mehâ kentinin kadılığını, sonra bakanlık yapmasını, sonra Umumi Kadılığı (başkadılığı) teklif etti ise de bu görevleri mazeret bildirerek kabul etmedi.[167]

---

[160] Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 71; San'ânî, *Mecmu',* s. 12; Uleymî, *San'ânî*, s. 19.
[161] Zebâre, *Nübela*, III, 1469.
[162] Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 71; Habeşî, "Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî", *İklil*, I/II, 145; Baktır, "Emîr es-San'ânî", *DİA*, XI, 144.
[163] Zebâre, *Nübela*, III, 1469.
[164] Şevkânî, *Bedr*, II, 134; Zebâre, *Nübela*, III, 1468; Habeşî, "Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî", *İklil*, I/II, 145.
[165] Zebâre, *Nübela*, III, 1468.
[166] San'ânî, *Mecmu',* s. 11; *San'ânî*, s. 18, 19.
[167] Zebâre, *Nübela*, III, 1469.

İmam Mansur da ona çeşitli idari vazifeler teklif etmiş, ancak San'ânî bu vazifeleri kabul etmemiştir. Bu görevler yerine San'â câmisinde hutbe vermeyi ve *et-Terğib ve et-terhîb* dersleri tertip etmeyi tercih etmiştir.[168]

1161/1748 yılında Mehdi Abbas onu San'â ve civarı için vakıflar müdürü tayin etmiştir. Bir sene kadar bu vazifeyi icra eden San'ânî,[169] kendi bildiği bir suçu sebebiyle, bu vazifenin Allah tarafından ceza olarak kendisine yüklendiğini beyan edip malının bir kısmını San'â'daki ihtiyaç sahibi Hâşimilere hibe ederek görevinden ayrılmıştır.[170]

### *5. Ahlâkı*

San'ânî zühd, takva ve vera' sahibi bir kimse idi. Onun bütün meselesi Allah'ın afv ve mağfiretine nail olmak ve rızasını istemekten ibaretti. Hayatını incelediğimizde dünyayı ve dünyalığı temel gaye ve hedef edinmediğini açıkça görmemiz mümkündür. Yaşadığı mekân ve zamanda Seyyid olması hasebi ile hem makam-mevki sahibi olması hem de mal-mülk edinmesi imkân dâhilinde olmasına rağmen o bunların hiçbirine rağbet etmemiştir.

Aşağıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, ahlakî kişiliği ile edebî kişiliği adeta içiçe girmiştir.

Nitekim ona ait şu beyitler de onun bu vasıflarına işarettir:

وعففت عن أموالهم لا قطعة  أقطعت أو مكس من الأسواق

او كيلة من أي مخزان فلا  أشكو من الخزان والسواق

عرضوا علي وزارة وولاية  فوقاني الرحمن أفضل واق

جعل الوزارة والولاية لذتي  في العلم ربي صادق الميثاق [171]

---

[168] Zebâre, *Nübela*, III, 1469; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 91.
[169] Zebâre, *Nübela*, III, 1469; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 94.
[170] Zebâre, *Nübela*, III, 1470; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 94.
[194] San'ânî, *Divân,* s. 265.
Türkçesi –takriben – şöyledir:
"Mallarına tenezzül etmedim, ne bir parça iktâ'ım oldu

Zühd ve takvasından ötürü idari vazifelerden de elinden geldiğince kaçınmış olan San'ânî, doğru olduğunu düşündüğü konularda kimseden çekinmemiştir. İdarecilerden halka, ilim adamlarından ailesine kadar çevresindeki herkese gerekli gördüğü durumlarda uyarılarda bulunmuştur. Bunu eserlerinde bilhassa *Divân*'ında açıkça görmek mümkündür.

Yemen toplumunda tanınan ve sözüne itibar edilen bir insan olan Emîr San'ânî, idareciler arasında çıkan anlaşmazlıklarda zaman zaman araya girip tarafları uzlaştırmıştır.[172]

Muhammed b. İsmail es-San'ânî, adâlete son derece düşkün, haksızlık ve zulme boyun eğmeyen, her zaman hakkın ve haklının yanında bir ilim adamı olmuştur. Nitekim "Yöneticiler, bu dönemlerde ceza verirken malları alıp müsadere etmede oldukça aşırı gitmiş bulunuyorlar. Bu aşırılığı ne akıl ne de Şeriat kabul eder. Kamu görevleri en ufak bir şer'î bilgisi bulunmayan, dinî emirlerden hiçbir şekilde haberdar olmayan cahil kimselere verilir oldu. Bunların bütün uğraşları "tedip ve terbiye etmek" adı altında emirleri altında bulunan yönetilenlerden mal müsadere etmekten ibaret bulunmaktadır. Haksızca aldıkları bu malları kişisel ihtiyaçlarına harcamakta ve ondan yemektedirler. Ondan kendilerine ait yapılar inşa etmekte, değişik yerlerde meskenler kurmaktadırlar. Artık innâ lillah ve innâ ileyhi râci'ûn demekten başka bir şey yapamaz olduk. Aralarından hırsızlığın ya da sarhoş edici içkiler içmenin şer'î cezasını vermeyip bunun karşılığında mal alma yoluna gidenler vardı. Her ikisini bir arada yapıp hem haddi uygulayan hem de malî ceza alanlar da vardır. Bütün bunlar ise dinen kesin olarak haram olan şeylerdir. Fakat yaşlılar gençliklerinden beri bu hal üzere yaşlandılar, gençler de bunları görerek büyüyorlar. Âlimler ise bunlara karşı tepki göstermeyip ses

---

Ne de çarşı-pazardan vergi tahsil ettim
Ne bir hazine memuru kile ile bir şey ölçüp verdi
Ne de hazine memurlarından şikâyetçiyim ne de pazar zabıtasından
Bana vezir ol, dediler, yüksek derecede kamu görevleri teklif ettiler
Rahman korudu beni, en büyük koruyucu olan
Bana vezirliğin de kamu görevinin de zevkini
Va'dinde sadık olan Rabbim, ilim de verdi."

[172] Zebâre, *Nübela*, III, 1469.

çıkarmıyorlar. Bundan dolayı da tehlike gittikçe katmerleşip durmaktadır"[173] şeklindeki sözleri de bu yönünü ortaya koymaktadır.

San'ânî'nin halkın haklarını savunmak, idarecileri de yanlış yapmaktan alıkoymak, hakkı tavsiye etmek için gösterdiği çabaların örnekleri çoktur. 1182/1768 yılında, vefatından bir ay önce oğlu İbrahim ile Mekke Eşrafına ve yöneticilerine gönderdiği; onların görevlilerinin yaptığı talan ve yağmaların son bulması için öğütlerini ihtiva eden kasidesi bu örneklerden sadece biridir:

إلي الأشراف أعيان الأنام وأهل البيت والبلد الحرام

---

أتانا عنكم خبر غريب تواتر من يماني وشامي

بأن عبيدكم أضحوا لصوصا يخيفون الحجيج بكل عام

فقل لمساعد الملك المفدي لماذا لا تذب عن الأنام

أيأمن من يحج بـكل فـــج ويلقي الخوف في البلد الحرام

فما البلد الأمين محل عاص وليس به لعاص من مقام

وكيف "ومن يرد فيه بظلم" يذاق من العذاب علي الدوام[174]

---

[173] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, (thk. Subhi Hasan Hallak), IV, 20.
[174] San'ânî, *Divân*, s. 370.
Türkçesi:
"İnsanların âyanı Eşraf'a,
Hem Ehl-i Beyt'e, hem Ehl-i Haram'a
Sizden alışılmadık bir haber geldi bize,
Hem Yemenlisiyle, Şamlısıyla ittifakla aktardı:
Sizin köleleriniz, hizmetkârlarınız hep hırsız olmuş,
Her sene hacıları korkutuyormuş
Canımız feda o Melik'in yardımcısına söyle:
Neden sen insanları himaye etmiyorsun?
Hac eden gittiği her yerde güvende iken
Haram Belde'de korku mu karşısına çıkacak?
Emin Belde, isyankâr birisine yurt olamaz
İsyankârlar orada ikamet edemez
Sen "kim orada zulme yeltenirse.." buyruğuna ne dersin?
Böyle yapana sürekli azap tattırılacaktır."
Muhtemelen bu, onun son şiiridir. (Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen*, s. 108; Uleymî, *San'ânî*, s. 51.)

Hacca dair hatıralarını dile getirdiği 282 beyitlik kasidesi incelendiğinde, kendisini ileri düzeyde ifade edebilme gücüne sahip iyi bir şair olduğunu kolaylıkla fark etmek mümkündür.

San'ânî'nin, çağdaşlarından şikâyetlerini,[175] hapse atıldığı dönemlerdeki sıkıntılarını[176] gurbetteki hallerini dile getirdiği şiirleri[177] ve yaşadığı dönemin sosyal hâdiselerinden uzak kalmayarak dert edinmesi, hassas bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Ailesinden ayrı kaldığı dönemlerde babası ile karşılıklı birbirlerine yazdıkları şiirlerden[178] ailesi ile aralarında derin bir muhabbet bulunduğu anlaşılmaktadır. Oğullarının babalarının yolunu takib etmesinden, ona talebelik yapmalarından ve hatta babalarının eserlerini derlemelerinden… de çocukları ile güzel bir iletişim içinde ve aile bağlarının güçlü olduğu sonucuna varılabilir.

### *6. Hayatının Son Yılları ve Vefatı*

Hayatını ele alan kaynaklarda San'ânî'nin, ileri yaşlarında ishal hastalığına yakalandığı anlatılır: Aile efradı rahatsızlığına iyi gelecek ilaçlar araştırır, ona bazı reçeteler hazırlar ve uygularlar. Ancak bu tedavilerin hiç faydasını görmez. Bu hastalığı esnasında ona iki kitap getirilir. Biri el-Cîlî'ye ait *el-İnsanu'l-Kâmil*, diğeri Gazzâlî'nin te'liflerinden olduğu iddia edilen, ancak San'ânî'nin "Ben bu kitabın onun te'liflerinden olduğunu sanmıyorum. Bu Gazzâlî'ye isnad edilen, lakin ona ait olmayan bir kitaptır" dediği *el-Madnûnu bihi alâ Ehlihi*'dir. San'ânî'nin "bu iki kitabı mütalaa ettikten sonra her ikisinde açık seçik küfür gördüğünü ve bu kitapların ateşte yakılmalarını, bu ateş üzerinde de kendisine ekmek pişirilmesini istediği" pişirilen bu ekmeği şifa niyetiyle yedikten sonra bir daha hiçbir rahatsızlıktan şikâyetçi olmadığı kaydedilir.[179]

Hastalığı esnasında söylediği güzel beyitlerinden biri şudur:

"Ve çok samimi, sevdiğim her şeye koşturan,

Değerli bir dostum,

[175] San'ânî, *Mesîrü'l-ğaram* s. 10.
[176] San'ânî, *Mesîrü'l-ğarâm*, s. 11.
[177] San'ânî, *Mesîrü'l-ğarâm*, s. 12.
[178] San'ânî, *Divân*, s. 98.
[179] *Divân*, s. 315.

Benim inlediğimi işitince,

Yaşlı gözleriyle bana dönüp:

Şikâyetin ne, ne olur söyle bana, dedi.

Ben: Yetmiş üstüne yedi yaş, dedim."[180]

Humma'ya yakalanan[181] Muhammed b. İsmail Emîr es-San'ânî hicri 3 Şaban 1182,[182] miladi 13 Aralık 1768'de[183] Salı günü[184] San'â'da[185] vefat ettiği kaydedilmektedir. Seksen üç yaşında vefat eden Emîr, San'â'daki İmam Şerefüddin Medrese Câmisi minaresinin batı tarafına hocası Zeyd b. Muhammed'in yanına defnedilmiştir.[186]

Arkasında küçük bir kütüphane kadar ilmî bir miras bırakan, ilmî ve ahlâkî şahsiyetiyle örnek teşkil eden San'ânî için torunu, şu beyitlerle doğumuna, yaşına ve vefat yılına tarih düşürmüştür:[187]

قد حاز في المولد "خيرا وافرا 1099" عاش "إماما 83" وتوفي "ظافرا 1182"

**B. İlmî Kişiliği**

***1. Hocaları***

Emîr San'ânî, tahsil hayatı boyunca pek çok hocadan istifade etmiştir. Kaynaklarda adı zikredilen ve hayatı hakkında bilgi sahibi olabildiğimiz hocaları şunlardır:

San'â'daki meşhur dört hocası[188]

---

[180] Celâl, *Dav'un-nehâr*, I, 18- 19.
[181] Baker, *Muslihü'l-Yemen*, s. 109.
[182] Şevkânî, *Bedr*, II, 139; Kannevci, *Ebced*, III, 191; Kettânî, *Fihris*, I, 514; Ziriklî, *A'lâm*, VI, 38; Kehhâle, *Mu'cem,* IX, 56; Baker, *Muslihü'l-Yemen*, s. 109; Haykel, "al-Amîr, Muhammad b. İsmaîl", *The Encyclopaedia of İslâm Three*, Fasc I.,111; Baktır, "Emîr es-San'ânî", *DİA*, XI, 144.
[183] Ziriklî, *A'lâm,* VI, 38; Baktır, "Emîr es-San'ânî", *DİA*, XI, 144.
[184] Şevkânî, *Bedr*, II, 139; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen*, s. 108.
[185] Şevkânî, *Bedr*, II, 139; Ziriklî, *A'lâm*, VI, 38; Baktır, "Emîr es-San'ânî", *DİA*, XI, 144.
[186] Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen*, s. 109.
[187] San'ânî, *Ravda*, (Muhakkık mukaddimesi) s. 18.
[188] Şevkânî, *Bedr*, II, 133.

- Zeyd b. Muhammed b. Hasan: San'â'nın meşhur ulemasındandır. 1075/1664 yılında dünyaya gelmiş,[189] devrinin önde gelen hocalarından ders almıştır. Emîr es-San'ânî'nin de aralarında bulunduğu pek çok talebesi olmuştur. İslamî ilimlerin hemen tamamında söz sahibi olmakla beraber bilhassa meani ve beyan ilimlerinde otorite idi.[190] Emîr es-San'ânî, Zeyd b. Muhammed vefat edene kadar, her gün ondan ders almıştır.[191] Tasavvufi yönü de olan Zeyd b. Muhammed'in bazı tasavvufi uygulamalar sebebi ile Salâh b. Hüseyin el-Ahfeş'le aralarında tartışmalar yaşanmıştır.[192] 1124/1712'de vefat etmiştir.[193]

- Salâh b. Hüseyin b. Yahya el-Ahfeş: İlmi ve zühdü ile tanınan[194] San'â'lı bir âlim olan Salâh b. Hüseyin bilhassa nahiv, sarf,[195] meani, beyan[196] ve fıkıh usûlü[197] sahalarında uzmandı. Başkasından yardım kabul etmez, sadece kendi kazandığını yerdi. İnsanların sözüne güvendiği, sevilen bir zat idi. Öğrenciler ondan ders almak için birbirleri ile yarışırlardı. Öğrencilere ders vermeden önce onları imtihan eder, derslerini buna göre verirdi. Yemen'de bilhassa da San'â'da çok meşhur idi. 70 yaşlarında[198] 1142/1729'da[199] San'â'da[200] vefat etmiştir.

- Abdullah b. Ali el-Vezir: San'âlı tanınmış âlim ve şairdir. 1074/1663'te San'â'da doğmuş,[201] meşhur hocalardan ders almıştır. Alet ilimleri, edebiyat ve tefsir sahasında uzmandır.[202] Şiirlerini topladığı büyük bir Divânı[203] ve pek çok eseri vardır. 1147/ 1735'de vefat etmiştir. [204]

- Ali b. Muhammed el-Ansî: San'âlı edebiyatçı, şair[205] ve kadıdır.[206] San'â'da doğmuştur.[207] Devrinin önde gelen âlimlerinden ilim okumuştur.[208] Ali b.

---

[189] Şevkânî, *Bedr*, I, 253; Ziriklî, *A'lâm,* III, 61.
[190] Şevkânî, *Bedr*, I, 253.
[191] San'ânî, *İstifau'l-akvâl*, (thk. Akil b. Muhammed b. Zeyd el-Muktiri), s. 8 (Muhakkık mukaddimesi)
[192] Şevkânî, *Bedr*, I, 254, 255.
[193] Ziriklî, *A'lâm,* III, 61.
[194] Şevkânî, *Bedr*, I, 296; Ziriklî, *A'lâm*, III, 207.
[195] Şevkânî, *Bedr*, I, 296; Ziriklî, *A'lâm,* III, 207; Kehhâle, *Mu'cem*, V, 21.
[196] Şevkânî, *Bedr*, I, 296.
[197] Şevkânî, *Bedr*, I, 296; Ziriklî, *A'lâm,* III, 207; Kehhâle, *Mu'cem,* V, 21.
[198] Şevkânî, *Bedr*, I, 296.
[199] Şevkânî *Bedr*, I, 296; Kehhâle, *Mu'cem,* V, 21. (Ziriklî *A'lâm* 'da vefat tarihi 100 yıl yanlış yazılmıştır. (III, 207)
[200] Ziriklî, *A'lâm*, III, 207; Kehhâle, *Mu'cem,* V, 21.
[201] Şevkânî, *Bedr*, I, 388; Ziriklî, *A'lâm,* IV, 107.
[202] Şevkânî, *Bedr*, I, 388.
[203] Şevkânî, *Bedr*, I, 389.
[204] Ziriklî, *A'lâm,* IV, 107.
[205] Şevkânî, *Bedr*, I, 475; Ziriklî, *A'lâm,* V, 15; Kehhâle, *Mu'cem,* VII, 181.

Muhammed, bilhassa şairliği ile dikkat çekmektedir. 1139/1727'de vefat etmiştir.[209] Emîr es-San'ânî bu hocasından nahiv ve mantık ilimleri okumuştur.[210]

Şevkanî, San'ânî'nin biyografisini verirken San'â'daki eğitim hayatı için bu dört hocasından başka hoca zikretmediği gibi bu hocalarından hangi dersleri okuduğunu da genellikle belirtmez.[211] Onun, sadece en ünlü hocalarını ya da kendilerinden ilim öğrenmiş olduğu ilk hocalarını zikretmekle yetinmiş olması muhtemeldir.[212]

San'â'nî'nin diğer hocaları arasında şu isimler kaydedilir:[213]

- Abdülhalik b. Zeyn ez-Zeccâcî: 1116/1704'te Zebid'de doğdu ve burada yetişti. Babasından, Haremeyn hocalarından ders aldı. Hadis ilminde uzman olan Abdülhalik b. Zeyn, daha sonra San'â'ya gelmiştir. San'â'nın meşhur âlimleri ondan ders almıştır. 1152/ 1740 yılında henüz 36 yaşında iken San'â'da vefat etmiştir.[214]

- Abdurrahman b. Ebi'l-Ğays el-Hatib: San'ânî, 1122/1710 senesindeki ilk haccından sonra bu hocası ile ders okumuştur.[215] Emîr, *Tenvir* adlı eserinde bu hocası ile "*İ'mâlu'l-fiker ve'r-rivayât fi hadisi inneme'l-a'mâlu bi'n-niyyât*" adlı eseri okuduğuna işaret etmektedir.[216]

- Ebû'l-Hasan Muhammed b. Abdülhadi es-Sindî: Hanefi fakîhi, tefsir, hadis ve arap dili âlimidir. Sind asıllı olmakla birlikte Medine'ye yerleşmiş ve vefat edene kadar burada yaşamıştır.[217] Aynı künye ve nisbeyle tanınan Ebû'l-Hasan Gulâm Hüseyin b. Muhammed Sâdık es-Sindî es-Sagîr'le (ö. 1187/1773) karıştırmamak için ona "Kebîr" sıfatı verilmiştir. Tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimlerde devrin önemli

---

[206] Şevkânî, *Bedr*, I, 475; Ziriklî, *A'lâm*, V, 15.
[207] Şevkânî, *Bedr*, I, 475; Kehhâle, *A'lâm,* VII, 181.
[208] Şevkânî, *Bedr*, I, 475.
[209] Şevkânî, *Bedr*, I, 475; Ziriklî, *A'lâm,* V, 15.
[210] Şevkânî, *Bedr*, I, 475.
[211] *Bedr*, I, 133–139.
[212] *San'ânî*, s. 17.
[213] Zebâre, *Nübela*, III, 1467–1468; Kannevci, *Ebced*, III, 191; Kettânî, *Fihris*, I, 514; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen*, s. 65–74.
[214] Ziriklî, *A'lâm,* III, 291.
[215] Zebâre, *Nübela*, III, 1468.
[216] San'â'nî, *Tenvîr*, I, 179.
[217] Ziriklî, *A'lâm,* VI, 253.

şahsiyetlerinden biri olan Sindî, Mescid-i Nebevî'de ders okutmuştur.[218] *Kütüb-i sitte*'ye yazdığı haşiyeleri ile meşhur Sindî, 1138/1726'da vefat etmiştir.[219]

- Eşbulî: Zebâre, 1134/1721'deki üçüncü haccından sonra Hicazlı bir âlim olan Eşbulî ile görüştüğünü zikretmektedir.[220]

- Hasan b. Hüseyin b. Şâcûr: *Nübelâu'l-Yemen* müellifi, San'ânî'nin kari' olan bu hocasından tecvid okuduğunu bildirmektedir.[221]

- Hâşim b. Yahya b. Ahmed eş-Şamî: 1087/1676'de[222] doğmuş, Sana'ya sonradan yerleşmiş, ilim tahsilini de burada yapmıştır. Şair ve şöhret sahibi bir âlim olan Hâşim b. Yahya[223] h. 1158/1745'te San'â'da vefat etmiştir.[224]

- İsmail b. Salâh b. Muhammed: 1072/1146'da Kehlân'da doğdu. 1108/1696'da San'â'ya yerleşen, San'ânî'nin ilk hocası olan babası İsmail b. Salâh iyi bir şairdir. Divânı vardır. 1146/1734'de San'â'da vefat etmiştir.[225]

- Salâh b. Hüseyin el-Kehlânî: 1168/1754'te vefat eden bu hocasından, henüz Kehlân'da iken temel bilgileri aldığı gibi 1128/1715'te Kehlân'a yolculuğunda da yine ders almıştır.[226]

- Tahir b. İbrahim b. Hasan el-Kürdî el-Medenî: Medine'de 1081/1670 senesinde dünyaya gelmiş Şâfiî fakihidir. Bir müddet Medine'de Şâfiîlere müftü olarak tayin edilmiş, burada 1145/1670'te vefat etmiştir.[227] San'ânî, *Tenvir*'de hocasının hocası olarak ondan bahsetmekte ve "*İ'malu'l-fiker ve'r-rivayât fi hadisi inneme'l-a'melu bi'n-niyyât*" adındaki eserin müellifi olduğuna işaret etmektedir.[228]

---

[218] Özşenel, "Sindî", *DİA*, XXXVII, 245.
[219] Ziriklî, *A'lâm,* VI, 253.
[220] *Nübela*, III, 1468.
[221] Zebâre, *Nübela*, III, 1468.
[222] Ziriklî, *A'lâm,* VIII, 67.
[223] Şevkânî, *Bedr*, II, 321; Ziriklî, *A'lâm,* VIII, 67.
[224] Ziriklî, *A'lâm,* VIII, 67.
[225] Ziriklî, *A'lâm,* I, 316.
[226] San'ânî, *Divân*, s. 98.
[227] Ziriklî, *A'lâm,* V, 304. (el-Kürani olarak biyografisi verilmiştir.)
[228] San'ânî, *Tenvîr*, I, 179. (Ayrıca bkz: San'ânî, *Udde*, I, 56.)

### *2. Öğrencileri*

San'ânî'nin "her biri onun faziletlerinin bir kısmını miras almış oğulları"[229] başta olmak üzere pek çok talebesi bulunmaktadır. Oğullarının yanı sıra diğer talebelerinin başlıcaları şöyle sıralanabilir:

- İbrahim b. Muhammed b. İsmail: Emîr San'ânî'nin büyük oğludur.[230] 1141/1729 yılında[231] San'â'da[232] dünyaya gelmiştir. Alet ilimleri, tefsir ve hadisi babasından öğrenmiştir.[233] Babası dışında da pek çok âlimden ders almıştır.[234] İyi bir hâfızdır.[235] Kaynaklarda hakkında pek çok övücü özellik sıralanan İbrahim'in,[236] üstün bir hatip olduğu zikredilir.[237] Şevkânî, onun pek çok ilim dalında bilgi sahibi olduğunu, hadis ve tefsir[238] ilimlerinde de bilhassa temayüz ettiğini belirtir.[239] Aynı zamanda şair olan İbrahim[240] 1213/1799 yılında[241] Mekke'de vefat etmiştir. Babasının te'lifteki maharetine, fesahatına, delillerden hüküm çıkarmaktaki üstün kabiliyetine sahipti.[242] Kaynaklarda eserlerinin isimleri de verilen[243] İbrahim'in babasının, hocalarının ve bazı çağdaşlarının te'lifatını tanıttığı *el-Mecmu'* adlı bir eseri de mevcuttur.[244]

- Abdullah b. Muhammed b. İsmail: 1160/1747'de[245] San'â'da[246] dünyaya gelen Abdullah, başta babası olmak üzere devrinin önemli hocalarından ders almıştır.[247] Ebû'l-Hasan es-Sindî de onun ders ve icazet aldığı hocalarındandır.[248] Nahiv, sarf, meânî, beyan, tefsir, hadis ilimleri ile iştigal etmiştir.[249] Yaşadığı dönemde

---

[229] Zebâre, *Nübela*, III, 1518.
[230] Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 57.
[231] Şevkânî, *Bedr*, I, 423; Zebâre, *Neyl*, I, 28; Ziriklî, A'lâm, I, 69; Kehhâle, *Mu'cem*, I, 86.
[232] Zebâre, *Neyl*, I. 28; Ziriklî, *A'lâm,* I, 69; Kehhâle, *Mu'cem,* I, 86.
[233] Zebâre, *Neyl*, I, 29.
[234] Şevkânî, *Bedr*, I, 423.
[235] Zebâre, *Neyl*, I, 29.
[236] Ehdel, *en-Nefsü'l-Yemânî*, s. 196; Zebâre, *Neyl*, I, 29.
[237] Şevkânî, *Bedr*, I, 423; Ehdel, *en-Nefsü'l-Yemânî*, 196; Zebâre, *Neyl*, I, 29; Ziriklî, *A'lâm,* I, 69.
[238] Şevkânî, *Bedr*, I, 423; Kehhâle, *Mu'cem,* I, 56.
[239] Şevkânî, *Bedr*, I, 423.
[240] Zebâre, *Neyl*, I, 29; Ziriklî, *A'lâm*, I, 70.
[241] Şevkânî, *Bedr*, I, 423; Zebâre, *Neyl*, I, 29; Ziriklî, *A'lâm,* I, 69; Kehhâle, *Mu'cem,* I, 86.
[242] Zebâre, *Nübela*, III, 1518.
[243] Ziriklî, *A'lâm,* I, 70.
[244] Ziriklî, *A'lâm,* I, 70.
[245] Şevkânî, *Bedr*, I, 396; Zebâre, *Neyl*, II, 98; Ziriklî, *A'lâm,* IV, 131; Kehhâle, *Mu'cem,* VI, 110.
[246] Zebâre, *Neyl*, II, 98; Kehhâle, *Mu'cem,* VI, 110.
[247] Şevkânî, *Bedr*, I, 396; Ehdel, *en-Nefsü'l-Yemânî*, s. 196; Zebâre, *Neyl*, II, 98.
[248] Zebâre, *Neyl*, II, 98.
[249] Şevkânî, *Bedr*, I, 396; Ehdel, *en-Nefsü'l-Yemânî*, s. 196; Kehhâle, *Mu'cem,* VI, 110.

delillerden hüküm çıkarabilen bir âlim olan Abdullah[250] Makdisi'nin *Umdetu'l-ahkâm* adlı eserini manzum hale getirmiştir.[251] Babasının şiirlerini derlemiştir.[252] Şevkânî onun *Bulûğü'l-merâm*'ı manzum hale getirdiği bilgisinin kendisine ulaştığını[253] söylemişse de bu bilgi doğru kabul edilmemiştir.[254] Pek çok şiiri olan Abdullah'ın[255] ayrıca fetvaları ve suallere cevapları da vardır. İlim dışında bir şeyle uğraşmamıştır.[256] Şevkânî'nin *el-Bedru't-tali'* isimli eserini kaleme aldığında hayatta olan Abdullah dindarlığı, ihtiyaç sahiplerine yardımseverliği ile de tanınırdı.[257] 1242/1826'da[258] San'â'ya bağlı er-Ravda kasabasında vefat etmiştir.[259]

- Kâsım b. Muhammed b. İsmail: Dindarlığı ile tanınan Kâsım 1166/1733 yılında San'â'da dünyaya gelmiştir.[260] Delillerle amel eden bir müctehid olarak nitelenen Kâsım üstün zekâsı, güzel kavrayışı[261] ile dil ve edebiyatta uzmanlaşmıştır.[262] İlk eğitimini babası ve ağabeyinden aldıktan sonra pek çok meşhur âlimden ders okumuştur.[263] 1246/1830'da eğitim hayatının da bir kısmının gerçekleştiği ve ders verdiği er-Ravda kasabasında vefat eden[264] "Kâsım, alet ilimlerini tahkik derecesinde bilmesi, zühd ve ibadeti, aklî ilimleri iyi bilmesi, bu ilimlerin inceliklerini araştırması ve bu yönüyle başkalarına üstünlük sağlaması itibariyle babasına benziyordu"[265]

Emîr San'ânî'nin, oğulları dışında da pek çok öğrencisi olmuştur. Bunlar arasında değerli birçok ilim adamı vardır. Nitekim Şevkânî, "hem havâs arasından hem avam arasından pek çok kişi ona tabi olmuş, onun ictihadına göre amel etmiş, bunu açıkça ortaya koymuş, onun hadis kitaplarını okumuşlardır" sözleri ile bu duruma işaret

---

[250] Şevkânî, *Bedr*, I, 396.
[251] Ziriklî, *A'lâm,* IV, 131; Kehhâle, *Mu'cem,* VI, 110.
[252] Şevkânî, *Bedr*, I, 396; Ehdel, *en-Nefsü'l-Yemânî*, s. 198.
[253] Şevkânî, *Bedr*, I, 396.
[254] Abdullah b. Muhammed b. İsmail es-San'ânî, *Fethu's-selâm*, (thk. Abdülhamid b. Salâh b. Kâsım ), s. 11. (Muhakkıkın mukaddimesi)
[255] Ziriklî, *A'lâm,* IV, 131.
[256] Şevkânî, *Bedr*, I, 396.
[257] Şevkânî, *Bedr*, I, 396.
[258] Zebâre, *Neyl*, II, 100; *Ziriklî, A'lâm,* IV, 131; Kehhâle, *Mu'cem,* VI, 110.
[259] Ziriklî, *A'lâm,* IV, 131.
[260] Şevkânî, *Bedr*, II, 52; Zebâre, *Neyl*, II, 180; Ziriklî, *A'lâm,* V, 184.
[261] Şevkânî, *Bedr*, II, 52
[262] Zebâre, *Neyl*, II, 99; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen*, s. 57.
[263] Zebâre, *Neyl*, II, 180.
[264] Zebâre, *Neyl*, II, 180; Ziriklî, *A'lâm,* V, 184.
[265] Zebâre, *Nübela*, III, 1518.

etmektedir.[266] Emîr San'ânî'nin oldukça değerli ve ilmî mertebesi yüksek âlimler arasında sayılan birçok öğrencisi vardır:

- Muhammed b. Sâlim el-Hasaî bunlardan biridir. Emîr San'ânî'nin ilk talebelerinden olup 1122/1710 senesinde San'â'ya gelmiş Emîr'e nahiv ilmi ile alakalı olan *Şerhu'l-umtariyye* ve İbn Hişam'a ait *el-İ'rabu'l-kübra'*yı okumuştur. Emîr'den bu eseri nazım hale getirmesini talep edince San'ânî talebesinin bu ricasını kırmayıp ilk te'liflerinden biri olarak bilinen manzumesini kaleme almıştır.

Sonra Hicaz ve Irak'a giden Muhammed b. Sâlim, bu bölgedeki hocalara bu manzumeyi göstermiştir. Bu esnada hocası San'ânî ile mektuplaşmaya devam eden Muhammed b. Sâlim, hocasının bu manzumesini buradaki bir hocasının şerh ettiğini ve bu şerhi Emîr'e yollayacağını yazmıştır. Ancak bu sözünü yerine getiremeden denizde boğularak vefat etmiştir.[267]

Şevkânî'nin zikrettiği bazı öğrencileri ise şunlardır:[268]

- Abdülkadir b. Ahmed b. Abdülkadir: 1135/1723'te San'â'da doğdu.[269] Kevkebân'da yetişti. Kevkebânî nisbesi ile tanınır.[270] Önce buranın önde gelen hocalarından ders aldıktan sonra pek çok yolculuk yaptı ve meşhur hocalardan ders aldı.[271] San'â'da[272] Emîr San'ânî başta olmak üzere döneminin meşhur âlimlerinden ders aldı.[273] Emîr San'ânî'nin ilminden en çok faydalanan öğrencisidir.[274] İlim için pek çok yolculuk yaptıktan sonra San'â'ya yerleşen[275] ve burada ders vermeye başlayan Abdülkadir b. Ahmed, Emîr San'ânî vefat ettikten sonra San'â'nın en meşhur hocası olmuştur.[276] Şevkânî'nin de en önemli hocalarından biri olan Abdülkadir b. Ahmed çok bilgili, güzel ahlaklı bir zat idi.[277] 1207/1792'de San'â'da vefat etmiştir.[278]

---

[266] Şevkânî, *Bedr*, II, 137.
[267] Zebâre, *Nübela*, III, 1652.
[268] Şevkânî, *Bedr*, II, 139.
[269] Zebâre, *Neyl*, II, 45; Ziriklî, *A'lâm,* IV, 37.
[270] Ziriklî, *A'lâm,* IV, 37.
[271] Zebâre, *Neyl*, II, 45.
[272] Şevkânî, *Bedr*, I, 360; Zebâre, *Neyl*, II, 46.
[273] Şevkânî, *Bedr*, I, 361; Ehdel, *en-Nefsü'l-Yemânî*, s. 185.
[274] Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen*, s. 143.
[275] Ziriklî, *A'lâm,* IV, 37.
[276] Şevkânî, *Bedr*, I, 361.
[277] Şevkânî, *Bedr*, I, 365.
[278] Şevkânî, *Bedr*, I, 368; Zebâre, *Neyl*, II, 51; Ziriklî, *A'lâm,* IV, 37.

- Ahmed b. Muhammed Kâtın: 1118/1706'da dünyaya gelmiştir.[279] Önce Hubbab, Süle ve Kevkebân'da bir müddet kaldıktan sonra San'â'ya yerleşmiş,[280] Muhammed b. İsmail başta olmak üzere[281] döneminin önde gelen hocalarından ders almıştır.[282] Birkaç defa kadılık görevi yapan[283] herhangi bir mezhebi taklit etmeyen, kendisi ictihadda bulunan Ahmed b. Muhammed verdiği fetvalar sebebi ile de farklı zamanlarda itham ve haksızlığa maruz kalmıştır.[284] Mehdi Abbas zamanında iki defa hapse atılmıştır.[285] İslamî ilimlerde te'lifatı olan [286] Ahmed b. Muhammed, 1199/1785 yılında vefat etmiştir.[287] Şevkânî, onun hal tercümesini verirken Emîr San'ânî'yi hocaları arasında zikretmemişse[288] de Emîr San'ânî'nin hayatını anlatırken, öğrencileri arasında onu da saymaktadır.[289]

- Ahmed b. Sâlih b. Ebi Rical: Emîr San'ânî'nin öğrencilerinden San'âlı meşhur âlim Ahmed b. Sâlih, 1140/1727'de doğmuş, önemli hocalardan ders almış ve Arap dili ile İslâmî ilimler sahasında üstün mevki sahibi olmuştur. Pek çok öğrenciye ders veren Ahmed b. Sâlih'ın öğrencileri arasında İmam Mehdi Abbas'ın çocukları da vardır.[290] 1191/1777'de vefat etmiştir.[291]

- Hasan b. İshak b. el-Mehdi: 1093/1682'de doğan[292] Hasan b. İshak San'â'da yetişmiştir. İmam Mehdi'nin torunu olan Hasan b. İshak, idarecilik yapmış, siyasî sebeplerle iki defa hapse girmiştir. Te'lifatının çoğunu da hapiste yazmıştır.[293] Emîr San'ânî gibi önde gelen hocalardan ders okumuştur. Güzel eserleri olan Hasan b. İshak aynı zamanda iyi bir şairdir. Kendisi ile akran olan hocası San'ânî'yi medhettiği güzel bir kasidesi de vardır. Faziletli, ilim ve irfan sahibi, cömert, güzel ahlaklı bir insandı.[294] 1160/1747'de vefat etmiştir.[295]

---

[279] Şevkânî, *Bedr,* I, 113; Ziriklî, *A'lâm,* I, 244; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 144.
[280] Şevkânî, *Bedr,* I, 113.
[281] Ehdel, *en-Nefsü'l-Yemânî,* s. 203.
[282] Şevkânî, *Bedr,* I, 113; Ehdel, *en-Nefsü'l-Yemânî,* s. 203.
[283] Ziriklî, *A'lâm,* I, 244.
[284] Şevkânî, *Bedr,* I, 113.
[285] Ziriklî, *A'lâm,* I, 244.
[286] Şevkânî, *Bedr,* I, 113; Ehdel, , s. 204; Ziriklî, *A'lâm,* I, 244.
[287] Şevkânî, *Bedr,* I, 114; Ziriklî, *A'lâm,* I, 244; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 144.
[288] Şevkânî, *Bedr,* I, 113, 114.
[289] Şevkânî, *Bedr,* II, 139.
[290] Şevkânî, *Bedr,* I, 61.
[291] Şevkânî, *Bedr,* I, 62.
[292] Şevkânî, *Bedr,* I, 194; Ziriklî, *A'lâm,* II, 184; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 144.
[293] Ziriklî, *A'lâm,* II, 184.
[294] Şevkânî, *Bedr,* I, 194.
[295] Şevkânî, *Bedr,* I, 194; Ziriklî, *A'lâm,* II, 184; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 144.

- Muhammed b. İshak b. el-Mehdi: Şevkânî'nin, Emîr San'ânî'nin hayatını anlatırken talebeleri arasında zikrettiği,[296] ancak onun hal tercemesini verirken Emîr San'ânî'yi hocaları arasında zikretmediği[297] Muhammed b. İshak 1090/1680'da doğmuş, pek çok hocadan ders almış, ilim dallarının çoğunda temayüz etmiştir. Riyaset için mücadeleleri olmuş,[298] ancak daha sonra Halife Mansur billah'a bey'at etmiş, San'â'da yerleşerek ilimle uğraşmaya devam etmiştir. [299] Aynı zamanda Divân sahibi olan Muhammed b. İshak'ın da Emîr es-San'ânî'yi methettiği güzel bir şiiri vardır.[300] 1167/1754'te vefat etmiştir.[301]

- Hüseyin b. Abdilkadir b. Nâsır: Emîr es-San'ânî'nin vefatı sebebiyle yarım kalan *Bulûğü'l-merâm*'ı nazma çevirme çalışmasını, bu öğrencisinin tamamladığı kaydedilir.[302]

### *3. İlmî kişiliği*

Emîr es-San'ânî hâfız,[303] muhaddis, kelamcı,[304] fakîh[305] ve iyi bir şairdir.[306] İslâmî ilimler sahasında ihtisas sahibi olan San'ânî[307] bu alanlarda pek çok eser vermiştir.[308] Şevkânî'nin müctehid imam olarak zikrettiği[309] San'ânî, "100 yılda bir

---

[296] Şevkânî, *Bedr*, II, 139.
[297] Şevkânî, *Bedr*, II, 127–130.
[298] Şevkânî, *Bedr*, II, 127; Ziriklî, *A'lâm,* VI, 30.
[299] Şevkânî, *Bedr*, II, 128.
[300] Şevkânî, *Bedr*, II, 128.
[301] Şevkânî, *Bedr*, II, 130; Ziriklî, *A'lâm,* VI, 30. (Siyasî durum anlatılırken hayatı hakkında daha teferruatlı bilgi verilmiştir.)
[302] San'ânî, *Manzumetu Bulûği'l-merâm*, s. 11.
Ayrıca kaynaklarda öğrencileri arasında şu isimler de zikredilmektedir: Abdulah b. Ahmed b. İshak, Abdulhalık b. Ali b. Muhammed, Abdurrahman b. Yahya (ö. 1261/1845), Ahmed b. Abdülhadi b. Sâlih (ö. 1199/1784), Ahmed b. Yahya eş-Şâmî, Ahmed Sâlih er-Rumî, Ali b. Muahmmed b. Kâsım (ö. 1186/1772), Ali b. Sâlih el-Umerî (ö. 1213/1798), Ali b. Yahya b. Ahmed (ö. 1224/1809), Hasan b. Ali b. Hasan (ö. 1225/1810), Hüseyin b. Yahya b. İbrahim (ö. 1225/1810), İbrahim b. Hüseyin, İsa b. Muhammed b. Hüseyin (ö. 1270/1853), İshak b. Yusuf b. İsmail (ö. 1173/1759), İsmail b. Ali b. Hasan (ö. 1215/1800), İsmail b. Muhammed b. İshak (ö. 1164/1750), İsmail b. Yahya b. Hasan (ö. 1201/1786), Kâsım b. Muhammed b. Abdullah (ö. 1201/1786), Lutfi er-Rumî, Muhammed b. Hâşim b. Yahya (ö. 1207/1792), Muhammed b. Hüseyin el-Hımsî (ö. 1211/1796), Muhammed b. İsmail b. Hüseyin (ö. 1215/1800), Muhammed b. Sâlim, Muhsin b. Ahmed b. Yahya (ö. 1214/1799), Muhsin b. İsmail b. Hüseyin (ö. 1194/1780), Nâsır b. Hüseyin (ö. 1191/1777), Said b. Hasan b. Said, Yahya b. Muhammed b. Ali (ö. 1152/1739). (Ali Abdülcebbar, *San'ânî,* s. 21–29.
[303] Kettânî, *Fihris*, I, 513.
[304] Kannevci, *Ebced*, III, 191; Kehhâle, *Mu'cem,* IX, 56.
[305] Kehhâle, *Mu'cem,* IX, 56.
[306] Kannevci, *Ebced*, III, 191.
[307] Şevkânî, *Bedr*, II, 133; Baktır, "Emîr es-San'ânî", *DİA,* XI, 144.
[308] Şevkânî, *Bedr*, II, 133; Kettânî, *Fihris*, I, 513; Kehhâle, *Mu'cem,* IX, 56; Baktır, "Emîr es- San'ânî", *DIA*, XI, 144.
[309] Şevkânî, *Bedr*, II, 133.

müceddid imamlar gelecektir" mealindeki hadisi açıklanırken müceddid imamlar arasında[310] nitelendirilmiştir.

Küçük yaşlarda ilim tahsiline başlayan San'ânî, Kehlân'da hıfzına başlamış, San'â'da hâfızlığını tamamlamıştır.

San'ânî'nin ilmî kişiliğinin oluşmasında okuduğu eserlerin etkisi büyüktür. Bu eserlerden bazılarını ve hangi hocaları ile okuduğunu şöyle sıralayabiliriz:

O, babası İsmail b. Salâh'tan önce Kur'ân eğitimini ve temel bilgileri öğrenmiş,[311] ayrıca İmam Kâsım'a ait *el-Esas fi usûliddin* ile İmam Zeyd'in *Mecmu*'unu okumuştur.

Salâh b. Hüseyin el-Kehlânî'den *Şerhu'l-ezhar*'ı, Zeyd b. Muhammed'den *Ebû's-Suud Tefsiri'ni* okumuştur. Siyer ilmi ile alakalı *Behcetü'l-mehâfil*, fıkıh usûlü ile ilgili *Şerhu'l-ğâye*, mantıkla alakalı *eş-Şerhu's-sağîr fi'l-meâni ve'l-beyân,* kelam ilmi ile ilgili de *Şerhu'l-akaid fi Ilmi'l-kelâm* Abdullah b. Ali b. el-Vezîr'den okuduğu kitaplardandır.

Abdurrahman b. Ebi'l-Ğays el-Hatîb'den de *Sahihayn*'ı okumuş ve hocasından icazet almıştır.

En çok etkilendiği hocalarından olan Ebû'l-Hasan es-Sindî'den de ikinci haccından sonra dersler almıştır.

Ahkâm hadisleri konusunda önemli eserlerden biri olan *Şerhu Umdeti'l-ahkâm'*ı, Muhammed b. Ahmed el-Esedi'den *Umdetu'l-ahkâm'ı* okurken kaleme almıştır.

Sâlim b. Abdullah b. Sâlim el-Basri adlı hocasından ise Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*ini, Müslim'in *Sahih*'ini ve Gazâli'nin *İhyâu Ulûmi'd-din* adlı eserini okumuştur.

[310] Muhammed b. Hüseyin, *Keşf,* s. 107–109.
[311] Zebâre, *Mulhaku'l-Bedr*, II, 60.

Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'leri ile Ebû Davud'un *Sünen*'ini Abdülhalik b. Zeyn ez-Zebidî'ye okuyarak aynı zamanda ondan icazet de almıştır. 1152/1739 yılındaki bu icazet San'ânî'nin aldığı son icazettir.[312]

Ömrünü İslâmî ilimlere adamış, birçok ilim adamından değişik ilimlere dair icâzet sahibi[313] olan San'â'nî, delillerle amel etmeyi doğru bulurdu. O, delili olmayan hiçbir görüşle amel etmemiştir.[314] Taklitten kaçınan Emîr, bu sebeple zaman zaman idareciler ve halkla problemler yaşamıştır. Döneminin idarecilerinden Mütevekkil Alallah Kâsım b. Hüseyin ve daha sonra onun yerine geçen oğlu Mansur billah Hüseyin b. el-Kâsım ve onun oğlu İmam Mehdi ile yaşadığı sıkıntılar ilmî kişiliğinin bu özelliğinin sonucudur.[315]

Zeydî âdetlerine ters düşmesi sebebi ile halk tarafından öldürülme teşebbüslerine maruz kaldığı kaydedilir. İmam Mansur billah onu San'â câmisine hatib olarak tayin etmiştir. Emîr San'â'nî, İmam Mansur billah'ın oğlu Mehdi zamanına kadar bu göreve devam etmiştir. Zeydîlerde, idarecilerin hutbede adının zikredilmesi âdet idi. San'ânî bunu yapmayınca imamın soyundan ve halktan bir grup, bir sonraki Cuma hutbesinde minberde Emîr San'ânî'yi öldürmeye karar verdi. Durum halife Mehdi'ye ulaşınca imamların ailesinden önde gelenleri ve San'ânî'yi hapsetti, diğerlerine de haber gönderdi. Ve isyana kalkışacak olanları Yemen'den süreceğini bildirdi. Bunun üzerine durum sakinleşti.[316] Emîr San'ânî yaklaşık iki ay hapiste kaldıktan sonra serbest bırakıldı. Bu tarihten sonra ilim yayma, tasnifatta bulunma ve ders verme işine devam etti. Ancak çağdaşları ile sıkıntıları devam etti. Peygamber hanımlarını tenzih ettiği ve ehl-i sünnet hadis kitaplarıyla amel ettiği, bilhassa namazda ellerini kaldırdığı için halk onu nâsibî olmakla suçluyordu.[317]

Eleştirilere maruz kalmasına rağmen Emîr San'ânî, ilmi sebebi ile parmakla gösterilen şahsiyetlerden biri olmuş, dersleri çok rağbet görmüş,[318] henüz yirmili

[312] Zebâre, *Nübela*, III, 1467, 1468.
[313] San'ânî, *İftirâk,* (thk. Sa'd b. Abdullah), s. 38, 39.
[314] Baktır, "Emîr es-San'ânî", *DİA,* XI, 144.
[315] Baktır, "Emîr es-San'ânî", *DİA*, XI, 144.
[316] Şevkânî, *Bedr*, II, 134.
[317] Baktır, "Emîr es-San'ânî", *DİA*, XI, 144.
[318] Şevkânî, *Bedr*, II, 137.

yaşlarında rağbet gören ilim halkaları oluşturarak dersler vermiş,[319] yaşça ona hoca olabilecek kişiler bile ona talebelik etmişlerdir.[320] Bilhassa sünneti ihya yönündeki faaliyetleri sebebi ile pek çok öğrenci ona yönelmiş ve ondan faydalanmıştır.[321]

*Tavdîhu'l-efkâr* adlı eserinde eda ve tahammül metotlarını anlatırken, San'ânî Yemen'de hadis ilimlerini öğreneceği hocaların olmadığını, buradaki hocalarından sarf, beyan, meani gibi alet ilimlerini ve fıkıh öğrendiğini; hadis ilimlerini ise Mekke'deki hocalarından öğrendiğini ve onlardan icazet aldığını söyler.[322] Nitekim kaynaklarda da bu duruma işaret edilir ve hadis kitaplarını San'â medreselerine sokan ve hadis ilminin yayılmasını sağlayan kişinin San'ânî olduğu ifade edilir.[323] San'ânî'nin hadis ilmine özel bir ilgisi vardı. Bir şiirinde "Hadis ehline selâm olsun. Ben bebekliğimden beri hadis sevgisi ile yetiştim"[324] der.

Emîr San'ânî'nin yüzlerce te'lifatı, Yemenliler tarafından te'lif edilmiş İslâmî ilimler alanındaki eserlerin neredeyse üçte birini oluşturmaktadır.[325] Akaidden hadise pek çok İslâmî ilim sahasında eserleri mevcut olan müellifin te'lifatı onun ilmî açıdan değerini göstermektedir.

San'ânî'nin ilmî kişiliğinin bir yanı da ilmin kendisine yüklediği sorumlulukların farkında olan bir âlim olmasıdır.

San'ânî'nin ilmî kişiliğini onu eserlerinden birini neşreden Murteza b. Zeyd'in şu ifadeleri özetlemektedir:

İlmî bakımdan ilerledikten sonra, "ilimleri yaymaya, istekli olanlara da ders vererek, fetva vererek ve eser te'lif ederek faydalı olmaya koyuldu. İctihad ettiğini açıkça gösterdi. Başkalarını taklit etmekten uzak durdu. Hakkı açıkça söyleyerek delil gereğince amel etti. Bidatlere karşı çıktı, delili bulunmayan her bir kanaatin sahte olduğunu ortaya koydu. Hadis-i Nebevî'yi yaymakla ün kazandı. Bu sebeple Yemen'in çeşitli bölgelerinden, Haremeyn-i Şerifeyn'den öğrencileri geldi. İliminden gerektiği

[319] Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 67.
[320] Kannevci, *Hediyye*, III, 191; Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 67.
[321] Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen,* s. 96.
[322] San'ânî, *Tavdîh*, II, 351, 352.
[323] Zebâre, *Nübela*, III, 1473.
[324] *Divân*, s. 130. نشات علي حب الاحاديث من مهدي الي اهل الحديث فانني سلام
[325] Habeşî, a.g.m., *İklil*, I/I, 145.

gibi yararlanmak maksadıyla ilim ve marifet ehli etrafında halkalar oluşturdu. İmamlar, âlimler, liderler onun büyüklüğünü kabul etti, ünü her tarafa yayıldı."[326]

San'ânî, ilmî konular yanında sosyal problemlere dair eleştirilerini, ızdıraplarını ve düşüncelerini şiirleri vasıtasıyla da dile getirmiştir.[327]

### *4.İlim Adamlarının San'ânî Hakkındaki Bazı Değerlendirmeleri*

Şahitlik ve yazılı belge, mahkeme için ne kadar önemli ise, bir âlim hakkında çağdaşı olan ve ondan sonra gelen ilim adamlarının tanıklığı da o derece önemlidir. Bu sebeple Emîr es-San'ânî hakkında gerek çağdaşları gerekse kendisinden sonraki ilim adamlarının değerlendirmeleri kıymetlidir:

Şevkânî, Emîr es-San'ânî hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: "Pek çok eserin sahibi, büyük imam, mutlak müctehid… Akranlarına üstünlük sağlamış, San'â'da ilmî liderlik mertebesini tek başına elinde tutmuş, açıkça ictihad etmiş, deliller ile amel etmiş, taklitten uzak kalmış, delili bulunmayan fıkhî görüşlerin sahteliğini ortaya koymuş, çağdaşları tarafından ona çeşitli zorluklar çıkarılmış ve sıkıntılara maruz kalmıştır…"[328]

Biyografisinin sonlarında da ise "özetle o, dinin belli başlı esaslarını yenileyenlerden/müceddidlerden birisidir"[329] diyerek San'ânî'ye dair değerlendirmelerini neticelendirmektedir.

*Nefehâtu'l-anber fî Terâcimi a'yâni'l-karni's-sânî aşer* adlı eserinde İbrahim b. Abdullah b. el-Hûsî (ö. 1223/1808) de San'ânî'yi "İmam, allâme, müctehid, mutkin, bir çok ilim dalında otorite, muhaddis, hâfız, zâbıt, muhakkiklerin sonuncusu, dâhi âlimlerin sultanı, üstatlar üstadı, meşhur bir çok eserin müellifi, âlimlerin efendisi, âmillerin uyduğu kişi, övünenlerin övünç kaynağı, aydınlık dolunay, el-Emîr…" sıfatları ile tanıtmaktadır.[330]

---

[326] San'ânî, *Ravda*, s. 12.
[327] San'ânî, *Mecmu'*, s. 10.
[328] Şevkânî, *Bedr*, II, 133.
[329] Şevkânî, *Bedr*, II, 138.
[330] Zebâre, *Nübela*, III, 1471.

San'ânî'yi öğrencisi Muhammed b. İshak el-Mehdi, on dört beyitlik kasidesinde şöyle medhetmektedir:

"Ey İbn İsmail, Allah iyiliğini versin

Kendinden başka geride üstün kimse bırakmadın

Övüncün azı da, çoğu da senindi yalnız

Bari geriye birazını olsun bıraksaydın

Hak yolda yalnız başına yürüdün

Yalnız basiret nurunu kılavuz bilerek

Bir ömür tükettin –sabahıyla, akşamıyla-:

İbadetle, öğretmekle, her şeyi güzel yapmakla"[331]

Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, *Tavdîh'ul-efkâr* mukaddimesinde onun hakkında şunları söylemektedir: "Muhakkik Şârih bu kitabında da –bütün te'liflerinde görmeye alışık olduğumuz şekilde- red ettiği yahut savunduğu ya da savunulan hususlar ile ilgili olarak nelerin neden söylendiğini, söylenenler hakkında nelerin söylendiğini bilen birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte görüşü hür birisi idi. Kendi anlayışına göre hakka uygun gördüğü yerde musannıfa muvafakat eder, doğru olduğuna inandığı hususlardan saptığına kanaat ettiği yerlerde ona muhalefet eder, üzerinde durmakta olduğu anlam ile ilgili olarak müellifin anlamı ifade etmekte yetersiz gördüğü ibareleri açıklar, bazı hallerde ifadelerinde kapsayıcılığı da dile getirir."[332]

Emîr'in vefatı dolayısıyla pek çok mersiye de yazılmıştır. Bunlardan birisi de öğrencisi Abdullah b. Ahmed b. İshak'a aittir. Bu maksatla yazdığı güzel kasidesi, öğrencilerinin San'ânî'ye muhabbetlerini, vefatından duydukları derin üzüntüyü yansıtmaktadır:

[331] San'ânî, *Divân,* s. 285.
[332] San'ânî, *Tavdîh,* I, 77.

"Gerçek midir üstatlar üstadı Muhammed'in

Kemal dolunayının konaklarını tamamlayıp bitirdiği

O karayı da denizi de aydınlatan bir güneşti

Onu bilmeyenin o aydınlığa bir zararı da olmadı

Allah'ın Kitabının da yüce Sünnetin de yayılmasını

Farz görüyordu; ama fazlasını da yapmıştı;

Şimdi onun yaptığını kim sürdürecek?

Kınayıcılar onları yaymaktan alıkoyamamıştı onu

Onu kınayanlarsa durmadan ok atmıştı ona

Bu oklara karşı sabır zırhlarını kuşanmıştı

Esmer mızraklarla ince kılıçlar onun yol göstericileri idi

Delillerin o mızrakları ve o kılıçları

Kendisi ile tartışan her hasmını susturmuştu

Yemin ederim Muhammed, öyle bir sınav verdi ki,

Bu sınavda zamanın sonu adeta başına gelmiş gibiydi."[333]

Bu nakiller Emîr es-San'ânî'nin müctehid, İslâmî ilimlerde otorite bir âlim olarak kabul edildiğini, aynı zamanda sevilen ve saygı duyulan biri olduğunu ortaya koymaktadır. O gerek geniş ilmi gerekse de ahlakî vasıfları ile takdir edilmiştir.

### *5. Etkilendiği Bazı Âlimler*

Emîr es-San'ânî'nin eserleri incelendiğinde şerh, haşiye, ihtisarlar dışında bağımsız eserler yazdığı görülmektedir. Bütün te'liflerinde ele aldığı konu ile ilgili

[333] Zebâre, *Nübela*, III, 1481.

önceki İslâm âlimlerinden oldukça fazla nakillerde bulunmuştur. Nakilde bulunduğu konuda aynı kanaati paylaştığı gibi farklı görüşü savunduğu da olmuştur.

Bir âlimin kendinden önceki âlimlerin tavır, görüş ve uygulamalarından etkilenmesi son derece normal; insanın ve ilmin tabiatına uygun bir durumdur. Muhammed b. el-Ekva, *Kitabü't-tıksâr*'a yazdığı mukaddimede, Yemen'de hâkim olan **Zeydî anlayışa ve farklı düşüncelere baskıcı davranan otoritelere karşı çıkan âlim**leri sıralamaktadır. Bu baskıcı düşünceye karşı çıkanlar -Emîr es-San'ânî'ye kadar- Nüşvan b. Said el-Himyerî (ö. 573/1177), Muhammed b. İbrahim el-Vezîr (ö. 840/1436), Hasan b. Ahmed b. Celâl (ö. 1082/1671), Sâlih b. Mehdi el-Mukbili (ö. 1108/1696) şeklinde sıralanabilir.[334] Emîr es-San'ânî'nin -özelde **Zeydî düşünceye eleştirel yaklaşımında**, genelde **tenkit yönteminde**- kendinden önceki bu âlimlerin yolunu takip ettiği ve onlardan etkilendiğini söylemek mümkündür.

Ancak hocalarının sayıca çok olması ve ilk eğitimini Zeydî toplumda alması sadece belli başlı birkaç âlimden etkilenmemesi sonucunu doğurmuştur. Emîr es-San'ânî'nin özellikle hadis ilmi birikiminde, Mekke ve Medine'deki hocalarından aldığı derslerin etkili olduğu anlaşılmaktadır.[335]

Emîr es-San'ânî, eserlerinde İbnü's-Salâh, İbn Dakik, Zehebî, İbn Hacer gibi pek çok âlimin açıklamalarını nakletmiş; bazen onlarla aynı fikirde olduğunu ifade ederken, bazen eleştirilerde bulunmuştur.[336]

Yemen ve Hicaz bölgesinde bulunan çağdaşı pek çok İslâm âlimi ile görüşen, talebelik/hocalık yapan San'ânî'nin, onunla aynı dönemde yaşayan Muhammed b. Abdülvehhâb'a (ö. 1206/1792) gönderdiği yetmiş beyiti bulan bir kasidesi mevcuttur.

Bu kasidesi onun çağdaşları ile irtibatını gösterdiği gibi, Arap yarımadasında çevresinde olup bitenlere bigane kalmadığını da ortaya koymaktadır. Muhammed b.

---

[334] Zimârî, *Kitâbü't-tıksâr,* (thk. Muhammed b. el-Ekva), s. 19, 20. .(Ayrıca bkz: Yavuz, *eş-Şevkânî ve Hadisçiliği*, s.72, Basılmamış doktara tezi.)
[335] San'ânî, *Tavdîh*, II, 352, 353.
[336] San'ânî, *Tavdîh*, I, 51, 56, 57, 59...81…

Abdülvehhâb'ın davetini övücü mahiyetteki kaside "dâl harfi" kafiyeli olduğu için "el-Kasidetu'd-dâliyye" diye bilinir: [337]

سلامي علي نجد ومن حل في نجد  وان كان تسليمي علي العبد لا يجدي

"Selâmımı gönderiyorum Necid'e ve orada bulunan(lar)a

Uzak mesafelerden verdiğim selâmımın bir faydası olmasa da."

Bu mısralarla başlayan kaside Muhammed b. Abdülvehhâb hareketini övücü mahiyettedir. Ancak daha sonra onun bu kanaatinden vazgeçtiğini iddia edenler de bulunmaktadır.[338] Nitekim *Divân*'ında:

رجعنا عن النظم الذي قلت في النجدي  فقد صح لي عنه خلاف الذي عندي

"Necid'li o zat hakkında söylediklerimden vazgeçtik artık

Onun hakkında bildiklerimizin doğru olmadığını anladık" diye başlayan uzunca bir başka kasidenin yer aldığı görülmektedir.[339]

San'ânî'nin bu hususstaki düşüncelerinin değişip değişmediği konusu tartışmalıdır. Bu tartışmaların ele alındığı eserlerin birinde San'ânî'nin *Divân*'ında bu kanaatinden vazgeçme sebebi, Mirbed b. Ahmed et-Temîmî adında bir bedevînin Muhammed b. Abdülvehhâb'la ilgili bazı nakilleri gerekçe olarak gösterilmektedir.

Süleyman b. Semhân ise Muhammed b. Abdülvehhâb hakkındaki düşüncelerini tasvib etmediği yönündeki kasidenin San'ânî'ye ait olmadığını, bunun Emîr'in oğullarından birisi tarafından yazıldığını ileri sürmüş ve hatta bu hususta *Tebrietu'ş-Şeyhayn* adını verdiği bir kitap dahi yazmıştır. Aynı şekilde San'ânî *Divân*'ını basan Ali Sabih el-Medenî de bu kasidenin ona ait olmadığını söylemiş ise de buna dair her hangi bir delil zikretmemiştir.

Uleymî, *es-San'ânî ve Kitâbuhu Tavdîhu'l-Efkâr*, adlı eserinde bu bilgileri verdikten sonra kendi kanaatini ortaya koymaktadır:

[337] San'ânî, *Divân*, s. 128.
[338] Uleymî, *San'ânî*, s. 51.
[339] San'ânî, *Divân*, s. 136.

"Her şeye rağmen şunu belirtelim ki Muhammed b. Abdülvehhâb'ın ortaya çıkması ve insanların alışageldikleri şirk ve bidatlere karşı savaş açması, birçok kimseyi, kendi görüşlerini desteklemek ve bidat ve şirklerinin tercih edilmesini sağlamak için ondan söylediklerinden farklı şeyler nakletmeye ve ondan sabit olmayan kanaatleri yaygınlaştırmaya itmiştir. Hem nasıl böyle olmasın ki? San'ânî'ye Muhammed b. Abdülvehhâb hakkında bilgi nakleden kişinin bir bedevî olduğunu gördük ve bu şahsın neleri naklettiğini bilmiyoruz. Bu hususta doğruluk ihtimali yüksek olan tarafı tercih edebilmemize yardımcı olacak elimizdeki delil, Muhammed b. Abdülvehhâb'ın ve Muhammed b. İsmail el-Emîr'in fikirlerini ve sözlerini karşılaştırmaktır. Delil olarak böyle bir karşılaştırma yapmamız yeter. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın *Kitabu't-Tevhîd*'i ile San'ânî'nin *Tathîru'l-i'tikad* adlı eserlerini ele alacak olursak, her ikisinin delilleri ve ele aldıkları meseleleri itibariyle bir birine tıpatıp uyduğunu görürüz."[340]

San'ânî'ye nisbet edilen ikinci şiirdeki düşüncenin ona ait olup olmadığını en iyi belirleyecek yöntem, her ikisinin de eserlerini ve uygulamalarını objektif bir şekilde incelemektir. Bu konudaki tartışmalar şu anda vakıayı ortaya koymaktan ziyade, tarafların kendilerini destekleme çabaları mahiyetinde gözükmektedir.

### *6. Etkilediği Bazı Âlimler*

Emîr es-San'ânî'nin öğrencisi olan ve Emîr'in vefatından sonra San'â'nın en meşhur hocası kabul edilen Abdülkadir b. Ahmed (ö. 1207/1792)[341] Emîr es-San'ânî'den etkilenmiş İslâm âlimleri arasında ilk akla gelenlerden biridir. Yine, Abdülkâdir b. Ahmed'in öğrencisi, Emîr es-San'ânî gibi Yemenli olan Muhammed b. Ali eş-Şevkâni de Emîr es-San'ânî'nin fikir ve düşüncelerinden faydalanmış önemli âlimler arasında zikredilebilir.[342]

Günümüzde Emîr es-San'ânî'nin eserleri üzerinde yapılan çalışmalar, San'ânî'nin etkisinin sürdüğünü açıkça ortaya koymaktadır. İtikatten fıkha, hadisten eğitime kadar her sahada San'ânî'nin te'lifatı üzerinde Suûd-i Arabistan'da çok sayıda

[340] Uleymî, *San'ânî*, s. 100, 101.
[341] Şevkânî, *Bedr*, I, 361.
[342] Zimârî, *Kitâbü't-tıksâr,* (thk. Muhammed b. el-Ekva), s. 19, 20.

çalışma yapılmış olması, çağdaş selefî ilim adamlarını etkilediğini ve benzer düşüncede olduklarını göstermektedir.[343]

### *6. Yemen Toplumuna Etkileri*

Müceddid bir âlim olduğunu ifade ettiğimiz San'ânî, görüşlerini açıkça söyleyen ve bu hususta net tavrı ile tanınan bir âlimdi. Onun bazı ilmî görüş ve uygulamaları ile bu görüşlerinin yansımalarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

Ezanda o zamana kadar söylenmesi âdet olan "hayye alâ hayri'l-amel" denilmesinin terk edilmesi gerektiğini söylemiş ve bundan vaz geçilmesini telkin etmişti. Vakıf mallarının bedelini ödemek suretiyle satın alınamayacağını söylemiş ve bu konuda idarecileri uyarmıştır. San'ânî, mescidin ilköğrenim yeri olduğu kanaatinde idi. Bu sebeple İmam Mehdi el-Abbas'ı merkezden uzaklarda bulunan köy ve şehirlere namazı öğreten muallimler göndermeye teşvik etmiştir. San'ânî zamanında kültür ve düşüncenin oluşumunda ilköğrenim mekânı olması itibariyle mescid, ilim adamlarının ortaya çıkmasındaki rolünü tam anlamıyla ifa etmiş idi. Bid'atler husunda selefî bir yaklaşımı olan Emîr, kabirler etrafında yapılmış kubbeler, yapılar, dikilmiş ağaçlar ile ilgili münker inançları ortadan kaldırmak ve insanları itaat olan işlere yönlendirmek üzere öğreticiler/mürşidler gönderilmesini talep emiştir. Bunun üzerine Mehdi, bu maksatla çalışmalar yapmak üzere görevliler göndermiş, San'â'da ve başka şehirlerde namazın öğretilmesini emretmesinin yanı sıra öğreticilere de Beytulmal'den maaş ödenmesini istemişti. Böylelikle pek çok münker de ortadan kaldırılmış oldu.[344]

Emîr San'ânî'nin Mehdi Abbas dönemindeki faaliyetlerinden birisi de Hintli putperestlerden bir gruba ait bulunan putların ortadan kaldırılmasını sağlamasıdır.

---

[343] Mesela "Ümmetimin ihtilâfı rahmettir" hadisinin sened ve mana itibariyle doğru olmadığı yönündeki görüşleri ile Elbânî ve Emîr es-San'ânî aynı kanaattedir. (San'ânî, *Tenvîr*, I, 448 ve Elbânî, *Silsiletü'l-ehadisi'd-daife*, I, 76–78. Ayrıca bkz: Güler, "Selefîlik ve Hadisleri Yorumlama Biçimi" *Tarihte ve Günümüzde Selefîlik Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, s. 179–189, 2013, 2014.) Ayrıca Emîr es-San'ânî ile Muhammed b. Useymin, Abdullah b. Baz, Elbânî gibi çağdaş selefî âlimlerin hadis tenkidi uslupları da benzerlik arzetmektedir. (Bkz: Tunç, "Suûd Selefiyyesi'nin Hadîs Anlayışı", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, c. IX, sy: 17, s. 388–411, 2017 ve *Hadis Tenkidi* Bölümü.)

[344] Zebâre, *Nübela*, III, 1481; San'ânî, *Udde*, I, 36.

Bunun için el-Mehdi, bu putların ortadan kaldırılması ve bulundukları puthanenin yıkılması için derhal gerekli emirleri vermiş ve emirleri gerçekleştirilmiş idi.[345]

Zeydiyye mezhebine mensup ilim adamlarının kabul ettiği, Hz. Fatıma soyundan gelen bir kadının ancak yine aynı soydan gelen bir erkekle evlenebileceği, aksinin haram olduğu yönündeki görüşü tenkit etmiş; "kefâet"te sadece "din" esasının muteber olduğunu İmam el-Hâdi'nin dahi kendi kızlarını Taberîler'le evlendirmiş olduğunu ifade delilleriyle reddetmiştir.[346] Düğün ve benzeri sevinç günlerinde def dışındaki müzik ve çalgı aletlerinin kullanılmasına karşı çıkmıştır.[347]

İslâmî hükümlerin Yemen'deki yahudilere uygulanması ile ilgili ictihadda bulunmuş ve bu hususta halife el-Mütevekkil el-Kâsım b. el-Hüseyin'e tavsiyelerde bulunarak aşağıdaki uygulamaların yapılması gerektiğini ifade etmiştir:

1. Yahudilerin Arap yarımadasından çıkarılması gerekir. Yemen de bu yarımadanın bir parçası olduğuna göre Yemen'den de çıkarılmalıdırlar.

2. Aksi takdirde onları küçültücü aşağılatıcı kıyafetleri giymelerinin sağlanması,

3. Kendilerine izin verilmediği halde ibadet mekânlarına yaptıkları ilavelerin yıkılması,

4. Onlarla Müslümanlar aynı yoldan yürümek durumunda kaldıkları takdirde onların yolun dar yerinden gitmek zorunda bırakılmaları ve Yahudilerin bu zamanda uyguladıkları görülen Müslümanları sol taraflarına bırakmak şeklinde kastî uygulamalarından vazgeçmelerinin sağlanması gerekir.[348]

---

[345] Zebâre, *Nübel*a, III, 1481; Uleymî, *San'ânî,* s. 49.
[346] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, VI, 60. Yahyâ b. Hüseyin el-Hâdî-İlelhakk (ö. 298/911) Yemen'de Zeydîler Devleti'nin kurucusu ve Zeydiyye mezhebinin önde gelen temsilcilerindendir. Yahyâ b. Hüseyin el-Hâdî-İlelhakk'a nisbetle Yemen'de Zeydiyye mezhebine hadeviyye mezhebi de denmektedir. Bir müddet Taberistan'ın Amül şehrinde ikamet etmiş, muhtemelen kızının evliliği de burada gerçekleşmiştir. (Bkz: Köse, "Hâdî-İlelhakk, Yahya b. Hüseyin", *DİA*, XV, 17, 18.)
[347] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, VI, 25.
[348] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, VII, 248- 253.

## C. Eserleri

Emîr es-San'ânî hadis ilminin yanı sıra tefsir, fıkıh, fıkıh usûlü, kelam gibi ilim dallarında da kıymetli pek çok eser vermiştir. Eserlerinin bir kısmı matbu olmakla birlikte bir kısmı henüz neşredilmemiştir. Gerek Yemen'deki muhtelif kütüphanelerde gerekse farklı Arap ülkelerindeki kütüphanelerde müellifin kendi nüshası veya talebelerinin hattı ile el yazmaları mevcuttur.

Farklı hacimlerde pek çok te'lifi bulunan San'ânî'nin bütün eserlerini teferruatlı bir şekilde tanıtmak araştırmamızın sınırlarını aşacağından, burada Hadis ilmi ile ilgili eserleri hakkında nisbeten teferruatlı bilgi verilecektir.[349]

### *1. Hadis İle İlgili Eserleri*

#### *a. Matbu olanlar*

1- *Hadisu iftirâkî'l-ümmeti ilâ neyyifin ve seb'îne fırka:* Sa'd b. Abdullah b. Sa'd'ın tahkiki ile Riyad'da 1414'te basılmıştır. Muhakkık 46 sayfa süren mukaddimesinde ihtilaf ve iftirâk konularını, tefrikanın sebeplerini, fırkaların ortaya çıkış nedenlerini izah ettikten sonara müellifin kısa bir biyografisini verir. Tahkikine esas aldığı nüshanın musannıfa ait dört varaklık bir nüsha olduğunu[350] ve bu hadisin işaret ettiği manaları güzel izah ettiği için dikkatini çektiğini belirtir.[351] Tahkik ameliyesini de beyan ettikten sonra San'ânî'nin eseri 47. sayfada başlayıp 100'de sona erer. Eser kaynak, âyet, hadis ve konu fihristleri ile beraber 122 sayfadır. Kitaba asıl nüshadan sayfa örnekleri de ilave edilmiştir.

Bu baskı dışında San'ânî'nin bu şerhi, *Resâil ve ebhâs fi hadîsi ifitrâki'l-ümme* isimli derleme eserin içinde de mevcuttur. Abdullah b. Yahya es-Süreyhi'nin tahkiki ile 2009'da Beyrut'ta da basılmıştır.

---

[349] Matbu olmayan eserlerinin hangi kütüphanelerde bulunduğunu görmek için bkz: Abdullah Muhammed el-Habeşî, "Müellefâtu Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî", *el-Arab*, VI, 680–689; el-Habeşî, "Müellefâtü Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî", *İklil*, I-II, San'a, 1980.
[350] San'ânî, *İftirâk*, s. 44.
[351] San'ânî, *İftirâk*, s. 43.

San'ânî'nin hadis şerh yöntemini, metin tenkit metodunu ortaya koyan eser, hadisin tahrici ve farklı tariklerini tesbit ederek başlamaktadır.[352] Ardından hadisi "çoğunluğun helak olması"[353] ve "kurtuluşa eren fırkanın belirlenmesi"[354] şeklindeki iki temel başlık altında ele alarak incelenmekte, konu ile alakalı âyetleri ve hadisleri delil getirerek ve önceki âlimlerin görüşlerini tartışarak açıklamalar veciz bir şekilde yapılmaktadır. Delil olarak sunduğu âyetlerin numaralarına işaret etmeyen San'ânî hadislerin kaynaklarını ve sahabi râvîlerini genellikle belirtmiştir.

2- *İkazu'l-fikra li müracaati'l-fıtra: "كل مولود يولد على الفطرة"* hadisinin şerhidir. Bu şerh üzerine Kâsım b. Sâlih er-Rîmî tarafından *el-Fikru't-terbevi ınde'l-Emîr es-San'ânî min hilali mahtutatihi İkazu'l-fikra li müracaati'l-fıtra* adlı bir master tezi hazırlanmıştır.

San'ânî her ne kadar bu eserinde akaid ilminin konularından "fıtrat, esma ve sıfatlar, hikmetullah, akıl, irade, kaza, kader…" gibi konuları işlemiş olsa da hadis şerhi olması ve San'ânî'nin şerh metodunu ortaya koyması hasebiyle bu kitabın da onun hadis ilmi ile ilgili eserleri arasında zikredilmesi mümkündür.

3- *el-İsâbe fi'd-deavâti'l-mücâbe: Durru's-sehabe bi tahrici'l-isabeti fi'd-da'veti'l-mücabe* adı ile basılmıştır. Müellifin oğlu Abdullah'ın nüshasından baskıya hazırlanan eserin hadislerinin tahrici ve gerekli açıklamalar Ebû Abdurrahman et-Türkî tarafından hazırlanmış, fihristleri ile 106 sayfa halinde 1416/1995'te basılmıştır.

4- *İsbâlü'l-matar ala kasabi's-sükker*: San'ânî, *Kasabü's-sükker* adıyla bilinen manzumesini bu isimle şerh etmiştir. Mekke'de 1380'de basılmıştır. Ayrıca Pakistan'da da Muhammed Rafik el-Eseri'nin tahkiki ile tarihsiz, Beyrut'ta Abdülhamid b. Sâlih Âl-A'vec Seber'in tahkiki ile 1427/2006 tarihli baskıları da mevcuttur. İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*'i ile birlikte dört eserden müteşekkil, fihristleri dâhil 429 sayfalık Beyrut baskısında en son kitap olan *İsbâlü'l-matar* sayfa 179'da başlar.

[352] San'ânî, *İftirâk*, s. 47–53.
[353] San'ânî, *İftirâk*, s. 53.
[354] San'ânî, *İftirâk*, s. 77.

5- *Kasabü's-sükker:* İbn Hacer'e ait *Nuhbetü'l-fiker*'in manzum halidir. Abdülhamid b. Sâlih Âl A'vec Seber'in tahkiki ile Beyrut 1427/2006'da şerhi *İsbâlü'l-matar* ile birlikteki baskısına göre 203 beyitten oluşan bu manzumeyi,[355] San'ânî bir günde tamamladığını belirtmiştir.[356]

6- *Nazmu Bulûği'l-merâm min ehâdisi'l-ahkâm*: Şairliği ile de dikkat çeken Emîr es-San'ânî, İbn Hacer'in *Bulûğü'l-merâm* adlı eserini manzum hale getirmiştir. San'ânî, *Sübülü's-selâm* şerhini yazdıktan sonra, ömrünün son yıllarında ezberlenmesi kolay olsun diye *Bulûğü'l-merâm*'ı, mükerrer hadisler hariç olmak üzere, manzume olarak kaleme almıştır. 1366'da Aden baskısı, 1396 Mısır baskıları yanı sıra Mekke baskısı da mevcuttur. Abdülhamid b. Sâlih Âl A'vec'in tahkiki ile Beyrut 1430/2009 baskısında beyitler ardışık olarak numaralandırılmıştır. Buna göre 2568 beyitten müteşekkil manzumenin tamamı San'ânî'ye ait değildir. 1938 beyitten sonrasını San'ânî'nin vefatı üzerine öğrencisi Hüseyin b. Abdülkadir (ö. 1198/1783) nazmetmiş ve 7 Muharrem 1183/1769'te manzumeyi tamamlamıştır.[357]

7- *Semerâtü'n-nazar fi ilmi'l-eser*: İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker* adlı eserinin bir nevi haşiyesidir. Raid b. Sabri İbn Ebû Ulfe'nin tahkiki ile 1417/1996'da Riyad'daki münferit baskısının yanısıra *Nuhbetü'l-fiker, Kasabü's-sükker ve İsbâlü'l-matar* ile birlikte Beyrut 1427/2006 baskısı da mevcuttur.

*Nuhbetü'l-fiker*'i ileri gelen bazı ilim adamları ile müzakere ettiğini belirten San'ânî, bu müzakerler neticesinde hadis usûlü ile ilgili bu eserini te'lif ettiğini ifade etmektedir. Kitabında cerh ve ta'dil ilmi ile ilgili fer'î meseleleri ele aldığına işaret etmektedir.[358] Nitekim râvînin adâleti, bid'ati, fıskı, râvîlerin kısımları, sahabi tarifi, ta'dil ve tevsik farkı, *Sahihayn*'ın değeri… gibi konuları ele almıştır. *Semerâtü'n-nazar,* San'ânî'nin hadis usûlü ilmi ile alakalı görüşlerini ve bilhassa hadis ilimlerinde otorite sayılan İbn Hacer gibi âlimlere itirazlarını/tenkitlerini içerdiği için önemlidir.

---

[355] s. 165–177.
[356] San'ânî, *Kasabü's-sükkar* s. 16. (Muhakkık mukaddimesi)
[357] s. 56. (Ayrıca bkz: Abdullah b. Muhammed b. İsmail, *Fethu's-selâm* , (thk. Abdülhamid b. Salâh b. Kâsım ), s. 11.) (Muhakkıkın mukaddimesi)
[358] San'ânî, *Semerât*, s. 24.

Âyetleri delil olarak sunarken sûrelerine ve numaralarına işaret etmeyen[359] Emîr, hadis istişhâdında ise aynı konuyla ilgili pek çok sahih hadis mevcutken, hadis âlimleri tarafından zayıf kabul edilen rivâyetlere de yer vermiştir.[360] Eserinde sık sık atıflarda bulunmuş; bu atıflarda zaman zaman hem kitabın adına hem de müellifine işaret etmiş,[361] hatta bazen naklettiği bilginin hangi eserin hangi bölümünde geçtiğine de işaret etmiştir. Kendi yazdığı esere yönlendirdiği de olmuştur.[362]

8- *Sübülü's-selâm el-mûsiletu ilâ bulûği'l-merâm*: San'ânî'nin İbn Hacer'e ait *Bulûğü'l-merâm'a* yazdığı şerhtir. İbn Hacer bu eserinin mukaddimesinde kitabı hakkında şer'î hükümlere delil olan hadisleri derleyen muhtasar bir eser olduğunu, başlangıç seviyesindeki ilim talibine de ileri düzeydeki talebeye de ezberlerse fayda vereceğini söyler.[363] Ezberlenmesi kolay olsun diye kısa ve öz olan bu esere pek çok şerh yazılmıştır. San'ânî, en meşhur eserlerinden biri olan *Sübülü's-selâm*'ı, bu şerhlerden biri olan Kadı Hüseyin b. Muhammed el-Mağribî'nin (ö. 1119/1707) *el-Bedru't-temmâm* adlı şerhinden ihtisar ederek yazdığını, amacının hadislerin lafızlarını açıklamak, manalarını anlamak olduğunu beyan etmektedir.[364] 1164/1750 yılında tamamlanan[365] eserde, *el-Bedru't-temmâm*'da bulunmayan önemli bilgiler ilave etmiştir.[366]

Farklı coğrafyalarda ayrı muhakkikler tarafından defalarca basılmış bu meşhur eserin ilk baskısı Hindistan'da 1306'da yapılmıştır. En iyi baskılarından biri Subhi Hasan Hallak'ın tahkiki ile sekiz ciltlik 1421/2000 Riyâd baskısıdır.

*Sübülü's-selâm*'da sadece bir mezhebin görüşüne işaretle yetinilmemiştir. Şârih, farklı görüşleri de nakletmekten ve tartışmaktan kaçınmamıştır. Eser, San'ânî'nin geniş hadis bilgisini ve fıkhu'l-hadis anlayışını ortaya koymaktadır.

---

[359] San'ânî, *Semerât*, s. 31–33.
[360] San'ânî, *Semerât*, s. 30, 31.
[361] San'ânî, *Semerât*, s. 24.
[362] San'ânî, *Semerât*, s. 37.
[363] İbn Hacer, *Bulûğü'l-merâm*, s. 46.
[364] *Sübülü's-selâm*, (thk. Subhi Hasan Hallak) I, 73.
[365] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, (thk. Subhi Hasan Hallak), I, 50. (muhakkık mukaddimesi)
[366] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, (thk. Subhi Hasan Hallak), I, 74.

Müellif, hadislerin genellikle kaynaklarını belirtmiş, ama tam yerlerini belirtmemiştir.[367] *Bulûğü'l-merâm*'ın ana metni parantez içinde yazılmış, parça parça şerh edilmiştir. Kelime anlamları,[368] gramer bilgileri[369] de verilerek okuyucunun metni her yönüyle anlaması sağlanmaya çalışılmıştır. Daha sahih ve birinci dereceden hadis kaynakları varken diğer eserlerinde olduğu gibi ikinci dereceden kaynak sayılabilecek eserlerden de hadis nakillerinde bulunmuş, bu nakillerinde müellif ve/veya eser adına işaret etmiştir.[370] Ancak muhakkıkın da işaret etiği gibi âyet numaralarını, hadislerin ve nakilde bulunduğunda atıflarının yerlerini çoğunlukla beyan etmemiştir.[371]

9- *et-Tahbîr li izahi me'âni't-Teysîr*: İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *Câmiü'l-usûl fi ehâdisi'r-Resûl* adlı eserinin muhtasarı olan İbnü'd-Deyba'ın (ö. 944/1537) *Teysirü'l-vüsûl*'ünün şerhidir. Alfabetik olan eserin "ص" harfine kadar şerhini tamamlayabilmiştir. Yedi cilt halinde Riyad'da 1433/2012'de basılmış eseri, Muhammed Subhi b. Hasan Hallak tahkik etmiştir.

San'ânî, bu eserinde, hadisin metnini aynen almamıştır. Muhtemelen eserin hacmini genişletmemek için çoğu zaman hadislerin bir kısmını zikretmiştir. Ancak bu durum okuyucu için kitabın aslını yanında bulundurmayı zaruri kılmaktadır. Hadislerin kaynaklarını çoğunlukla zikretmeyen San'ânî, hadislerde geçen garip kelimeler hakkında zaman zaman bilgi vermiştir. Alıntılarda bazen kaynağa işaret etmiş, bazen de kaynağa işaret etmeden sadece müellifi zikretmiştir. Alıntının son bulduğu yeri belirtmediği de olmuştur. Şerhini yapabildiği bölümlerde de tüm hadisleri şerh etmemiştir. Tenkide açık önemli bir husus ise genellikle hadislerden çıkan hükümlere az değinmiş olmasıdır. Eser, üslup açısından San'ânî'nin diğer eserlerine, bilhassa da *Sübülü's-selâm*'a benzemektedir. San'ânî'nin te'lif ettiği son eserlerden olduğu için ilminin hülasası sayılabilir. Pek çok fıkhî hüküm ve hadis ile ilgili bilgiler içerdiği için de önemlidir. [372]

[367] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, (thk. Subhi Hasan Hallak), I, 93.
[368] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, (thk. Subhi Hasan Hallak), I, 93, 95, 105...
[369] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, (thk. Subhi Hasan Hallak), I, 95...
[370] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, (thk. Subhi Hasan Hallak), I, 76.
[371] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, (thk. Subhi Hasan Hallak), I, 93, 94, 98...
[372] Bkz: Kuşâbe, *et-Tahbir li izâhi meâni't-teysîr*. (Basılmamış master tezi)

10- *Tavdîhu'l-efkâr li meâni Tenkihi'l-enzâr*: Muhammed b. İbrahim el-Vezîr'in (ö. 840/1436) hadis usûlü ile alakalı eserinin şerhidir. İki cilt halinde 1366'da Muhammed Muhyiddin Abdülhamid'in tahkiki ile basılmıştır.

San'ânî, İbn'ül-Vezir'e ait *Tenkîhu'l-enzâr fi ma'rifeti ulûmi'l-eser'*e[373] yazmış olduğu oldukça kapsamlı şerh çalışması *Tavdîhu'l-efkâr li meani Tenkıhi'l-enzâr* ile neredeyse orijinal te'lif denebilecek bir esere imza atmıştır. Müellif bu şerhi 1180/1766'da tamamlamıştır.[374]

San'ânî bu şerhi zor ikna olan, titiz birinin tenkidi üzerine sonraki nesillere fayda vermesi ve kalıcı bir eser olması için yazdığını ifade etmiştir.[375]

Fıkıh usûlcüleri ve hadis usûlcülerinin metotlarını kıyaslamaya imkân vermesi, Zeydî geleneğe ait hadis usûlüne dair bilgi vermesi yönüyle eser, hadis ilmi açısından önem arz etmektedir.

İbnü'l-Vezîr'in, *Tenkîhu'l-enzâr'*ını, İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Ulûmu'l-hadis* adlı eserindeki bab başlıklarına göre te'lif ettiğini; ancak bu bab başlıklarını yazmadan sadece "mes'ele" diye bölümlere ayırdığını, bâb başlıklarını İbnü's-Salâh'ın eserine göre kendisinin yazdığını belirtmiştir.[376]

Eserde klasik metoda uygun olarak ana metin olan *Tenkihu'l-enzar'*ın açıklanacak bölümü parantez içinde nakledilmiş, ardından bu kısım şerh edilmiştir.

Hadis ilmi ile meşgul olanlar tarafından tanınan Buhârî (ö. 256/870) gibi şahsiyetler hakkında bilgi vermeye ihtiyaç duymadığını belirten müellif[377] bu gibi meşhur ulema dışında metinde adı geçen âlimlerin veya râvîlerin isimlerinin okunuşunu ve kim olduklarını kısaca açıklamıştır.[378] Her ne kadar müellif bu konuda şöhret ve halinin bilinmesini ölçü olarak belirlemiş olsa da bu durum eserde belirsizliğe sebep

[373] İbnü'l-Vezîr'e ait eser tahkik, ta'lik ve tahrici Muhammed Subhi Hallak ve Amir Hüseyin tarafından yapılarak müstakil olarak Beyrut'ta 1420'de basılmıştır. Tek cilt halinde basılı eser, fihristleri ile 280 sayfadır.
[374] San'ânî, *Tavdîh*, II, 506.
[375] San'ânî, *Tavdîh*, I, 1.
[376] San'ânî, *Tavdîh*, I, 2.
[377] San'ânî, *Tavdîh*, I, 2.
[378] San'ânî, *Tavdîh*, I, 7, 13, 18, 25, 26, 27, 30, 31- 36, 45, 54...

olmuştur. Mesela Zemahşerî (ö. 538/1144) hakkında herhangi bir bilgi vermeyen[379] San'ânî, hadis ile ilgilenenler tarafından çok daha iyi tanınan Hattabi (ö. 388/998) hakkında zikri geçen pek çok şahsa göre daha teferruatlı sayılabilecek şekilde bilgi vermiştir.[380] Ayrıca bazen râvî veya müellifler hakkında verilen bilgi zikredildikleri ilk yerde değil de daha sonra isimlerinin geçtiği yerde karşımıza çıkmaktadır.[381] Rical hakkında bilgi verirken zaman zaman bu bilgileri naklettiği kaynaklara atıfta bulunmuştur.[382]

İbnü'l-Vezîr'in son derece özet olan eserini şerh ederken, Şâfiî (ö. 204/820),[383] Müslim (ö. 261/875),[384] Hâkim (ö. 405/1014),[385] Beyhaki (ö. 458/1066),[386] Zemahşerî (ö. 538/1144),[387] İbnü's-Salâh (ö. 643/1245),[388] Münzirî (ö. 656/1258),[389] Zehebî (ö. 748/1348)[390] İbn Hacer (ö. 852/1449)[391] ve Suyûtî (ö. 911/1505)[392] gibi kendinden önceki hadis ilmi otoritelerinin uygulama, görüş ve kavillerine neredeyse her bölümde ve uzun sayılabilecek bir şekilde işaret etmiştir.

Gerek İbnü'l-Vezîr'in eserinde gerekse de kendi şerhindeki alıntıların bazen sadece müellifine,[393] bazen o müellifin hangi eserinde geçtiğine,[394] bazen de hem esere hem de o eserin hangi bölümünde geçtiğine işaret eder.[395] Zaman zaman eser hakkında kısa bilgi verir.[396] San'ânî'nin konuyla alakalı kendi yazdığı eserlere atıfta bulunduğu da olmuştur.[397]

---

379 San'ânî, *Tavdîh*, I, 2.
380 San'ânî, *Tavdîh*, I, 7.
381 San'ânî, *Tavdîh*, I, 14. (İbnü's-Salâh hakkında muhakkık adının ilk zikredildiği yerde bilgi vermektedir. s. 2)
382 San'ânî, *Tavdîh*, I, 4, 14, 27, 58.
383 San'ânî, *Tavdîh*, I, 38.
384 San'ânî, *Tavdîh*, I, 44.
385 San'ânî, *Tavdîh*, I, 30.
386 San'ânî, *Tavdîh*, I, 4.
387 San'ânî, *Tavdîh*, I, 2.
388 San'ânî, *Tavdîh*, I, 7, 9, 16, 29, 30, 38, 46....
389 San'ânî, *Tavdîh*, I, 5.
390 San'ânî, *Tavdîh*, I, 65.
391 San'ânî, *Tavdîh*, I, 5, 8, 9, 13,16, 37, 39,46, 47, 55, 57, 58...
392 San'ânî, *Tavdîh*, I, 8.
393 San'ânî, *Tavdîh*, I, 31.
394 San'ânî, *Tavdîh*, I, 7, 8, 13, 14, 18, 20, 31, 44, 54...
395 San'ânî, *Tavdîh*, I, 23, 44, 52...
396 San'ânî, *Tavdîh*, I, 7, 11-12...
397 San'ânî, *Tavdîh*, I, 50.

*Tenkîhu'l-enzâr* müellifinin bir görüşü zikrederken sadece adını zikrettiği şahsın konuyla alakalı atıf mevzusu kavlini nakleder.[398] Hatta atfedilen sözün senedini/ kaynağını sunar.[399]

San'ânî de zaman zaman İbnü'l-Vezîr'in uygulamasının benzeri[400] Ebû Nasr b. Selâm gibi Zeydî[401] ve Ebû'l-Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1044)[402] gibi mutezilî âlimlerden ve hatta çağdaşı müelliflerden de nakillerde bulunmuştur.[403]

Bu nakillerden sonra nakillerin veya nakille şerh metninin birbiriyle karışma ihtimaline binaen "intehâ" lafzını kullanarak okuyucunun yanılmasını önler.[404]

Şârih, mes'eledeki farklı görüşleri naklettikten sonra kısaca bütün görüşleri özetler,[405] sonra kendi görüşünü "kultü"[406] diyerek beyan eder.

Şerhinde naklî delil olarak âyet ve hadisleri kullanan[407] San'ânî'nin, bazen delil olarak sunduğu hadislerin sıhhat derecesine ulaşmadığı görülür. Mesela ilim öğrenmenin fazileti ile ilgili birinci dereceden kaynaklarda delil olarak zikredilebilecek pek çok sahih hadis varken onun, Beyhakî ve İbn Abdilberr'in (ö. 463/1071) eserlerinde geçen hadisleri nakletmesi, hatta İbn Abdilberr'den yaptığı naklin sahih olmadığını da belirterek sunması dikkat çekicidir.[408]

Temel İslâmî ilimlere ait müellefatının yanı sıra hacimli bir Divân sahibi, güçlü bir şair olan Emîr'in şerhinde konuyla alakalı kendisine[409] hocasına[410] veya başkasına[411] ait şiirler naklettiği de olmuştur.

---

[398] San'ânî, *Tavdîh*, I, 45.
[399] San'ânî, *Tavdîh*, I, 37, 49, 57.
[400] San'ânî, *Tavdîh*, I, 10, 11.
[401] San'ânî, *Tavdîh*, I, 6.
[402] San'ânî, *Tavdîh*, I, 20.
[403] San'ânî, *Tavdîh*, I, 6.
[404] San'ânî, *Tavdîh*, I, 5, 13, 17, 18, 39, 58, 62, 64, 66, 67...
[405] San'ânî, *Tavdîh*, I, 20, 21, 26, 24, 47...
[406] San'ânî, *Tavdîh*, I, , 14, 17, 19, 20, 24, 29, 39, 41, 47, 48, 52, 58, 59, 64...
[407] San'ânî, *Tavdîh*, I, 27, 4…
[408] San'ânî, *Tavdîh*, I, 4, 5.
[409] San'ânî, *Tavdîh*, I,15, 26...
[410] San'ânî, *Tavdîh*, I, 5.
[411] San'ânî, *Tavdîh*, I, 5.

Naklî delillerin yanı sıra aklî deliller de sunan[412] San'ânî, zaman zaman kelimelerin gramer yönünden açıklamalarını yapar ve anlamlarıyla da istişhadda bulunur.[413] Arap dilinin teşbih, istiâre, kinâye gibi bazı hususiyetlerine[414] ve mesellere[415] işaret ederek metni açıklar.

Şerh ettiği metinde işaret edilen, ancak hakkında bilgi verilmeyen usûl terimlerini de açıklarken yaptığı gibi[416] zaman zaman okuyucunun aklına gelebilecek soruları kendisi zikreder ve bu soruya cevap verir.[417] Bazen de okuyucuyu konuyla alakalı daha geniş bilgiye ulaşması için kaynaklara yönlendirir.[418]

Müellif bazı yerlerde "tenbih"[419] ve "faide"[420] kelimeleri ile dikkat edilmesi gereken hususların yanı sıra konuyu izah ederken ileride ele alınacak olan mevzulara da[421] işaret etmektedir.

San'ânî'nin bu şerhinin önemli hususiyetlerinden biri de eserini şerh ettiği İbnü'l-Vezîr'i sık sık eleştirmesidir. Eleştirirken nazik ama net bir ifade kullanır.[422] Bazen İbnü'l-Vezîr'in işaret etmesi gerektiği halde değinmediği bir hususu[423] veya ibareyi yanlış anlamış[424] yahut yanlış nakletmiş[425] olduğunu, bazen nakli eksik yaptığını,[426] bazen ise vermesi gereken bilgiyi daha önce vermesi gerektiğini[427] bazen kullandığı kelimenin uygun olmadığını[428] söyleyerek tenkitte bulunur.

[412] San'ânî, *Tavdîh*, I, 20, 59...
[413] San'ânî, *Tavdîh*, I, 3, 7, 6, 9, 40, 48, 50...
[414] San'ânî, *Tavdîh*, I, 3, 6.
[415] San'ânî, *Tavdîh*, I, 9.
[416] San'ânî, *Tavdîh*, I, 5, 7, 8, 9, 41.
[417] San'ânî, *Tavdîh*, I, 19, 41, 52.
[418] San'ânî, *Tavdîh*, I, 66.
[419] San'ânî, *Tavdîh*, I, 51, 61.
[420] San'ânî, *Tavdîh*, I, 62.
[421] San'ânî, *Tavdîh*, I, 3, 5, 7, 9, 22, 40, 54, 62.
[422] San'ânî, *Tavdîh*, I, 15, 30.
[423] San'ânî, *Tavdîh*, I, 10, 29...
[424] San'ânî, *Tavdîh*, I, 12.
[425] San'ânî, *Tavdîh*, I, 63.
[426] San'ânî, *Tavdîh*, I, 14, 60.
[427] San'ânî, *Tavdîh*, I, 49.
[428] San'ânî, *Tavdîh*, I, 29.

İlmî kişiliğinde tenkit yönü dikkat çeken San'ânî, sadece İbnü'l-Vezîr'i değil; görüşlerini naklettiği İbnü's-Salâh,[429] Irâkî (ö. 806/1404)[430] ve İbn Hacer'i[431] de eleştirir. Eleştirilerinde oldukça titiz davrandığı dikkat çekmektedir.[432]

*Tavdîhu'l-efkâr* adlı şerhi, San'ânî'nin usûl bilgisinin derinliğini gösterdiği gibi onun sadece Zeydî musannefâtına hâkim olmakla kalmadığını, aynı zamanda ehl-i sünnet hadis ulemasına ait hadis literatürüne de oldukça vâkıf olduğunu göstermektedir. Nitekim şerhteki nakiller, eleştirilerindeki titizlik ve ayrıntılara işaret etmesinden bu sonucu çıkarmak mümkündür.

11- *et-Tenvir Şerhu'l-Câmii's-sağir*: Suyûtî'nin (ö. 911/1505) İslâm dünyasında şöhret kazanmış, istifadesi kolay ve hadis ilmi ile uğraşanların müstağni kalamayacakları el-*Câmiu's-sağir* adlı eserine şerh yazanlardan biri de San'ânî'dir. Şevkânî, San'ânî'nin bu eserini Münâvi'nin (ö. 1031/1622) şerhini görmeden önce te'lif ettiğini söylemiştir.[433] San'ânî, *el-Câmiu's-sağir*'in metnini nakletmediği *Tenvir*'in te'lifini tamamladıktan sonra, Münâvi'nin şerhini görmüş; bundan sonra eserine Münâvi'den bazı alıntılarda bulunmuş ve *el-Câmiu's-sağir*'in ana metnini de ilave etmiştir.[434]

Muhammed İshak Muhammed İbrahim tahkiki ile Riyad 1432/2006'da on bir cilt halinde basılmıştır. Muhakkık eseri, müellif hayattayken yazılmış bir nüshadan baskıya hazırlamış,[435] Suyûtî ve San'ânî hakkında bilgi vermiş ve istifadeyi kolaylaştıracak fihristler ilave etmiştir.

San'ânî, *el-Câmiü's-sağir'*in şerhine esas aldığı nüsha hakkında mukaddimede bilgi vermez. Ancak şerh esnasında pek çok nüshaya sahip olduğunu ve bu nüshalar arasında Suyûtî'ye ait nüshanın da olduğunu belirtir. Bu yönüyle San'ânî'nin şerhi Münavi'nin şerhinden üstündür.[436] San'ânî, *Tenvir*'de klasik şerh metoduna uygun olarak hadisin i'rabını, hadisten anlaşılması gereken manaları, hadisten

[429] San'ânî, *Tavdîh*, I, 51, 69.
[430] San'ânî, *Tavdîh*, I, 64, 68.
[431] San'ânî, *Tavdîh*, I, 42, 44, 45, 58, 59...
[432] San'ânî, *Tavdîh*, I, 56…
[433] Şevkânî, *Bedr*, II, 138.
[434] Zebâre, *Nübela*, III, 1482. (Ayrıca bkz: San'ânî, *Tenvir*, I, 53 (Muhakkık Mukaddimesi))
[435] San'ânî, *Tenvir*, I, 20.
[436] San'ânî, *Tenvir*, I, 53. (Muhakkık mukaddimesi)

çıkabilecek hükümleri zikreder. Konu hakkında farklı görüşleri ve ihtilafları zikretmekle beraber bunu çok abartmamıştır. Suyûtî'nin rumuzlarının çok kısa olması sebebi ile silinmesi, düşmesi veya başka harfle karışması şeklindeki hataları tesbit etmiştir. Bunun dışında nüshaları kıyaslayarak hataları düzeltmiştir. Hadislerdeki illetleri incelemiştir. San'ânî, Suyûtî'nin hadis hakkında hüküm beyan etmediği yerlerde hüküm vermiş, Suyûtî'yi sık sık tenkit etmiştir. Râvîlerin isimlerinin okunuşunu belirtmiş, râvî hakkında bilgi vermiş, durumlarını açıklamış, garib lafızları açıklamış, çoğunlukla hadislerden çıkan hükümleri beyan etmiştir. Kendisinden önceki âlimlerden hadisin şerhi veya hadisten çıkan hüküm veya râvî vs… hakkında hataya düşen olmuşsa bu hataları beyan etmiştir.[437] San'ânî'nin bu şerhi, *el-Câmiu's-sağir*'in diğer şerhleri ile kıyaslanınca, genişliği ve muntazam tertibi ile öne çıkmaktadır.[438]

Muhakkik hadislerin hepsini tahric etmiş, nakillerin kaynaklarını beyan etmiş, gerekli yerlerde açıklamalarda bulunmuştur. Bazı yerlerde râvîler hakkında bilgi vermiş, metin içinde geçen hadisleri tahric etmiş ve hadisin sıhhati hakkında da bilgi vermiştir. Nüsha mukayeseleri esnasında esas aldığı nüshada eksiklik varsa bunu parantez içinde ilave etmiş, hareke ihtiyacı olan kelimeleri harekelemiştir. Şârihin hataya düştüğü yerlere işaret etmiştir.[439]

12- *el-Udde alâ Şerhi'l-Umde*: Makdisî'ye ait (ö. 600/1203) *Umdetü'l-ahkâm* adlı fıkıh kaidelerinin dayanağı olan 419 sahih hadisin bir araya getirildiği eserin şerhi olan İbn Dakik el-Îd'e (ö. 702/1302) ait *İhkâmü'l ahkâm*'ın haşiyesidir. San'ânî bu eserini 1134/1721 senesinde üçüncü haccı esnasında hocası Mekke müftüsü Muhammed b. Ahmed el-Esedi'ye *İhkâmu'l-ahkâm'ı* okumuş ve bazı notlar alarak bu haşiyeyi yazmıştır.[440]

1379'da Kahire'de Ali b. Muhammed en-Nehdî'nin tahkiki ile dört cilt halinde basılmıştır. Muhakkık kitap hakkında kısa bilgi verdikten sonra müelliflerin hayatları hakkında açıklamalar yapar. Ayrıca Abdülmu'ti Emin Kal'acî'nin tashihi ile 1990'da yine Kahire'de basılmıştır.

---

[437] San'ânî, *Tenvir*, I, 134–135. (Muhakkık mukaddimesi)
[438] San'a'ni, *Tenvir*, I, 135. (Muhakkık mukaddimesi)
[439] San'ânî, *Tenvir*, I, 135- 137. (Muhakkık mukaddimesi)
[440] San'ânî, *Udde*, I, 44- 45. (Ayrıca Mukaddime s. 5)

Sayfanın üst bölümünde *İhkâmu'l-ahkâm*'ın metni alt bölümünde de *Udde* metni yer almaktadır. San'ânî قوله diyerek açıklamasını yapacağı bölüme işaret eder. Esas metinde geçen bazı ifadelerin işaret ettiği âyet[441] ve hadisleri[442] zikreder. Hadislerin sıhhat durumları hakkında bilgi verdiği olmuştur.[443] Zaman zaman konuyla alakalı şiir nakleden[444] müellif gerektiğinde kelimelerin sözlük anlamlarını da[445] vermiştir.

13- *Risâletun latîfetun fi şerhi hadisi "ente ve mâluke li ebîke":* İlk baskısı Beyrut'ta 1422/2001'de Sâlim Abdülcadir tarafından yapılmıştır. Kitabın başında, muhakkik müellifin hayatını *el-Bedru't-tâli*'den aynen nakletmiştir. Kitabın tamamı 40 sayfadır.

***b. Matbu olmayanlar***

1. *Lâ darare ve lâ dırâr*: Hadisi hakkında bir araştırma[446]

2. *Bahsun an hevamişi Fethi'l-bâri*[447]

***2. Tefsir İle İlgili Eserleri***

***a. Matbu olanlar***

1- *el-İzah ve'l-beyân fi tahkiki ıbarâti'l-Kur'ân*: "Kur'ân-ı Kerim'deki kıssalar, kıssa sahiplerinin hikayesini Allah Teala'nın manen nakletmesi midir?" sualine cevaptır. Abdüvehhab Lutf ed-Deylemî'nin tahkiki ile 1992'de San'â'da basılmıştır.

2- *Mefâtihu'r-rıdvân fi tefsiri'z-zikri bi'l-eseri ve'l-Kur'ân*: Âyet ve hadislerle açıklamak suretiyle yazmış olduğu tefsiridir.

3- *Tefsiru ğarîbi'l-Kur'ân*: Muhammed Subhi b. Hasan Hallak'ın tahkiki ile 1421/2000'de basılmıştır. Muhakkıkın mukaddimesinden sonra 50. sayfada başlayan

[441] San'ânî, *Udde*, I, 46.
[442] San'ânî, *Udde*, I, 45.
[443] San'ânî, *Udde*, I, 45, 49.
[444] San'ânî, *Udde*, I, 47.
[445] San'ânî, *Udde*, I, 46.
[446] Sururi, *San'ânî*, s. 45.
[447] Sururi, *San'ânî*, s. 42.

eser fihristleri ile beraber 351 sayfadır. Alfabetik ve ilk harf harekelerine göre sıralanmıştır.

***b. Matbu olmayanlar***

4- *Kıssatu Dâvude'l-mezkûra fi sureti sâd*[448]

5- *Ref'u işkâli'l-âyeti'l-kâdiyeti ba'zuha bi takdimi halki's-semavat*[449]

6- *Şifau's-sudûr bi nükteti takdimi'r-rahimi ale'l-ğafûr*[450]

7- *"Yuhibbuhum ve yuhibbunehû" âyeti ile ilgili araştırma*[451]

***3. Akaid Ve Kelam İle İlgili Eserleri***

***a. Matbu olanlar***

1- *Cem'uş-şetit Şerhu Ebyâti't-tesbit*: Suyûtî'nin *Ebyâtü't-tesbit* eserinin şerhidir. Kabirdeki sorgu sualle alakalıdır. 143 sayfadan oluşan eser Mekke'de 1374'de 256 sayfa halinde basılmıştır. Bu baskısı dışında 1381'de San'ânî'ye ait *Te'nisu'l-garib ve Büşra'l-keib bi likai'l-habib* ile birlikte de basılmıştır. Bu baskı sayfa 147'ye kadar *Cem'uş-şetit,* 147 den sonuna kadar *Te'nisu'l-ğarib ve Büşra'l-keîb*'den müteşekkildir. Fihristleri ile beraber 192 sayfadır.

2- *Cevabun an sualin fi'l-mehdi*: Mücahid b. Hasan'ın tahkiki ile Yemen'de 1993'te basılmıştır.

3- *el-Enfâsu'r-rahmâniyyetü'l-yemeniyye fi ebhâsi'l-ifâdati'l-medeniyye:* Âl b. Abduh el-Elmaî'nin master tezi olarak hazırladığı tahkik çalışması 1428/ 2007'de basılmıştır. Muhammed Hasan b. es-Sindî'nin (Kebir) (ö.1138/1726), *el-İfâdetu'l-medeniyye fi'l-irâdeti'l-cüz'iyye* adlı kulların fiillerinin yaratılması konusundaki eserine cevap mahiyetinde yazmıştır. Önemli kelamî konuları ele alması sebebi ile bu sahada San'ânî'nin dikkat çeken eserlerinden biridir.

---

[448] Sururi, *San'ânî*, s. 41.
[449] Sururi, *San'ânî*, s. 40.
[450] Sururi, *San'ânî*, s. 40.
[451] Sururi, *San'ânî*, s. 41.

4- *İkametu'd-delil alâ Da'fi edilleti't-tekfiri bi't-te'vil*: Tahkik ve ta'likini Abdullah b. Muhammed el-Fakih'in yaptığı Beyrut 2009/1430 baskısı mevcuttur. Kitabın yazılış amacı Ali b. Muhammed el-Ahfeş'in, "Hadeviyye Mezhebi, te'vil edilebilecek hususlardaki inkâr ile de kişinin kâfir olduğu hükmünü verirler. Bazı imamlar ise fasık kimsenin cehennemden çıkacağını söylemektedirler. Onların bu düşüncesi doğru mudur?" şeklindeki sorusuna Emîr'in cevabıdır.[452] Emîr, *İkametü'd-delil* adlı bu eserinin sonuna kelime-i tevhidin fazileti ile ilgili 40 hadis derleyerek eklediğini hem *İhlas Suresi'nin Fazileti* adlı eserinde hem de *Tahbir*'de belirtmiştir.[453]

5- *el-İnsaf fi hakikati'l-evliyâ ve mâ lehum mine'l-keramâti ve'l-eltâf:* Abdurrezzak b. Abdülmuhsin b. Hamed Bedr'ın tahkiki ile 1421 tarihli baskısı mevcuttur. San'ânî bu eserini bilhassa kendi döneminde ve coğrafyasında evliyalar ve kerametleri hakkında kabirde yeyip içtikleri, evlendikleri, ihiyaç içinde olanların ihtiyaçlarını gidermek için dünyaya geldikleri şeklindeki bid'atlere karşı yazmıştır. Kerametler hakkında Mutezile'nin görüşüne karşı da Kur'ân'dan ve hadislerden kerametlerin mevcudiyetine[454] deliller getirmiştir. Fihristleri ile 148 sayfadan müteşekkil eserin mukaddimesinde muhakkık, müellif ve kitabı hakkında bilgi vermiş, kendi tahkik metodunu açıklamıştır. Muhakkık âyet ve hadis tahriclerini yapmış ve nüsha farklılıklarını göstermiştir.

6- *el-İşâa fî Beyâni men nühiye an firâkati mine'l-cemaa:* Muhammed Ba Kerim Muhammed Ba Abdullah tahkiki ile Medine 1424/2003'te basılmıştır.

7- *Ref'u'l-estâr li ibtâli edilleti'l-kailine bi fenâ'in-nar*: Muhammed Nasuruddin el-Albâni'nin tahkiki ile 1405/1984'te basılmıştır. Fihristleri ile 151 sayfadan müteşekkil eserin ilk 52 sayfasında Elbânî'nin mukaddimesi mevcuttur. İbn Teymiyye'nin de cehennemin fani olduğu şeklindeki görüşünü, San'ânî âyet ve hadislerle reddeder.

8- *Tathîru'l-itikad an edrâni'l-ilhâd*: İsmail el-Ensarî'nin tahkiki ile 1348'de basılmıştır. Ayrıca Abdullah b. Sa'dî el-Ğâmidî'nin bir grup müellifin

[452] San'ânî, İkametüd'delil, s. 65. (Hadeviyye: Yemen'de Zeydiyye mezhebine verilen ad)
[453] San'ânî, İkametüd'delil, s. 66.
[454] San'ânî, *el-İnsaf fi hakikati'l-evliyâ*, s. 41.

risalelerini cem ettiği Taif, 1419/1999 tarihli *Akîdetu'l-muvahhidîn* adlı derleme eserde de beşinci risale olarak mevcuttur.

***b. Matbu Olmayanlar***

1- *el-Ecvibetu'l-mardiyye ale'r-Riseleti's-samediyye*[455]

*2-* *Ğayetu't-tenkıh fi ebhâsin teteallaku bi't-tahsîni ve't-takbîh*[456]

3- *Heli'l-kuffâru muhâtabûne bi'l-furui' ve yuâkabûne aleyha*[457]

4- *İrşâdu zevi'l-elbâb ile hakikati akvâli İbn Abdilvehhab*[458]

*5-* *İsbâlü's-surûr min sıfati'l-hûr ve'l-ğurafi ve'l-kusûr*[459]

*6-* *Semâni mesâile fi mu'tekadi ehli'l-beyt*[460]

*7-* *Şe'nu Muaviye b. Ebi Süfyan*[461]

8- *Ta'likun li'l-Emîr alâ Haşiyeti Ebi'l- Hasan es-Sindî fi ta'zibi etfâli'l-müşrikîn*[462]

*9-* *Urcûze fi usûli'd-din ve'l-fıkh*[463]

***4. Fıkıh Usûlü İle İlgili Eserleri***

***a. Matbu olanlar***

1- *ed-Dirâyetu haşiyetun alâ Şerhi'l-İnaye Nazmi'l-Hidaye*: San'â'da basılmıştır.

[455] Sururi, *San'ânî*, s. 46.
[456] Sururi, *San'ânî*, s. 49.
[457] Sururi, *San'ânî*, s. 49.
[458] Sururi, *San'ânî*, s. 46.
[459] Sururi, *San'ânî*, s. 47.
[460] Sururi, *San'ânî*, s. 48.
[461] Sururi, *San'ânî*, s. 49.
[462] Sururi, *San'ânî*, s. 48.
[463] Sururi, *San'ânî*, s. 46.

2- *İcâbetü's-sâil şerhu Buğyeti'l-âmil Manzumetu'l-Kâfil*:[464] Hüseyin b. Ahmed es-Seyağî ve Hasan Muhammed el-Ehdel'in tahkiki ile ikinci baskısı 1408/1988 Beyrut'ta yapılmıştır. Şevkânî, San'ânî'nin eserlerini zikrederken bu eserinin de oldukça faydalı olduğuna işaret etmiştir.[465] Muhammed b. Yahya Behran'a (ö. 957/1550) ait *Kâfil* adlı esere Emîr'in öğrencisi İsmail b. Muhammed b. İshak'ın yazmış olduğu *Kâfil manzumesinin* ve şerhi olan *Buğyetü'l-âmil* ile *Fevâsılu şerhi Buğyeti'l-âmil* üzerine, San'ânî'nin kaleme aldığı bir şerhtir. San'ânî kitabın mukaddimesinde bir öğrencinin, ondan daha kısa bir şerh yazmasını talep edince bunun üzerine bu şerhi kaleme aldığını belirtmiştir.[466] Eser 445 sayfadır.

3- *İrşadu'n-nukkâd ilâ teysiri'l-ictihâd*: Muhammed Subhi Hallak'ın tahkiki ile 1992'de Beyrut'ta basılmıştır.

*4- Mes'eletu'n fi'z-zebâih ala'l-kubûr:* Akil b. Muhammed el-Muktirî'nin tahkiki ile 1413/1992 Beyrut'ta basılan eser Mukaddime, San'ânî'nin kısa biyografisi ve yazmadan örnek resimlerle 60 sayfadır. Müellif eserinde Yemen'de yaygın bir âdet olan kabristanda kurban kesmenin doğru olmadığını âyet ve hadislerle delillendirir.

5- *Mezâlikü'l-usûliyyîn ve beyânü'l-kadri'l-muhtac ileyhi min ilmi'l-usûl*: Muhammed Sabah el-Mansur tahkiki ile 2004/1425'te Kahire'de basılmıştır. Fihristleri ile 122 sayfadan oluşan kitabın ilk 53 sayfası muhakkıkın mukaddimesidir. İsminden de anlaşılacağı üzere San'ânî bu kitabında Fıkıh usûlü âlimlerinin bazı görüşlerini tenkit etmektedir. İcma, kıyas, hakikat-mecaz, kat'i-zanni delil gibi usûl konuları ele alınmıştır.

[464] Eserin adı bazı yerlerde *Kâmil* olarak geçer. (*San'ânî ve Kitabuhu Tavdîhi'l-efkâr*, s. 32.)
[465] Şevkânî, *Bedr*, II, 138.
[466] San'ânî, *İcâbe*, s. 17.

***b. Matbu Olmayanlar***

*1- Buğyetü'l-êmil nazmu'l-kâfil:* Nazm şeklinde fıkıh usûlü kitabıdır. İbn Behran'a (ö. 957/1550) ait *Kâfil* adlı fıkıh usûlü eserini manzum hale getirerek te'lif ettiği bu eserini daha sonra *İcâbetü's-sâil* adıyla şerh etmiştir.[467]

*2- el-İktibas li ma'rifeti'l-hakki min envâi'l-kıyas*[468]

*3- Mes'eletu't-taklîd*[469]

*4- Nihâyetü't-tahrir fi reddi alâ kavlihim "leyse fi muhtelifin fihi nekir"*[470]

***5. Fıkıh İle İlgili Eserleri***

***a. Matbu olanlar***

1- *Cevabu su'âl fî sıhhati'l-müfteriz halfe'l-müteneffil ve'l-muhtelifi ferdan:* Akil b. Muhammed Muktirî'nin tahkiki ile 1992'de San'â'da basılmıştır.

2- *el-Edilletu'l-celiyye fi tahrimi nazari'l-ecnebiyye*: Muhammed b. Ali es-Sem'ûnî'nin tahkik ve ta'liki ile Muhammed Emin eş-Şenkîtî'nin (ö. 1393/1973) konu ile alakalı bir risalesi ile birlikte 1433/2012'de basılmıştır.[471] San'ânî, *Minhatu'l-ğaffar ala Dav'in-nehar* adlı eserini te'lif ederken *Dav'un-nehâr* müellifinin konu hakkındaki görüşleri dikkatini çekince bu eserini yazmıştır. 128 sayfalık kitabın 76. sayfasında San'ânî'ye ait bölüm son bulmaktadır.

3- *İstifâu'l-ekvâl fi tahrîmi'l-isbâli ale'r-ricâl*: Akil b. Muahmmed el-Muktirî tahkiki ile 1412/ 1996'da San'â da basılmıştır.

4- *Mecmuu'r-resâili'il-fıkhiyye li's-San'ânî:* Halid b. Muhammed el-Mısrî'nin tahkiki ile 1426/2005'te basılan kitap *el-Lum'atu fi şerâiti'l-cum'a, et-*

[467] Sururi, *San'ânî*, s. 50.
[468] Sururi, *San'ânî*, s. 50.
[469] Sururi, *San'ânî*, s. 50.
[470] Sururi, *San'ânî*, s. 51.
[471] Uleymî, bu eserin tahkik ve tahrici ile arkadaşı Dr. Abdülvehhâb b. Lutf'un da çalıştığını beyan etmişse de basıldığını tespit edemedik.

*Tehayyul li iskaati'ş-şuf'a, Bahsun mufidun fîmen edrake maa'l-imam reka', Suâlun havle hadîsi "en-nâsu şürekâu fi selâse", Nihayetu't-tathir fi'l-muharrami fi libsi'l-harîr, Suâlun an hukmi'l- ehâdisi'l-vârideti fi'l-hammam, Suâlun an hukmi inhinâi'l-mütelakıyeyn, Suâlâni (el-evvelu) an hukmi zevcin vatie sağiraten fe matêt, (es-sâni) an raculin zebeha veledehu hel yuktelu bihi, Mes'eletun an salati'l-mü'minine havle'l-ka'be, el-Mesâilu'l-mühimmetu fi ma teummu bihi'l-belvâ hukkâme'l-ümme, Cevabun fi hukmi bey'i'n-nesî, Mes'eletun fi hukmi temellüki'l-kuffâri aleyna, Beyânu tahrimi't-tedavi bi'n-neces, el-Meseilu'l-murdiye fi beyani ittifaki Ehl'i-sünne ala süneni's-salati ve'z-Zeydîyye,*[472] *İstîfâu'l-istidlal fi tahrimi'l-isbâli's-siyâbi ale'r-ricâl, Bahsun fi cevâzi'd-darbi ale't-tühmeti ev ademihi, Bahsun fi tahkiki ekseri müddeti'l-haml, Mes'eletu talaki't-tahbîs ve'd-devr, Bezlu'l-mechud fi hukmi'l-â'mar ve'mraati'l-mefkud, Keşfu'l-kına' fi halli'l- cem'i beyne'z-zevceti ve ammetihe ve hâletihe mine'r-rada', Suâlun ve cevabuhu fi vakfi'l-karabeti, el-Mes'eletu's-sâkibetu'l-enzar fi tashihi edilleti feshi imraati'l-mu'siri bi'l-i'sari, Cevabu sualin fi salati'l-cemaati maa ihtilafi niyyeti'l-imâm, Bahsun fîmâ câe fi şehri Ramazan, Tuhfetu'l-ihvan fi halli ma yu'hezu ala'l-vacibât mine'l-ücreti ke imameti's-salati ve'l-ezan* adlı risalelerini içermektedir. Tek ciltlik kitap fihristleri ile 284 sayfadır.

5- *Mecmuun fihi seb'u resâile li'l-imami'l-muhakkık Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî ve fihi cevabun fî mes'eleti feshi imraeti'l-mu'sir ve'mraeti'l-mefkud*: Muhammed Sagir b. Kaid el-Abadilî el-Muktiri tahkiki ile 2004/1425'te Beyrut'ta basılmıştır.

6- *Mecmuun fihi fetâvâ ve resâil*: Muhammed Sabah el-Mansur'un tahkiki ile 1427/2006'da Beyrut'ta basılmıştır. Kitapta muhakkıkın mukaddimesi, müellifin kısaca hayatı ve kitap hakkında verilen kısa bilgilerden sonra Emîr San'ânî'ye ait farklı risaleler bir araya getirilmiştir: *et-Tahbis fi't-talak, ed-darbu ale't-tühme, Risaletu'n fi't-teessi bi'n-Nebi ba'de vefatihi hel yüsemmâ takliden, fi keyfiyyeti'l-cem'i beyne'n-nehyi an zemmi'd-dünyâ ve beyne hadisi innehâ mel'unetun, Fi mâ verede fi fadli sureti-l-ihlas, ve ennehâ ta'dilu sülüse'l-Kur'âni ve hel hiye ala'l-hakika, fi'r-recai*

[472] Ziriklî'nin kaydına göre, Dımeşk kütüphanesinde esere yazılan reddiye ile birlikte mevcuttur. *(A'lâm*, VI, 38.)

*ve'l-ircâ', fi'l-ameli bi'l-hat, fi vakfi'l-ekarib, fi şeddi'r-rihal ila ğayri'l-mesacidi's-selase, fi itlafi'l-ard, fi ekalli'l-cem', fi'l-vakf*. Kitap fihristlerle beraber 256 sayfadır.

7- *Mensekun fi hedyi'l-Mustafa*: 1330/2009 da Suriye'de Nâsır b. Ali b.İyad tarafından *Kasidetu zikra'l-hacc* risalesi ile beraber basılmıştır. *Mesiru'l-ğaram ila taybeti ve'l-beledi'l-haram* adıyla da Muhammed b. Ahmed b. İsmail el-Mukaddem'in tahkiki/garip kelimelerini şerhi ile ikinci baskısı 1413/1993'te yapılmıştır. 282 beyitten oluşmuştur. *Mecmuatu selasi reseil* adıyla İbn Teymiyye'nin *Menseku'l-hacc*'ı ve San'ânî'ye ait *Mensek* ve bu kaside ile birlikte Kahire'de 1348/1959 yılında basılmıştır.

8- *Minhatu'l-ğaffâr haşiyetu Davi'n-nehâr:* Hasan b. Ahmed el-Celal'a ait, Zeydî mezhebinin temel eserlerinden biri kabul edilen *Davu'n-nehâr* ile birlikte Meclisu'l-Kadai'l-A'lâ tarafından, Yemen'de 1401/1981'de basılmıştır.

9- *es-Semani'l-mesailu'l-murdiyye:* Cidde'de 16 sayfa halinde basılmıştır.

***b. Matbu olmayanlar***

*1- Ahkâmu'l-kuffâr min ehli'l-kitab ve'l-mulhidine ve'l-harbiyyîne hel tukbelu şehedetuhum em lâ*[473]

*2- Ahzu'l-ucre alâ's-salâti ve'l-ezan*[474]

*3- Cevâzu sarfi'z-zekâti fi'l-mesâlih*[475]

*4- Hakikatu'l- fakiri'l-lezi yestehıkku'z-zekât*[476]

*5- Hallu'l-ikal amme fi Risaleti'z-zekâti li'l-celâli mine'l-işkal*[477]

*6- el-İdrâku li da'fi edilleti tahrimi't-tünbâk*[478]

[473] Sururi, *San'ânî*, s. 51.
[474] Sururi, *San'ânî*, s. 51.
[475] Sururi, *San'ânî*, s. 54.
[476] Sururi, *San'ânî*, s. 54.
[477] Sururi, *San'ânî*, s. 54.

*7- el-İsti'câru bi'l-hacc*[479]

*8- İ'lâmu'l-enbâh bi ademi şeri'yyeti adâleti'l-imam fi's-salât*[480]

*9- İkametu'l-burhan alâ cevazi ahzi'l-ucreti alâ tilâveti'l-Kur'ân*[481]

*10- Îkazu zevi'l-elbâb min sünneti'l-ğafleti an ahkâmi'l-hıdâb*[482]

*11- İknâu'l-bâhis bi ikâmeti'l-edilleti bi sıhhati't-tavsiyeti li'l-vâris*[483]

*12- İrşâdu'l-kâsıt li edilleti kazai'l-âmid*[484]

*13- İzâ eskata'l-müşteri külle hıyarin fi's-sil'ati'l-leti işterâha, hel yesihhu ev lâ*[485]

*14- İzâ serade insanun alâ nefsihi hucceten ve edhale damanete ğayrihi fiha ve karrara'l-hâkimu zâlik*[486]

*15- el-Kavlu'l-müctebâ fi tahkiki mâ yahrumu mine'r-ribâ*[487]

*16- Mes'eletu'l-mutallakati rıcıyyen elleti vadaat ba'de tıs'i sinîn*[488]

*17- Mezhebu ehli'l-beyt fîmâ verede fi's-salati min ref'ın ev dammin*[489]

*18- Savmu yevmi'ş-şekk*[490]

19- *Sebebu te'hiri'l-kısas mine'l-katil iza kâne ba'du vereseti'l-katili sağiran*[491]

---

[478] Sururi, *San'ânî*, s. 51.
[479] Sururi, *San'ânî*, s. 52.
[480] Sururi, *San'ânî*, s. 52.
[481] Sururi, *San'ânî*, s. 53.
[482] Sururi, *San'ânî*, s. 53.
[483] Sururi, *San'ânî*, s. 53.
[484] Sururi, *San'ânî*, s. 52.
[485] Sururi, *San'ânî*, s. 52.
[486] Sururi, *San'ânî*, s. 51.
[487] Sururi, *San'ânî*, s. 55.
[488] Sururi, *San'ânî*, s. 56.
[489] Sururi, *San'ânî*, s. 55.
[490] Sururi, *San'ânî*, s. 55.
[491] Sururi, *San'ânî*, s. 55.

*20- es-Sehmu'ş-şâibu li'l-kavli'l-kâzib*[492]

*21- es-Sêkibetu'l-ebsâr fi tashihi edilleti feshi imraeti'l-mu'siri bi'l-i'sâr*[493]

*22- Tahrima't-tahalli bi'z-zeheb*[494]

*23- et-Tedâvi bi'l-muharram*[495]

*24- et-Tefkik li ukudi't-teşkik*[496]

*25- el-Vefau bi edilleti hılli bey'i'n-nesa*[497]

*26- Zekatu'l-hudravat*[498]

***6. Siyaset ve Devlet İdaresi İle İlgili Eserleri***

1- *Cevazu'd-darbi ala't-tühme*[499]

2- *es-Siyesetu hel lehâ ma'na fi'ş-şer'i ve fi ıstılahi'l-fukahâ ve nahve zâlik*[500]

3- *Hakikatu beyani dâri'l-kufri hel hiye ma hakkakahu ehlu'l-furui bi enne hakikateha ma zaherat fiha hasletun kufriyye*[501]

4- *Hediyyetu zevi'l-elbab ile keyfiyyeti'l-hukmi beyne ehli'l-kitab*[502]

5- *Hurucu'l-yahud min cezirati'l-arab*[503]

6- *İzaletu't-tühme bi beyani mâ yecuzu ve yahrumu min muhalatati'z-zaleme*[504]

---

[492] Sururi, *San'ânî*, s. 55.
[493] Sururi, *San'ânî*, s. 54.
[494] Sururi, *San'ânî*, s. 53.
[495] Sururi, *San'ânî*, s. 53.
[496] Sururi, *San'ânî*, s. 53.
[497] Sururi, *San'ânî*, s. 57.
[498] Sururi, *San'ânî*, s. 54.
[499] Sururi, *San'ânî*, s. 58.
[500] Sururi, *San'ânî*, s. 58.
[501] Sururi, *San'ânî*, s. 58.
[502] Sururi, *San'ânî*, s. 59.
[503] Sururi, *San'ânî*, s. 58.

7- *Mülku'l-kuffar ala'l-müslimin*[505]

8- *Risaletun fi tahrimi kabzi's-siyasat fi tahrimi ba'di'l-mukûs*[506]

***7. Tasavvuf İle İlgili Eserleri***

***a. Matbu olanlar***

1- *Fethu'l-hâlik fi şerhi mecmei'l-hakâik ve'r-rekâik fi memadihi rabbi'l-halâik*: İbnü'l-Vezîr'in *Divân*'ına şerhidir. Muhammed b. Hasan eş-Şerif'in derlemesi ile 1421/2000 yılında Cidde'de basılmış olup *Teşbih ve Münacat ve Sena* adlı eserde mevcuttur.

***b. Matbu olmayanlar***

1. *es-Seyfu'l-bâtır fi temyizi's-sâbir ve'ş-şâkir:* İbn Kayyim'in *es-Sâbir ve'ş-şâkir* adlı eserinin ihtisarıdır.

*2.* *Mahvu'l-havbe bi şerhi ebyâti't-tevbe*[507]

***8. Siyer İle İlgili Eserleri***

***a. Matbu olanlar***

1- *er-Ravdatu'n-nediyye şerhu't- Tuhfeti'l-aleviyye fi menakibi'l-İmam Ali*: Hindistan'da 1322'de ve San'â'da 1371 ile Murtaza b. Zeyd tahkiki ile 2002/1423'te basılmıştır. Hz. Ali ile alakalı yazmış olduğu manzum eserine şerhidir. Şiirlerin İlk 44 beyiti ve 52–62 beyitleri San'ânî'ye ait, 45–51 ile 63–73 beyitler ise babasının zeylidir. İmam Mansur billah Abdullah b. Hamza'nın Divânından da 44 beyit nakledilmiştir. Şiirlerin naklinden sonra şerh 415 sayfadır. Şerhte Ali'nin (r.a.) nesebi ve onun fazileti ile alakalı rivâyetler verildikten sonra Fatıma'nın (r.anha) fazileti ile alakalı ve onu hakkında bilgi veren rivâyetler ele alınmıştır. Fatıma, Ali, Hasan ve Hüseyin'in (r.anhum) ehli beytten olduklarına deliller, Hasan ve Hüseyin (r.anhuma) ile

[504] Sururi, *San'ânî*, s. 58.
[505] Sururi, *San'ânî*, s. 59.
[506] Sururi, *San'ânî*, s. 58.
[507] Sururi, *San'ânî*, s. 59.

alakalı rivâyetler de kitapta ele alınmaktadır. San'ânî'ye nisbet edilen bu eserde makbul olmayan rivâyetlerin bulunması ve buradaki bazı ifadelerin Emîr'in başka eserleri ile zıtlık arzetmesi sebebi ile *Ravda*'da tahrifat yapıldığı söylenmiştir. Eserin musannıfa ait nüshasının bulunamaması da bu iddiayı önemsemek gerektiğini göstermektedir.[508]

***b. Matbu olmayanlar***

*1- et-Tuhfetu'l- aleviyye fi Menakıbı'l-İmam Ali b. Ebi Talib*[509]

***9. Dil ve Edebiyat ile İlgili Eserleri***

***a. Matbu olanlar***

1- *Divân*: 368 sayfadan oluşan bu eseri 1964 yılında basılmıştır. Kafiyelerine göre alfabetik olarak tanzim edilmiş şiirlerinin çoğu ilmî meselelerle ve San'ânî'nin çağdaşlarının ona çektirdiği sıkıntı ve onlara reddiyesi ile alakalıdır. Dolayısı ile *Divân* sadece edebi açıdan değil, San'ânî'nin hayatından kesitler sunduğu ve pek çok sahadaki görüşlerini havi olduğu için de önemidir. Oğlu Abdullah tarafından derlenmiştir.

Divân'ında bazı bölümlerin Emîr'e ait olmadığı da söylenmiştir. Mesela Uleymî Muaviye'ye hakaret içeren şiirin ona ait olmadığını savunmaktadır.[510]

***b. Matbu olmayanlar***

2- *Durrü'n-nazmi'l-münir min ferâidi el-bahri'n-nemîr*[511]

3- *el-İhrâz limâ fi esasi'l-belağati min kinâyetin ve mecâz*[512]

4- *er-Risaletu's-sâdika fi'l-cumleti'l-haberiyyeti'l-kâzibe*[513]

5- *Haşiyetun alâ Şerhi'r-Radiyy ale'l-kifaye*[514]

---

[508] San'ânî, *Tahbir*, I, 26. (Muhakkık mukaddimesi)
[509] Sururi, *San'ânî*, s. 59.
[510] Uleymi, *San'ânî*, s. 102. (Ayrıca bkz: San'ânî, *Divân*, 165, San'ânî, *Tahbir* (muhakkık mukaddimesi), I, 25.)
[511] Sururi, *San'ânî*, s. 60.
[512] Sururi, *San'ânî*, s. 60.
[513] Sururi, *San'ânî*, s. 60.

### *10. Diğer Alanlardaki Eserleri*

#### *a. Matbu olanlar*

1- *er-Ravdü'n-nadîr min hutabi Muhammed b. İsmail el-Emîr*: Muhammed Subhi b. Hasan Hallak'ın tahkiki ile San'â'da 1431/2010'da basılmıştır.

#### *b. Matbu olmayanlar*

*1- el-Yevakît fi ma'rifeti'l-mevâkît*[515]

*2- Zeylu'l-ebhâsi'l-müseddede ve hallu mesâilihe'l-muakkade*[516]

San'ânî'nin bıraktığı eserler İslâmî ilimlerin hemen hemen tamamında hayli, birçoğunda da oldukça ileri derecede derin ilme sahip olduğunu göstermektedir. San'ânî, İslâm'ın ilk asırlarında görülen âlim tipinin son dönemlerdeki örneklerinden birini teşkil etmektedir. Eserlerinden bunu kolaylıkla anlamak mümkündür. San'ânî'nin kaleme aldığı irili ufaklı yüzü aşkın[517] te'lif, şerh ve nazım şeklindeki eserleri bunun isbatı mahiyetindedir. Ayrıca "tasnif ettiği eserlerin sayısını aşan ve sorulan sorulara verdiği cevapları ihtiva eden risaleleri de bunlara eklenmelidir. Bunlar bile bir araya getirilecek olursa birkaç cilt olabilir."[518]

Murtaza b. Zeyd, hayatı hakkında bilgi verirken, Abdülkerim b. İbrahim el-Emîr'den naklen şunları söylemektedir: "Çağdaşı ilim adamları ve edebiyatçıları ile çeşitli ilmî araştırmaları ve hatta tartışmaları, pek güzel edebi karşılıklı tezleri ihtiva eden –kimi manzum, kimi mensur- yazışmaları vardır. Bunlar Teracim ve Siyer kitaplarında dağınık bir surette bulunmaktadır. Eğer derlenip bir araya getirilecek olursa, iki cilt tutar. Bu yazışmaların çoğunluğu babası, İshak ailesinin ileri gelenleri, bazı üstatları ve öğrencileri ile yapılmıştır."[519]

---

[514] Sururi, *San'ânî*, s. 60.
[515] Sururi, *San'ânî*, s. 61.
[516] Sururi, *San'ânî*, s. 61.
[517] Ziriklî, *A'lâm*, VI, 38.
[518] San'ânî, *İftirâk,* (Sa'd b. Abdullah b. Sa'd'ın mukaddimesi), s. 41.
[519] San'ânî, *Ravda*, s. 14.

San'ânî'nin eserleri onun çok yönlülüğünü gösterdiği gibi bilhassa fıkıh ve kelam ilmine dair te'lif edilenler, içinde bulunduğu toplumun problemleri ile yakından ilgilenen bir ilim adamı olduğunu, gördüğü hataları dile getirmekten çekinmediğini ve ülkesinde yaygın olan mezhebi dahi eleştirebilecek cesarette ve ilminin gereği ne ise onu yapan güçlü bir ilim adamı olduğunu göstermektedir.

*Divân*'ından da anlaşıldığı üzere aynı zamanda iyi bir şair olan Emîr, bu yönünü eserlerine de yansıtmıştır.

Eser isimlerinin bir kısmı şiir halinde de zikredilmiştir.[520]

## III. SAN'ÂNÎ VE ESERLERİ İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Emîr es-San'ânî'nin kitaplarının çoğunun matbu olduğuna, bir kısmının hadislerinin tahric edildiğine, tahkikli baskılarının yapıldığına San'ânî'nin eserleri tanıtılırken dikkat çekilmiştir.

San'ânî ile ilgili İslâm dünyasında pek çok çalışma yapılmıştır. Hayatı ve mücadelesi ile dikkat çeken Emîr es-San'ânî'yi bu yönü ile ele alan ve toplum üzerindeki etkisini inceleyen eserler mevcuttur. Ayrıca görüşleri, tercihleri, eserlerindeki metodu gibi çalışmalara da konu olmuştur.

Emîr es-San'ânî ve eserleri ile ilgili dikkat çeken bazı çalışmaları –alfabetik olarak- ve kısa tanıtımları ile şu şekilde zikretmek mümkündür:

1. *Bulûğü'l-Merâm Tercümesi Ve Şerhi: Selâmet Yolları:* Ahmed Davutoğlu tarafından 1966–1967 yıllarında neşredilen *Sübülü's-selâm*'ın kısmen tercümesidir. Davutoğlu, eserin Türk okuyucusuna hitab etmeyecek bölümlerini tecüme etmemiş, zaman zaman kendisi açıklamalarda bulunmuştur. Tecüme edildiği dönemde eleştiriler de alan eser dört cilt halinde basılmıştır.

Davutoğlu kitabın mukaddismesinde şu sözlerle kitabı ve Emîr es-San'nânî'yi Türk okuyucusuna tanıtmaktadır:

[520] San'ânî, *Manzumetu Bulûği'l-merâm*, (thk. Muhammed b. Muhammed Zebâre), s. 1–2.

"Bu kıymetli eseri Mağrib Ulemasından Kadı Şerefüddin el-Hüseyin b. Muhammed-ül Mağribî şerhetmiş ve kitabına *Bedrü't- tammâm* adını vermiştir. Fakat mezkûr şerh uzun olduğu için onu Yemen Ulemâsından Muhammed b. İsmail-es-San'ânî kısaltmak ve kendi tarafından bazı mütâlaalar ilâve etmek suretiyle yeni bir eser meydana getirmiş ve buna *Sübülü's-selâm şerhu Bulûğü'l-Merâm* ünvanını vermiştir. Bu zatın halâ Yemen'de hüküm sürmekte olan Zahiriyye ve Zeydiyye koluna sâlik olduğu zannediliyor. Vakıa kimseyi taklît etmez serbest bir müctehid gibi görünmek istiyorsa da eserinin bazı mahrem yerlerinde farkına varmadan hakikati sızdırmış ve sezdirmiştir. Bu sebeble olacak ki; Hâdiviyye, Kâsımiyye, İmamiyye, Yahya b. Hamza Âl imamları, Şerefüddin ve saire gibi Ehl-i Sünnet Uleması arasında sözü geçmeyen birçok mezhep ve imamları eserinde Ehl-i Sünnet İmamlarıyla birlikte zikretmişdir."[521]

Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarı ile Ahmed Davudoğlu, Emîr es-San'ânî'yi müctehit olarak kabul etmediği gibi, Zeydî mezhebine mensup olduğunu düşünmektedir. Bu kanaate ulaşmasının sebebini ise, Emîr es-San'ânî'nin bazı Zeydî imamların görüşlerini nakletmesi olarak zikretmektedir. Ancak nakilleri sebebi ile herhangi birinin bir fırka müntesibi kabul edilmesi ne ilmi kriterlere uygun ne de insaflı görünmektedir.

Ahmed Davudoğlu, tercüme ve şerhinde takip ettiği metodu da mukaddimede anlatmaktadır. *Bulûğü'l-merâm* hadislerinin tercümelerini hadîs-i şeriflerin altlarına yazdığını, bazen *Sübülü's-selâm*'dan bazen de *Fethu'l-Allâm*'dan faydalanarak dört mezhebe uyan açıklamaları hemen hemen olduğu gibi kitabına naklettiğini söylemektedir. Başlangıçta bu iki eserden sadece birini terceme etmeyi düşündüğüne işaret etmektedir. Davudoğlu, *Sübülü's-Selâm*'ın ehl-i sünnet harici kavillerle dolu olmasından, *Fethul-allâm*'ın ise -ehl-i sünnet âlimlerinin sözleri dışındaki nakillerin kaldırılmasına rağmen- günün ihtiyacına cevap vermediğini düşündüğünden sadece bu eserlerden birini tercüme etmekle yetinemediğini söylemektedir. İki eserden *Sübülü's-selâm*'dan daha çok istifade etmesine rağmen, eserin tercüme sayılamayacağını ve bir nevi kendine ait te'lif olduğunu ifade etmektedir. Yeri geldikçe ehl-i sünnet kitablarından topladığı lüzumlu bilgileri ilave ettiğini de belirtmektedir. "Eserimin adını

[521] Davudoğlu, *Selâmet Yolları*, s. 2.

da *Sübülü's-selâm*'dan pek çok istifade ettiğimi, hatta bu eserin onun bir 'Terceme'si mesabesinde olduğunu iş'âr için *Selâmet Yolları* koydum" ifadeleri ile de eserin ismini ve sebebini beyan etmektedir.[522] Eser Davudoğlu'nun işaret ettiği gibi tam bir tecüme değildir; ancak yeni bir te'lif olduğunu söylemek de pek mümkün değildir. İlaveli *Sübülü's-selâm* muhtasarı mahiyetindedir.

2. *Eimmetü'l-ilmi'l-müctehidune fi'l-Yemen*: İsmail b. Ali el-Ekva tarafından yazılmış 2002'de Amman'da yayınlanmış kitapta, Yemenli meşhur beş imamdan biri olarak ele alınan San'ânî'nin hayatı, şiirlerinden örnekler, çağdaşı bazı ilim adamı ve idarecilere yazdığı mektuplar ve te'lifatı mevcuttur. San'ânî'nin şiirlerinin ve mektuplarının bulunması, onun şahsiyetini ortaya koyması açısından önemlidir. 280 sayfalık kitabın 177–227. sayfaları arası San'ânî'yi tanıtmaktadır.

3. *el-Emîr es-San'ânî ve Menhecuhu fi't-tefsir*: Aişe bt. Cem'an ez-Zehranî tarafından Ümmü'l-Kura Üniversitesi'nde hazırlanmış master tezidir. Fihristleri ile 333 sayfadan oluşan 1428/2007 tarihli tez iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde San'ânî'nin hayatı ve yaşadığı dönem, ikinci bölümde ise tefsir ilmindeki çalışmaları ve metodu ele alınmıştır. Yazar girişte tezinde ulaştığı temel sonuçları XII. asırda Yemen'de yaşanan çalkantılı siyasî hayatın ilmi hayatı engellemediği, San'ânî'nin selef akidesine sahip bir müfessir, muhaddis ve fakih olduğu, tefsirdeki metodunun rivâyet metodu olduğu ve önceki muhaddislerden sık sık nakillerde bulunduğu, bilhassa da Beğavi (ö. 516/1122) ve Ebûssuud'dan (ö. 982/1574) etkilendiği şeklinde sıralamıştır.[523] San'ânî'nin tefsir ilmi sahasındaki yerini özet bir şekilde ortaya koyan bir çalışmadır.

4. *el-Fikru't-terbevî ınde'l-Emîr es-San'ânî min hilâli mahtutatihi ikazu'l-fikra li müracaati'l-fıtra:* Kâsım b. Sâlih er-Rîmî tarafından hazırlanmış master tezidir. Tez iki cilt halinde 1409/1988 yılında Ümmü'l-kura üniversitesi yayınları arasında neşredilmiştir. İlk ciltte Emîr San'ânî'nin yaşadığı dönem ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi verilmiş, ardından eğitimle alakalı görüşleri ele alınmıştır. Dördüncü bölümde de yapılan tahkik çalışması ve eser hakkında bilgi verilmiştir. İkinci ciltte ise San'ânî'nin

[522] Davudoğlu, *Selâmet Yolları*, s. 9.
[523] Zehranî, *San'ânî,* s. 4.

şerhi tahkik edilmiştir. Rîmî araştırmasının girişindeki özet bölümünde San'ânî'nin bu eserinde eğitim alanında örnek gerekliliğine, ictihada ve taklitten uzaklaşmanın zaruretine, ilim elde etmek için kaynakların vahiy ve peygamberler olduğuna, (marifenin) bilginin fıtrî ve kesbî olduğuna, insanoğlunun dine meyyal yaratıldığına ve ebeveynlerinin de onu yönlendirdiğine dair tesbitlerine işaret etmiştir.

5. *İbnü'l-Emîr es-San'ânî ve Cuhûduhu fi'd-da'veti ve'l-ihtisâb*: Hasan b. Ali el-Kureşi tarafından Muhammed b. Suud Üniversitesi'nde 1422/2002 yılında hazırlanmış olan tezde araştırmacı Giriş'te Emîr es-San'ânî'nin hayatını anlattıktan sonra cehd, da'vet ve ihtisab terimlerini izah eder. Tezin ilk bölümü San'ânî'nin davet metodu, ikinci bölümü İhtisab metodu, üçüncü bölümü San'ânî'nin davetinin izleri, dördüncü bölüm ise, Davetinde başarısının sebepleri ve günümüzde ondan faydalanma yollarıdır. Tezinde San'ânî'nin XII. asrın müceddidlerinden olduğunu belirten yazar, taklidi terk etmesi, ictihada teşviki, sünneti yayma konusunda gayreti, sahih akideye daveti, bid'atlere karşı halkı uyarması yönleri ile San'ânî'nin dikkat çektiği sonuçlarına ulaştığını belirtmiştir.

6. *İbnü'l-Emîr es-San'ânî ve Hayatuhû ve Fıkhuhû*: San'ânî'nin hayatını ve fıkhî yönünü ele alan bu çalışma Ezher Üniversitesi Şeriat ve Hukuk Fakültesi'nde Ali Abdülcebbar es-Sururi tarafından hazırlanmış master tezidir. San'ânî'nin Zeydîlerden farklı fıkhî görüşlerini ele alması açısından önemlidir.

7. *İbnü'l-Emîr es-San'ânî ve Menhecühû fi Kitabihi Sübülü's-selâm*: Abdullah Muhammed el-Garazî'nin yazdığı eser, San'â'da 1425/2004 yılında basılmıştır. Eser San'ânî'nin *Sübülü's-selâm*'daki şerh yöntemini açıklamaktadır.

8. *İbnü'l-Emîr ve Asruhu*: Kâsım Galib Ahmed, Huseyin Ahmed es-Siyağı, Muhammed b. Ali Ekva, Abdulah es-Semâhi, Mahmud İbrahim Zâyed tarafından kaleme alınan eser iki bölümden oluşmuştur. İlk bölümde Yemen'de h.X. asırda hükümdarlık yapan ve Emîr es-San'ânî'nin ailesi ile mücadele eden "Kâsım b. Muhammed ve Ailesi" ele alınarak O dönem Yemen tarihi anlatılmış, ardından ikinci bölümde "Muhammed b. İsmail el-Emîr" başlığı ile es-San'ânî'nin siyasî ve sosyal hayatı, mücadeleleri anlatılmıştır. Eser 336 sayfadır.

9. *İctihat Ve Taklit Tartışmaları Bağlamında Sened Açısından Hadislerin Sıhhati Meselesi -el-Emîr es-San'ânî'nin İrşâdu'n-Nukkâd İlâ Teysîri'l-İctihâd'ı Özelinde:* Maklale Kadir Gürler tarafından yazılmıştır.[524] San'ânî'nin *İrşadu'n-nukkâd* adlı eserinden hareketle, hadislerin sıhhati konusunda her dönemde hüküm verilebileceği görüşünü anlatmaktadır.

10. *İhtiyarâtu'l-İmam es-San'ânî el-Fıkhiyye*: Abdurrahman b. Muhammed Ayzerî tarafından yazılmış, Beyrut 1430/2009'da basılmıştır.

11. *el-İhtiyârâtü'l-usûliyye li'l-İmam İbni'l-Emîr es-San'ânî (maa mukarenetihâ bi-arâi cumhuri'l-usûliyyin)*: Mehdi Muhammed Yusuf Abdurrahman Harrâzî'nin Beyrut'ta 1424/2003'te doktora tezi olarak sunduğu, fıkıh usûlü alanındaki tez beş cilttir.

12. *el-İmam Muhammed b. Emîr es-San'ânî ve Hayatuhu ve Şi'ruhu:* Ahmed b. Hafız el-Hakemî nin yazdığı bu eser aynı zamanda iyi bir şair ve Divân sahibi olan San'ânî'yi şiirleri yönünden ele alan bir çalışmadır.

13. *Menhecü'l-İmam es-San'ânî fi Muhtelifi'l-hadisi min hilâli kitâbihi Sübüli's-selâm:* Gazze İslâm Üniversitesi hocalarından Hişâm Mahmûd Zakût tarafından yazılan makale, "*Journal of İslâmic Studies*" te 2016 da yayınlanmıştır. 27 sayfalık makale muhtelifu'l-hadis ilmi ile ilgili bilgiler vermekte ve Emîr San'ânî'nin *Sübülü's-selâm* adlı eserinde hadisler arasındaki ihtilafları çözme metotlarını örnekleri ile ortaya koymaktadır.

14. *Mesâilü'l-itikad Inde'l-Emîr es-San'ânî*: Abdulah Muhammed el-Mutayrî'nin Kahire Üniversitesi'nde 1422/2001'de hazırlamış olduğu master tezi mukaddimeden sonra "San'ânî'nin hayatı ve asrı'nı anlattığı giriş bölümünü takip eden "San'ânî'nin tevhid konusundaki görüşleri" ve "diğer akaid konularındaki görüşleri"ni anlattığı iki bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Fihristleri ile 304 sayfa olan tezin sonuç bölümünde yazar tezinde ulaştığı sonuçları şöyle sıralar: San'ânî'nin akaidle alakalı eserlerinin tek yönlü olmadığını, selef akidesini ikrar için yazdığı gibi eş'ariye,

[524] Gürler, "İctihat Ve Taklit Tartışmaları Bağlamında Sened Açısından Hadislerin Sıhhati Meselesi -el-Emîr es-San'ânî'nin İrşâdu'n-Nukkâd İlâ Teysîri'l-İctihâd'ı Özelinde", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. VII, sy. 3, s. 58–93.

cehmiye ve mutezile'ye reddiyeler de yazmıştır. Kur'ân ve sünnetteki delilleri diğer delillerden üstün görmüştür. Akaid konusunda âhâd haberle ameli caiz görmüştür.[525] Allah'ın varlığı konusunda Kur'ân'daki delilleri kullanmış, kelamcıların metotları yerine bunları yeterli görmüştür. Ulûhiyet konusuna önem vermiş, bilmeden şirke düşme hususunda müsamaha göstermemiştir. İbadeti, anlamını geniş tutarak gizli ya da açık Allah'ın kabul ettiği her türlü söz ve amel olarak tarif etmiştir.[526] Kur'ân'ın mahlûk olmadığını, Allah kelamı olduğunu kabul eden San'ânî[527] husun ve kubuh konusu ile imanın tarifinde kendine has tarifler getirmiştir. İbadet veya âdette her türlü bid'atin dalalet olduğunu söyleyen Emîr, harikulade sayılabilecek kerametleri de kabul etmez. Ona göre keramet dualaın kabulü gibi hususlardır.[528]

15. *Muslihu'l-Yemen Muhammed b. İsmail el-Emîr, Dirasatu hayatihi ve âsârihi:* Abdurrahman Tayyib Ba'ker tarafından yazılmış, Dımeşk'te 1988'de basılmıştır. San'ânî'nin hayatını, eserlerini, hoca ve talebelerini, ıslahatlarını teferruatlı bir şekilde ele alan Ba'ker, gerekli referansları göstermemesi sebebi ile eleştirilebilir.

16. *es-San'ânî ve Kitabuhu Tavdîhu'l-efkâr*: Ahmed Muhammed el-Uleymî'nin yazmış olduğu eserin ilk baskısı 1408/1987'de yapılmıştır. Fihristleri ile 352 sayfa olan eser 5 bölümden müteşekkildir. İlk bölümde San'ânî'nin hayatı, ikinci bölümde *Tenkihu'l-enzâr*'ın müellifi İbnü'l-Vezîr'in hayatını ele alan müellif, üçüncü bölümde *Tavdîhu'l-efkâr* hakkında bilgi verdikten sonra iki kısımdan oluşan dördüncü bölümde *Tavdîhul-efkâr*'daki metodunu anlatmış, kitabın kaynaklarını da beşinci bölümde ele almıştır. Sonuç bölümünden sonra özel isimler, kaynaklar ve konular fihristi de ilave edilmiştir.

Müellif, mukaddimesinde bu çalışmayı hazırlama sebebini Yemen âlimleri hakkında az sayıda çalışma olduğunu, burada pek bilinmeyen ve San'ânî'nin de başı çektiği bir hadis ekolünün olduğunu, torunların ecdadın siretini bilmeleri gerektiğini, ayrıca kendisinin ilmî bir mecliste ilk okuduğu eserin San'ânî'nin eseri olan *Sübülü's-selâm* olduğunu söyler. *Tavdîhu'l-efkâr* üzerinde çalışmayı tercih sebebi de bu eserin

[525] San'ânî, *Mesâilu'l-itikad,* s. 273.
[526] San'ânî, *Mesâilu'l-itikad,* s. 274.
[527] San'ânî, *Mesâilu'l-itikad,* s. 275.
[528] San'ânî, *Mesâilu'l-itikad,* s. 276.

San'ânî'yi fikri ve ilmi açıdan yansıtması olarak belirtir. O güne kadar da San'ânî hakkında yapılan çalışmaların muhtasar veya eksik kaldığını ifade eder.[529]

Eser, San'ânî'nin mezhebi ile alakalı tartışmaya yer vermesi ve onun önemli te'liflerinden biri sayılan *Tavdîhu'l-efkâr*'daki ilmî ve fikrî bakış açısını ortaya koyması açısından önemlidir.

Tek bir kitabı ele alması sebebi ile San'ânî'yi tüm yönleri ile yansıtması mümkün olmamıştır. San'ânî'nin eserlerinde beyan ettiği, hadis ilmi açısından ehemmiyet arzeden önemli konuların tartışılması da yeterli değildir.

17. *et-Tahbîr li izahi meani't-teysîr li'l-İmam el- Allame Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî:* Ali Yahya Sa'd Kuşabe tarafından 2005 yılında *Tahbir* kitabı üzerine, Tevbe kitabından Hul' kitabına kadar, bir master tezi hazırlanmıştır.

18. *Tercihâtu'l-İmam es-San'ânî fi kitabihi Sübüli's-selâm (Dirase Fıkhıyye Mukarene fi Kitabi'l-cinayât):* Muhammed Süleyman el-Âyidî'nin Gazze İslâm Üniversitesi Şeriat Fakültesi'nde *Sübülü's-selâm*'ın *Kitabu'l-cinayat* bölümü üzerine 1426/2005'te hazırlamış olduğu master tezidir. Âyidî, hadisleri tahric etmiş, hadislerden çıkan hükümleri farklı âlimlerin görüşlerini de beyan ederek ortaya koymuştur. 222 sayfadır.

19. *Tercihâtu'l-İmam es-San'ânî fi Sübüli's-selâm (Dirase Fıkhıyye Mukarene fi Kitabi't-tahre ve's-sala):* Gazze İslâm Üniversitesi Şeriat Fakültesi'nde Abdülkadir İbrahim Muhammed 1428/2007'de master tezi olarak hazırlamıştır. 159 sayfadan müteşekkil tez *Sübülü's-selâm*'ın *Taharet* ve *Salât* bölümlerini ele almaktadır. Tezde âyet numaraları yazılmış, hadisler tahric edilmiş, San'ânî'nin konuyla ilgili görüşleri tahlil edilmiştir.

20. *el-Vichetü's-selefiyyetü ında'l-Emîr es-San'ânî*: İbrahim Hilal tarafından kaleme alınan eser İbnü'l-Emîr'in itikatla alakalı olarak ictihad, velilik ve evliya, kelam ilmi, esma ve sıfatlar konusundaki görüşlerini anlatır. Kahire'de 1984'te basılmış kitap 110 sayfadır.

[529] San'ânî, *Tavdîh*, s. 9.

San'ânî hakkında yapılan çalışmalara genel olarak bakıldığında San'ânî'nin Yemenli olmasına rağmen, onunla ilgili çalışmaların önemli bir bölümünün Suudi Arabistan'da yapılmış olması, selefi görüşleri yanında Muhammed b. Abdülvehhâb ile mektuplaşmaları ve onunla ilgili müsbet kanaatlerinden olsa gerektir. Muhammed b. Abdülvehhâb hakkındaki görüşlerinden döndüğü kabul edilse bile, San'ânî'nin genel olarak itikadî konularda İbn Abdülvehhâb'a yakınlığı bölgede ona olan ilgiyi arttırmış olmalıdır. Muhammed b. Abdülvehhâb ile çağdaş olması ve onu övücü mahiyette bir kasidesinin bulunması Suûdi Arabistan'ın farklı üniversiteleri'nde San'ânî'nin eserleri ve fikirleri hakkında pek çok tezin yapılmasının sebebi olarak görülebilir. Ancak San'ânî'nin eserleri ile ilgili araştırma yapanlar, zikrettiğimiz çalışmalardan da anlaşılacağı gibi, Yemen ve Suûdi Arabistan ile sınırlı değildir. İslâm dünyasının muhtelif bölgelerinde Emîr ve eserleri hakkında tezler, tahkik çalışmaları ve -Mısır'dan Hindistan'a, Lübnan, Suriye ve Türkiye'ye kadar- pek çok yerde eserlerinin yayını ve tercümesi mevcuttur.

Emîr es-San'ânî hakkında Arapça çalışmalar arasında Hadis ilmindeki yerini inceleyen, görüşlerini tahkike yönelik bir eser mevcut değildir. Yapılan çalışmalar çoğunlukla tek bir kitabındaki yöntemini ve görüşlerini ortaya koyma amacıyla hazırlanmıştır.

*Sübülü's-selâm*'ın Ahmed Davudoğlu ve Harun Ünal'ın *Selâmet Yolları* ismi ile tercümeleri ve Kadir Gürler'in makalesi dışında San'ânî hakkında, Türkçe, herhangi bir çalışmanın bulunmaması muhtemelen mezhebi hakkındaki ihtilaflardan kaynaklanmaktadır. Nitekim *Sübülü's-selâm*'ın tamamen çevrilmemesi de bunu göstermektedir.

*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde de hayatı ve eserleri oldukça kısa ele alınmıştır. Fıkıhtan hadise, edebiyattan siyasete hemen her alanda pek çok ve hacimli esere sahip Emîr San'ânî hakkında, Türkçe çalışmaların sayıca az olması hem San'ânî'nin hem de eserlerinin yeterli derecede tanınmadığını göstermektedir.

# İKİNCİ BÖLÜM

# HADİS USÛLÜNE DAİR GÖRÜŞLERİ

San'ânî'nin hadis usûlü ile ilgili görüşleri, hadis ilmi sahasındaki rolünü ve yerini göstermesi açısından son derece önemlidir. Ayrıca İslâmî ilimlerin belli bir olgunluğa ulaştığı bir zamanda yaşaması sebebi ile de ehemmiyet arz etmektedir. Zira Emîr San'âni'nin çalışmaları ve görüşleri, hem içinde bulunduğu çağa hem de Yemen coğrafyasındaki ilmî hayata ışık tutmaktadır.

*Tavdîhu'l-efkâr li meâni Tenkihi'l-enzâr* adlı şerhi ve *Semerâtü'n-nazar fi ilmi'l-eser* adlı kitabı olmak üzere iki temel hadis usûlü eserinin sahibi olan Emîr San'ânî'nin, hadis usûlü görüşlerini, hadis şerhlerinden fıkıh usûlü kitaplarına kadar bütün eserlerinde görmek elbette mümkündür. Ancak çalışmamızda çoğunlukla bu iki eser temel alınmış, zaman zaman diğer te'lifatından nakillerde bulunulmuştur.

Emîr San'ânî'nin dikkat çeken, yeni bir bakış açısı getiren görüşleri değerlendirilirken ve bunların kritiği yapılırken râvî, mervî ve rivâyetle ilgili konular sırasına göre ele alınmış ve bu şekilde incelenmiştir.

## I. RÂVİNİN VASIFLARI

Terim anlamı hadisi öğrenen ve öğrendiği şekilde nakleden kişi olan râvi kelimesi, İslâmın ilk dönemlerinden itibaren kullanılmaktadır. Hadis hakkında sıhhat hükmü verirken de son derece önemli olan râvilerle ilgilenen özel ilim dalları oluşmuş, râvîde bulunması gereken şartlar incelenmiştir.

### A. Adâlet

#### *1. Tanımı*

Râvînin rivâyetinin kabul edilmesi için âdil olması gerekmektedir. Râvînin adâlet sahibi sayılması için ise Müslüman olması, akıllı olması, bâliğ olması, fâsık olmaması ve şahsiyeti zedeleyici özelliklerden uzak olması şartları aranmıştır.[530] Rivâyetinin kabulü için adâlet ve zabt sıfatlarını taşıması gereken râvi kizb, ittihamu'r-râvi bi'l-kizb, fısk, bid'at ve cehalet yönlerinden incelenmiştir.[531]

Hadis ilmi tarihinde adâlet teriminin tarifi ilk defa "Müslümanlar arasında kendisinden şüphe duyulmayan kişi âdildir" şeklinde İbrahim en-Nehâî (ö. 92/728) tarafından yapılmıştır.[532]

İbnü'l-Mübarek (ö. 181/797) adâlet sahibi kişide olması gereken vasıfları saymakta[533] İmam Şâfiî (ö. 204/819) de "eğer âdil kimse günah işlemeyen biri olsaydı, hiçbir zaman âdil olan kimse bulunmazdı. Hiçbir günah adâlete engel kabul edilmeseydi, hiç kimse cerh edilmezdi. Ne var ki büyük günahları terk eden, iyiliği kötülüğüne galip gelen kimse âdildir" dediği nakledilmektedir.[534] Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014) ise adâleti şöyle açıklamaktadır: "Muhaddisin adâletinin aslı bid'ate davet etmeyen ve adâletini düşürecek günahları açıkça işlemeyen bir Müslüman olmasıdır."[535]

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Hâkim, râvî -bid'at ehlinden olsa bile- bid'atinin propagandasını yapmamasını gerekli görmüştür.

---

[530] İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, (thk. Nurettin Itr), s. 104; Suyûtî, *Tedrîb*,(thk. Nazar Feryâbî) I, 352.
[531] Itr, *Menhecü'n-nakd*, s. 79. (Ayrıca bkz: Aydınlı, "Adâlet", *DİA*, I, 344; Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 17.)
[532] Demirel, "Adâlet Kavramı ve Şia' da Sahâbenin Adâleti Meselesi", *Mütefekkir*, c. II, sy. 3, s. 45, 2015.
[533] Bağdâdî, *Kifâye*, (thk. Ebû Abdullah es-Sevrakî ve Hamdi el-Medeni), s. 79.
[534] Bağdâdî, *Kifâye*, s. 79; İbnü'l-Vezîr, *Avâsım*, (thk. Şuayb el-Arnavut), I, 323.
[535] Hâkim, *Marife*,(thk. Muazzam Huseyin ve Züheyr Şefîk el-Kübbî), s. 100.

Kitabında önceki âlimlerin adâlet ile ilgili söylediklerini nakleden Bağdâdî (ö. 463/1071) âdil kimse hakkında şunları söylemektedir: "Farzları yerine getiren, Allah'ın emirlerine bağlı olan, yasakları işlemekten sakınan, insanı değersizleştiren aşırılıklardan uzak duran, fiil ve davranışlarında hakkı ve olması gerekeni uygulmaya çalışan, dinini ve şahsiyetini zedeleyecek sözlerden kaçınan" kişidir. Böyle râvinin doğru sözlü olduğu kabul edilir.[536]

Bu tariflerde günahlardan kaçınmanın daha vurgulu olduğu dikkat çekmektedir. Hadis usûlü ilminde, eserleri ile önemli bir yeri olan İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) belirttiğine göre hadis imamları râvînin rivâyeti ile amel edilebilmesi için adâlet ve zabt sahibi olma şartını koşmuşlardır; yani râvinin müslüman, bâliğ, akıllı, fısk ve şahsiyeti zedeleyen şeyler ile zabta engel durumlardan uzak olması gereklidir.[537]

İbn Hacer'e (ö. 852/1449) kadar ehl-i sünnet **hadis âlimlerinin** adâlet tariflerine dair bu özetten, İslâm âlimlerinin üzerinde uzlaştığı tek bir tarif olmamakla birlikte, günahlardan kaçınmak, bid'atten sakınmak gibi benzer ve ortak bazı hususlara bilhassa dikkat çekildiği sonucunu çıkarmak mümkündür.

Adâlet terimi elbette sadece hadis usûlü âlimleri tarafından açıklanmamıştır. Bazı noktalarda râvîde aranan şartlara benzerlik arzeden şahitlik açısından da adâletin kapsamının tayini büyük önem arzetmiştir. Hanefî fakîhlerinden Ebû Yusuf (ö. 182/798) adâleti, büyük günah işlememek, küçük günahlardan sakınmak ile kişinin doğrularının yanlışlarından daha fazla olması, güzel ahlâklı ve doğru sözlü olması gibi vasıflarla tarif etmiştir.[538] Yine Hanefî mezhebinin müteahhir fukahâsından İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) de adâleti, kişiyi takvâ ve mürûete götüren bir meleke olarak tarif etmiştir. Bunun da en alt seviyesinin büyük günahlardan kaçınmak, küçük günahlarda ısrarcı davranmamak, şahsiyeti zedeleyici davranışlarda bulunmamak olarak açıklamıştır. Ayrıca kişinin âdil sayılabilmesi için Müslüman, akıllı ve bâliğ olması gerektiğine de dikkat çekmiştir.[539]

---

[536] Bağdâdî, *Kifâye*, s. 80.
[537] İbnü's-Salâh, *Mukaddime*-, (thk. Nurettin Itr), s. 104.
[538] Zeylai, IV, 225.
[539] İbn Abidin, *Reddü'l-muhtâr*, II, 385.

Tarih boyunca yetkin ilim adamlarının yaptıkları tanımların bu eksende döndüğü, bu hususta yapılacak hızlı bir tetkikten anlaşılabileceğine göre şunu söylemek mümkündür: **Fakihler** adâleti, günahtan kaçınmayı ve örnek ahlâk sahibi olmayı ortak payda kabul ederek birbirine oldukça yakın tariflerle açıklamaya çalışmışlardır.

Emîr'in yetiştiği toplumdaki hâkim anlayış olan **Zeydîyye** âlimleri tarafından da adâlet net ve tek bir şekilde tanımlanmamıştır. Mesela Zeydî âlimlerin önde gelen imamı Ahmed b. Yahya el-Murtaza'nın (ö. 840/1437) "bid'atten kaçınmak, takva ve mürüvetten ayrılmamak" şeklinde adâleti açıklaması, İbn Hacer'in tarifi ile neredeyse aynıdır. Zeydî ilim adamları adâleti, "kişiyi büyük günahlardan ve rezil duruma düşürecek çirkin işlerden alıkoyacak meleke" şeklinde de tarif etmişlerdir.[540]

San'ânî'nin üzerinde müessir âlimlerden İbnü'l-Vezîr el-Yemânî (ö. 840/1436), adâletin kişinin hiç günah işlememesi şeklinde kabul edilmesine karşıdır. Bir insanın kusur ve hatalardan tamamen uzak olmasının mümkün olmadığını söyleyerek, hataları doğrularından az olan kişinin âdil kabul edileceğini savunmaktadır. İbnü'l-Vezîr'in adâlet anlayışı İmam Şâfiî'nin, -yukarıda da geçtiği gibi- "büyük günahları terk eden, iyiliği kötülüğüne galip gelen kimse âdildir" şeklindeki adâlet tarifi ile benzerlik arzetmektedir.[541]

Hadis ilminde önemli yeri olan İbn Hacer, adâleti şöyle tarif etmiştir: **مَنْ له مَلَكَةٌ تَحْمِلُه على مُلازَمة التقوى والمروءة. والمراد بالتقوى: اجتناب الأعمال السيئة من شِرْك أو فسقٍ أو بدعةٍ "Kişiyi takvalı olmaya ve muruet sahibi olmaya hamleden bir melekedir. Takvadan kasıt da şirk, fısk ve bid'at gibi kötü amellerden sakınmaktır."**[542]

İbn Hacer'in bu tarifini nakleden San'ânî, İbn Hacer'den sonraki usûl kitaplarının bu tarif üzerinde ittifak ettiklerine işaret etmektedir.[543] Emîr, -bazı hadis usûlü eserlerinde İbn Hacer'in kullandığı ibtidâ' kelimesi bulunmasa bile- **مَلَكَةٌ** (meleketun) kelimesinden itibaren aynen nakledilmiş olan bu tanımı değişik

[540] Demirci, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı*, s. 156. (Ayrıca bkz: Öz, "İbnü'l-Murtazâ", *DİA*, XXI, 141, 142.)
[541] İbnü'l-Vezîr, *er-Ravdü'l-Bâsim*, (thk. Ali b. Muhammed el-Umrân), I, 52–60.
[542] İbn Hacer, *Nüzhe*, (thk. Abdullah Ruhaylî), s. 69.
[543] San'ânî, *Semerât*, s. 53.

bakımlardan eleştirmektedir. Ona göre usûl âlimleri her şeyden önce **İbn Hacer'in adâlet tarifini tahkik etmeden, incelemeden tekrar etmişlerdir.**[544]

Adâlet tarifini hemen hemen aynı lafızlarla tekrar eden müelliflerin tavrını eleştiren Emîr San'ânî'ye göre, **adâletin açıklanması aslında lugavî bir durumdur.** San'ânî, *el-Kâmusu'l-muhit'*te geçen "Adâlet, zulmün zıttıdır" tarifini naklemekte ve adâlet sahibi kişinin, hevâsının meylettirmediği kişi olduğunu belirtmektedir. Nitekim *Nihaye*'de de "adâletli kişi, hevânın kendisini saptırmadığı kişidir" denilmektedir. Her ne kadar bu açıklama adâletli kimseye dair ise de, adâletten maksadın istikamet olduğunu ifade etmiş olmaktadır.[545] Zaten Arap dilini iyi bilen sahâbe de adâleti, putlara tapmaya geri dönmemek olarak açıklamışlardır.[546]

Adâlet kavramını kelime anlamından hareketle açıklamaya çalışan **San'ânî'ye göre adâletin bir "meleke" olduğuna dair ne lugavi bir mana, ne de delil olarak sunulabilecek âyet ve hadis mevcuttur.** Bu konudaki düşüncelerini *"Şüphesiz Allah adâleti ve ihsanı/iyiliği emreder"*[547] buyruğu hakkında Razi'nin (ö. 606/1210) açıklamaları ile delillendirmektedir: Razi, adâletin açıklaması ile ilgili farklı görüşleri zikrettikten sonra "O halde adâlet, ifrat ile tefrit uçları arasında itidalli olmaktan ibarettir" demektedir. Bu da adâlet lafzının sözlük anlamında yer alan "istikamet" ile açıklanmasına yakın bir açıklamadır.[548] Ayrıca şahitler hakkındaki *"Adâletli iki kişiyi şahit tutun"*[549] âyetini *"Razı olacağınız şahitlerden"*[550] buyruğu açıklamakta, adâletin ne olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durumda **âdil, razı olunan ve verdiği haber rahatlıkla kabul edilen, kalben tereddüde düşülmeyen, güvenilir kişidir**.[551]

Adâlet tarifini kelime anlamı ve âyetlerin tefsiri ile ortaya koyma yoluna giden Emîr'e göre, **İbn Hacer'in adâlet tarifi kabul edilirse sadece günahtan korunmuş**

---

[544] San'ânî, *Semerât*, s. 53.
[545] San'ânî, *Semerât*, s. 53. (Alıntılar için bkz: İbnü'l-Esîr, *Nihâye* (thk. Tahir Zavi ve Mahmud Tanahî) III, 190; Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, s. 1030.)
[546] San'ânî, *Semerât*, s. 54. (Emîr es-San'ânî bu görüşüne delil olarak Ebû Bekir'in (r.a.) adâlet hakkında "İşi en zor anlamına hamlettiniz" sözünü zikretmektedir.)
[547] Nahl 90.
[548] San'ânî, *Semerât*, s. 54. (Ayrıca bkz: Razi, *Mefâtîhu'l-ğayb,* XX, 82.)
[549] Talâk 2.
[550] Bakara 282.
[551] San'ânî, *Semerât*, s. 56.

**masum kimseler rivâyette bulunabilir**.[552] Ancak San'ânî'ye göre, bu teorik açıdan da pratik açıdan da mümkün değildir. "Her âdemoğlu çok hata eder, hata edenlerin hayırlıları ise tövbe edenlerdir"[553] hadisini de delil olarak zikreder ve bu hadisin de işaret ettiği gibi insanların masum olamayacağını belirtir.[554] "Eğer günah işlemeyecek olursanız Allah sizi giderir ve günah işleyen sonra mağfiret dileyip kendilerine mağfiret edeceği bir kavim getirir"[555] hadisi de San'ânî'nin bu hususta zikrettiği delillerdendir.[556] Emîr'e göre bir lokmacık çalmak, bir hurma kadar az bir miktar tartıda eksik tartmak, çarşıda pazarda yemek yemek... gibi şartları öngörmek, adâlet konusunda işi çok sıkı tutmaktır.[557]

**Adâlet noktasında muhaddislerin teorik açıdan gereksiz titizlik gösterdiği kanaatinde olan San'ânî**, sözlük anlamı, âyet ve hadisler dışında başka deliller ile de görüşünü güçlendirme yoluna gitmektedir. Sahâbilerin bir kısmının adâletin hiç günah işlememek olarak açıklanmasından rahatsız olduklarına işaret etmektedir: Mesela Ebû Bekir (r.a.) adâleti hiç günah işlememek diye açıklayanlara "işi çok zor bir noktaya taşıdınız" sözü ile tepki göstermiş, Ali (r.a.) ise adâleti "farz işleri yapmak" diye açıklamıştır.[558]

Şâfiî'nin adâletin günah işlememek olmadığı, çoğunlukla Allah'a itaat eden kişinin muaddel olduğu yönündeki görüşlerine yer veren San'ânî,[559] dil bilginlerinin de bunu desteklediğini belirtmektedir. Çünkü dil bilginleri adâleti zulmün zıddı diye açıklamışlardır. Zulüm ise her türlü masiyeti işlemeyi gerektiren kök salmış bir meleke olmadığı gibi, sözlük anlamı itibari ile zalim kişi de her türlü masiyeti işleyen kişi demek değildir. Aksine zulmü, adâletinden daha fazla olan kişiye zalim denilir. Hadiste de "Ben adâletli kral zamanında peygamber olarak gönderildim" buyurulmaktadır.[560]

---

[552] San'ânî, *Semerât*, s. 58.
[553] İbn Mâce, Zühd 30.
[554] San'ânî, *Semerât*, s. 58.
[555] Ahmed, *Müsned*, II, 308; Müslim, Tevbe 2.
[556] San'ânî, *Semerât*, s. 59.
[557] San'ânî, *Semerât* s. 57, 58.
[558] San'ânî, *Semerât*, s. 54.
[559] *Semerât*, s. 72, 73. (Ayrıca Şâfinin sözü için bkz: Bağdâdî, *Kifâye*, s. 79; Nevevî, *Ravda*, (thk. Züheyr Şâviş), XI, 225; İbnü'l-Vezîr, *Avâsım*, I, 323.)
[560] Aclûnî, *Keşf*, I, 287. (Aclûnî bu rivâyetin sahih olmadığını söylemektedir.)

**San'ânî, İbn Hacer'in adâlet tarifinde "bid'atten uzak olma şartını koştuğunu" söylemektedir**. Yani İbn Hacer'e göre "bid'atçi olmayan râvi" âdildir ve bid'atten sakınarak adâlet sahibi olunur. İbn Hacer'in bu tercihi, yine kendisinin söylediği "davetçi hariç bid'atçinin rivâyeti kabul edilir" sözüne de muhaliftir. Bu durumda **İbn Hacer kendi kendisi ile tenakuza düşmektedir**. "Adâletli olmak, bid'atten sakınmaktır, bid'atten sakınmayan râvi âdil değildir" dedikten sonra bid'atçinin rivâyetinin davetçi olmama durumunda kabul edileceğini söyleyen İbn Hacer, bu durumda âdil olmayan râviden hadis rivâyet etmiş olmaktadır.[561]

Adâlet tarifi ile ilgili pek çok nakilde bulunan ve İbn Hacer'e bu konuda eleştirilerini yönelten San'ânî, "adâlet" bahsinin lugavi bir mesele olduğunu ve bu hususta hadis usûlü âlimlerinin taklit edilmeyeceğini iddia etmektedir.[562] Değerlendirmeleri neticesinde **Emîr, adâlet sahibi râviyi "verdiği haberi kalbin huzurla kabul ettiği ve naklettiği rivâyeti nefsin sükûnet ile karşıladığı kimsedir"** sözleri ile tanıtmaktadır.[563]

**İbn Hacer'e eleştirileri ve adâlet tarifi göz önüne alındığında, San'ânî'nin özellikle bid'at ehli olma şartını râvînin adâleti ile ilgili görmediğini söylemek mümkündür.**

Adâleti "takvaya ve muruete bağlılığa iten bir meleke" diye açıklayan İbn Hacer, takvayı şirk, fâsıklık ya da bid'at türünden kötü amellerden uzak durmak şeklinde izah etmiştir. Emîr es-San'ânî'ye göre İbn Hacer'in takvaya getirdiği tarifte eksiklik vardır. Çünkü takva haram olunan şeylerden uzak durmak, vacip olan şeyleri de yerine getirmektir. İbn Hacer ise takvanın tarifinin iki unsuru arasından sadece birinci unsur ile yetinmiştir. San'ânî, **takva** tarifinin **"dinin kötü gördüğü her şeyden kaçınmak" şeklinde tarif edenlerin olduğunu söylemekte ve bu tanımı doğru bulduğunu ifade etmektedir.**[564]

---

[561] San'ânî, *Semerât*, s. 47. (Ayrıca bkz: San'ânî, *Tavdîh*, II, 118, 119.)
[562] San'ânî, *Semerât*, s. 60.
[563] San'ânî, *Semerât*, s. 56.
[564] San'ânî, *Semerât*, s. 46, 47.

Emîr'in takva terimi açıklaması ile birlikte **âdil** kişiyi "dinin kötü gördüğü şeylerden ve şahsiyeti zedeleyici hususlardan kaçınan kişi" olarak kabul ettiğini anlamak mümkündür.

San'ânî'nin, yaptığı adâlet tarifinde kelimenin sözlük anlamı ile âyet ve hadislerdeki kullanımını temel aldığı dikkat çekmektedir. Kelimenin kökenine inmek doğru anlamak için önemli bir kıstas olmakla birlikte, tarihi süreç içinde kazandığı terim anlamını dikkate almamak çok doğru bir tutum olmaz. Zira adâlet teriminin tefsirden, hadise; felsefe ve ahlâktan, fıkıha kadar her ilim dalı ile uğraşan âlimler tarafından ele alınması ve aynı sahada dahi farklı tariflerin yapılmış olması her ilim dalının kendi sahasındaki terim anlamını ortaya koymasını gerektirmektedir. O alanın uzmanları tarafından yapılan ve kabul gören tarifler, kendi sahasında doğru ve geçerli kabul edilmelidir.

Görülüyor ki San'ânî, adâlet tarifi ile Şâfiî, İbnü'l-Vezîr gibi bazı hadis ulemâsı ve fıkıh usûlü âlimlerinin genellikle kabul ettiği adâlet tarifine paralellik arz ederken, hadis usûlü âlimlerinden Hâkim, İbn Hacer gibi bazılarından da ayrılmakla kalmamış; onların adâlet tariflerine eleştiriler de yöneltmiştir. San'ânî'nin, İbn Hacer'in adâlet tarifine temel itiraz noktası bid'at ve fısk sahibi râvinin adâlet kapsamı dışında kabul edilmesidir.

Ayrıca Emîr, İbn Hacer'den sonra gelen usûl âlimlerini de sorgulamadan taklit etmeleri sebebi ile eleştirerek, ilmî tenkit bakışının da gerekliliğine işaret etmiştir.

### *2. Râvide Adâletin Mahiyeti*

Adâlet konusuna eserlerinde oldukça geniş sayılabilecek şekilde yer veren San'ânî, insanın tabiatından gelen aslî özelliğin adâlet mi fâsıklık mı olduğunu da tartışmaktadır.

İslâm âlimleri arasında bu konuda görüş ayrılığının varlığına işaret ettikten sonra, bazı âlimlerin insan tabiatındaki temel özelliğin fâsıklık olduğu yönündeki kanaatlerine dikkat çekmektedir. İddia sahiplerinin adâletin sonradan, geçici olarak

ortaya çıktığını ve fâsıklığın insanlar arasında daha yaygın olduğunu delil gösterdiklerini söylemektedir.[565]

İnsan tabiatından gelen aslî özelliğin fâsıklık olduğunu kabul edenlerin öne sürdükleri delillerden biri, fıskın daha çok görülmesidir. San'ânî, bu delile şu şekilde itiraz edildiğini nakletmektedir: "Nesillerin en hayırlısı benim içinde bulunduğum nesildir. Sonra onların ardından gelenler, sonra onları takip edenlerdir. Bundan sonra ise yalan yayılacaktır"[566] hadisine binaen ashâb, tabiin ve onların tâbilerinin zamanında fâsıklık yaygın değildi. Fâsıklık daha sonraki nesillerde yayılmıştır. Bu durumda "sonraki nesiller arasında asıl olan yani daha çok görülen fâsıklıktır" denilebilir. Temel esasın iman olduğu ya da fâsıklık olduğu küllî bir hüküm olarak alınamaz. Bu görüşü savunanların ancak "ilk üç nesilde asıl imandır, daha sonra ise aslolan fısktır" demeleri mümkün olabilir.[567]

Celâl el-Yemânî (ö. 1079/1668)[568] de *Nizâmu'l-Fusûl*'da aslî vasfın fâsıklık olduğunu söyleyerek "Kullarım arasından şükredenler pek azdır"[569] ve "Sen ne kadar çok arzu etsen de insanların çoğu iman etmezler"[570] âyetlerini delil göstermektedir.[571] San'ânî, Celâl el-Yemânî'nin bu düşüncesinin doğru olmadığını, zira delil olarak sunduğu âyet-i kerimelerin, mü'minlerin kâfirlere nispetle sayıca az oluşuna işaret ettiğini söylemektedir.[572]

Meçhul râvi hakkında hüküm verebilmek için önemli olan bu konu hakkında San'ânî, kendi görüşlerini şöyle belirtmektedir: "Adâleti bilinmeyen Müslümanın durumu ihtimalli kalmaya devam eder. Bizler fâsıklığına hükmederek onun haberini reddetmediğimiz gibi, adâletli olduğu hükmünü vererek de haberini kabul etmeyiz. Aksine onun haberi durumu araştırılıncaya ve iki vasıftan hangisi ile nitelendirileceği açıkça ortaya çıkıncaya kadar ihtimalli kalmaya devam eder." Celâl el-Yemânî'nin bu âyetlere dayanarak "durumu bilinmeyen/meçhul kişi daha genel ve çoğunlukla görülen

[565] San'ânî, *Semerât*, s. 74; San'ânî, *Tavdîh*, II, 279.
[566] Buhârî, Şehâdât 9; Tirmizî, Fiten 45.
[567] San'ânî, *Semerât*, s. 74; San'ânî, *Tavdîh*, II, 279.
[568] Celâl el-Yemenî, İbnü'l-Murtazâ'nın (ö. 840/1437) *el-Ezhâr fî fıkhi'l-eimmeti'l-ethâr* adlı eserine *Dav'ün-nehâr* isimli bir şerh yazmıştır. San'ânî'nin de bu şerhe *Minhatü'l-ğaffâr* adıyla hâşiyesi mevcuttur.
[569] Sebe 13.
[570] Yusuf 103.
[571] San'ânî, *Semerât*, s. 76; San'ânî, *Tavdîh*, II, 279.
[572] San'ânî, *Semerât*, s. 76.

gibi (fâsık olarak) değerlendirilir" şeklindeki adâleti bilinmeyen/meçhul Müslüman'ı fâsık olarak nitelendirmesinin doğru olmadığını, herhangi bir nas yahut bir kıyas delili olmadan fâsık hükmünü verme yetkimizin de bulunmadığını söylemektedir. San'ânî, ayrıca hadis âlimlerinin kat'i bir delil olmadan fâsıklık hükmü verilemeyeceği yönündeki görüşlerini de belirterek kendisinin de bu kanaatte olduğunu beyan etmektedir. Aslolan adâlet olduğu için râvinin ayrıca adâletli olduğunun söylenmesine ihtiyaç yoktur. Çünkü adâletin fıtratta asıl olması yeterlidir.[573]

*İkâzu'l-fikrâ* adlı risalesinde fıtrat hadisini ele alarak şerh eden San'ânî, *Semerâtu'n-nazar*'da da asli olanın adâlet olduğu şeklindeki kanaatini dile getirmektedir. Bu kanaatine "Her doğan fıtrat üzere doğar"[574] hadisini delil olarak sunmaktadır. Bu manada pek çok hadisin daha olduğunu ifade eden ve âyetlerden de deliller sunan San'ânî, "Sen yüzünü hânif olarak dine, Allah'ın insanları bu hal üzerine yarattığı fıtratına doğru çevir"[575] buyruğunu ve bu manadaki diğer âyetleri[576] delil olarak sıralamaktadır. San'ânî'ye göre, râvî eğer herhangi bir fâsıklık karıştırmaksızın fıtrat üzere kalırsa rivâyeti makbul, adâletli birisidir. Eğer kendisinin fâsık olmasına sebep teşkil eden bir şey yaparsa, o amel sebebi ile fâsık olmaktadır.[577]

San'ânî'nin insan tabiatında aslolan vasfın adâlet olduğu şeklindeki kanaati hadis usûlü âlimlerinin genel kabulü ile örtüşmektedir.

Emîr San'ânî, meçhul râvî hakkında tevakkuf edilmesi kanaatindendir. Bu görüşü ile İbn Hacer gibi İslâm âlimleri ile aynı kanaati paylaşmaktadır. Cumhura göre adâleti bilinmeyen meçhul râvînin rivâyeti makbul görülmezken, bazı Hanefi âlimler ile bazı hadis âlimlerine göre kabul edilmektedir.[578] Ayrıca "aslolan fâsıklıktır" görüşünü kabul eden âlimlerin iddialarını ele alırken sunulan delillere eleştirileri, Emîr'in aynı zamanda tefsir ilminde de geniş bilgi ve kavrayış sahibi olduğunu göstermektedir.

---

[573] San'ânî, *Semerât*, s. 76; San'ânî, *Tavdîh*, II, 280.
[574] Mâlik, *Muvatta*, Cenâiz 52; Ahmed, *Müsned*, II, 233, 275, 393, 410, 481, III, 353; Buhârî, Cenâiz 92; Müslim, Kader 22–25; Tirmizi, Kader 5.
[575] Rum 30.
[576] İbrahim 10, Enbiya 56, Sad 5, 6.
[577] San'ânî, *Semerât*, 74.
[578] Geniş bilgi için bkz: Aşıkkutlu, "Meçhul", *DİA*, XXVIII, 286–288.

### B. Zabt

#### *1. Tanımı*

"Bir kimsenin öğrendiği hadisi başkasına nakledenciye kadar olduğu gibi koruyabilmesi"[579] şeklinde tarif edebileceğimiz zabt râvinin güvenilir kabul edilmesi için adâlet vasfından sonra aranan temel şarttır.

#### *2. Râvîde Zabtın Mahiyeti*

San'ânî, râvînin unutkanlığının az olmasının zabt sahibi olması için yeterli olduğuna işaret etmekte ve bir râvînin zabt sahibi olduğunu söylemenin hıfz ve itkan bakımından râvînin en üst derecede olması anlamına gelmediğini belirtmektedir.[580]

Zabtın "zabtu's-sadr" ve "zabtu'l-kitab" yani hafızanın ve kitabın korunması şeklinde iki kısma ayrılabileceğini ve râvinin bu vasfına göre hadisin sıhhat derecesinin değişebileceğini söylemektedir.[581]

Emîr San'ânî, zabtı tam olmayan râvînin, rivâyetlerinin kabulü noktasında hadis âlimleri ile fıkıh usûlü âlimlerinin ihtilaf ettiklerine dikkat çekmekte ve adâlet sahibi olmanın zabt sahibi olmayı gerektirmediğini vurgulamaktadır. Bazı Zeydîlerin râvînin doğruları ve yanlışları eşit olduğunda râvînin rivâyetlerini kabul ettiği ile ilgili bilgiler de vermektedir.[582]

## II. SAHÂBE

### A. Tanımı

Sözlük anlamı "bir kişiyle birlikte bulunmak, onunla dost ve arkadaş olmak"tır. "S-h-b" kökünden türeyen sahâbe ve ashâb, sâhib kelimesinin çoğuludur.[583] Sözlük anlamları ile pek çok âyette[584] ve hadiste[585] kullanılmaktadır.

---

[579] Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 337. (Geniş bilgi için bkz: İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 106.)
[580] San'ânî, *Tavdîh*, I, 8.
[581] San'ânî, *Tavdîh*, I, 8 ve *Tavdîh*, II, 119, 120. (Ayrıca bkz: İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 69.)
[582] San'ânî, *Tavdîh*, I, 9, 10. (Ayrıca bkz: İbnü'l-Vezîr, *er-Ravdu'l-Bâsim*, I, 161.)
[583] İbn Manzûr, *Lisân*, I, 519.
[584] Tevbe 40; Şuara 61.

Kaynaklarda sahâbe teriminin çok erken dönemlerde kullanıldığını görmek mümkündür. Sahâbî tanımını "Peygamber (s.a.) ile bir veya iki sene beraber olan yahut onunla bir ya da iki gazveye katılan kimse" şeklinde ilk olarak Saîd b. Müseyyeb'in (ö. 94/7113) yaptığı zikredilmektedir.[586] Sahâbî ile alakalı pek çok tarif yapılmış olmasına rağmen bu tariflerden bir kısmı âmaları, bir bölümü çocukları, bazısı uzun zaman geçirmeyenleri… kapsamadığı için eleştirilmiş ve hadis usûlü alimlerince kabul görmemiştir.[587]

Hadis âlimlerinin çoğunluğuna göre sahâbe tarifi ise son derece kapsamlıdır.[588] İbn Hacer'in "Peygamber'e (s.a.) müslüman olarak erişen ve müslüman olarak ölen kimse şeklindeki tarifi[589] cumhur tarafından kabul görmüş bir tanım olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, Mâzerî (ö. 536/1141) gibi bazı âlimler sahâbenin adâletinin Peygamber'i (s.a.) bir gün gören, ziyaret gibi maksatlarla gelip kısa süre yanında bulunanları değil; Resûllullah'ın (s.a.) devamlı yanında bulunan, onu koruyan, ona yardım eden ve Kur'an'a tabi olanları kapsadığını söylemekte ve böylelikle de Sahâbî tanımını daha sınırlı tutmaktadır.[590]

Emîr es-San'ânî'nin eserlerinden çok faydalandığı ve hadis usûlü eserini şerh ettiği İbnü'l-Vezîr de Sahâbî terimini Peygamber'i (s.a.) kısa bir süre dahi görmüş olan ve onunla kısa da olsa beraberliği olan Müslümanlar olarak kabul etmekte ve bu konuda cumhurun kanaatini benimsemektedir. İbnü'l-Vezîr'e göre muhaddislerin Sahâbî terimini geniş anlamlı kabul etmeleri hem örfî hem de lugavî açıdan doğrudur. [591]

Zeydiyye mezhebine mensup çoğu âlime göre ise, muhaddislerin zikrettikleri Sahâbî tanımına "lugavî sohbet/Sahâbîlik" adı verilmektedir. Şer'i tanım ise daha özeldir ve uzun süre Peygamber'le (s.a.) birlikte olanları kapsamaktadır.[592]

Sahâbe tanımını ve kimlerin Sahâbî sayılacağını ele alan Emîr San'ânî'nin, sahâbe ile alakalı görüşleri ehl-i sünnet hadis âlimlerinin çoğunluğunun görüşlerinden

---

[585] Ahmed, *Müsned,* I, 294; Müslim, *Fedâilu's-sahâbe* 221, 222.
[586] Bağdâdî, *Kifâye*, s. 50.
[587] Suyûtî, *Tedrîb*, II, 667, 668; Efendioğlu, "Sahâbe", *DİA*, XXXV, 491.
[588] Geniş bilgi için bkz: İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 293.
[589] İbn Hacer, *İsâbe*, (thk. Âdil Abdülmevcud ve Ali Muavvid), I, 8; İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 140.
[590] İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 293; İbn Hacer, *İsâbe*, I, 163.
[591] İbnü'l-Vezîr, *er-Ravdu'l-Bâsim*,(thk. Ali b. Muhammed el-Umrân), I, 115–120.
[592] Demirci, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı,* s. 157.

farklıdır. Ona göre "Peygamber (s.a.) zamanında yaşayan Müslümanlar" ile "sahâbe" aynı değildir. Sahâbe üstün şan ve yüksek konum sahibi kimselerdir. Allah'ın dini uğrunda ailelerinden, vatanlarından, aşiretlerinden, kardeşlerinden ayrılmışlardır. Allah'ın kitabında kendilerinden övgüyle söz edilmiştir. Haklarında pek çok nebevi övgü de mevcuttur.[593] Hatta Peygamber (s.a.) sahâbeye i'tisâm'ı da emrederek, daha sonraki nesillere tavsiyelerde bulunmuştur.[594]

Emîr, "Sahâbe" kelimesinin sözlük anlamının kapsamlı olduğunu, âyetlerde de herhangi bir ilişki hakkında[595] hatta o kişi ile aynı dinde olmayanlar için bile zikredildiğini[596] belirtmektedir. O, sahâbî kelimesinin kullanım alanını özelleştirecek herhangi bir kaydın aslında söz konusu olmadığını da ifade etmektedir.[597]

Bu sözlük anlamına rağmen, Emîr'e göre "Sahâbî" ismini Resûlullah (s.a.) ile karşılaşan yahut onu gören kimse ile tefsir edip, o övgüleri onun hakkında geçerli kabul etmek biraz uzak bir ihtimaldir. Bu iddiasını çeşitli örneklerle açıklayan Emîr, bir hükümdar ve yönettiği kimselerin karşılıklı birbirlerini görmeleri durumunda, hükümdarı gören kişilere "o hükümdarın ashabı" denilmeyeceğini söylemektedir. "Onun ashabı" ifadesi kullanıldığında daha çok birliktelikleri olan kimseler anlaşılmaktadır.[598]

Sahâbe kelimesini herhangi biri ile birliktelik anlamında kullanmak mümkün olduğu gibi, görülen ve karşılaşılan kimseye nisbet ederek kullanmak da mümkündür. Ancak herhangi biri gördüğü ya da karşılaştığı biri hakkında sahâbî kelimesini kullanacak olursa, anlaşılan mana uzun birliktelik anlamında kullanılmasına kıyasla çok daha azdır. Nitekim âyetlerden cennetliklerin de cehennemi ve cehennemlikleri görecekleri anlaşılmaktadır. *"Gözleri cehennem ashabı tarafına çevirildiği zaman"*[599], *"Onu cehenemin tam ortasında görür"*[600] Bununla birlikte onlara cehennem ashabı denilmemektedir. Bu açıklamaları yapan Emîr'e göre **sahâbî lafzı her ne kadar**

[593] San'ânî, *Semerât*, s. 105, 106.
[594] Uraler, *Sünnete Bağlılık*, s. 86–89.
[595] Bakara 39, 82; Yusuf 39.
[596] Kehf 37.
[597] San'ânî, *Semerât*, s. 107.
[598] San'ânî, *Semerât*, s. 106.
[599] Araf 47.
[600] Saffat 55.

**görmek anlamında kullanılmışsa da birliktelik manasında kullanımı çok daha fazladır.**[601]

Sözlük anlamı ve arap dilinde kelimenin kullanımını teferruatlı şekilde açıkladıktan sonra San'ânî, sahâbî lafzının "Resûlullah (s.a.) ile bir gecenin yahut bir gündüzün bir anında dahi onunla karşılaşmış kimseler hakkında kullanılması doğru olsa bile Kur'an-ı Kerim'deki ve nebevî hadislerdeki övgüler onların adâletlerine, konumlarının yüksekliğine, yerlerinin üstünlüğüne delil teşkil eden pek yüce ve şerefli sıfatlar onunla gerçek manada Sahâbîliği olan ve Peygamber (s.a.) ile açık seçik beraberliği bulunan yüce Allah'ın da haklarında: *"Muhammed Allah'ın Resûlüdür. Onunla birlikte olanlar kâfirlere karşı sert ve katı, kendi aralarında merhametlidirler. Sen onları rükû ediciler ve secde ediciler, Allah'tan bir lütuf ve rıza isteyenler olarak görürsün. Secde izinden nişanları yüzlerindedir"*[602] buyurduğu kimseler hakkında özel" olduğunu belirtmektedir. Onu gören herkesin bu niteliklere sahip olması zorunlu değildir.[603]

Mü'min olarak onu görüp onunla karşılaşmanın önemsenmeyecek bir vasıf olmadığını, bunun bir şeref olduğunu tekrar ifade eden Emîr, "Beni görene, beni göreni görene ne mutlu"[604] hadisini de delil olarak zikretmektedir. Ancak Emîr'e göre, böyle biri sabah akşam Allah elçisi ile beraber olan, yanından ayrılmayan, bütün fiillerinde, sözlerinde ona tabi olan, vefatından sonra da onun yolundan ayrılmayan kimselerle aynı konuma asla ulaşamaz. Bedir'e katılanlar, Uhud'a, Hudeybiye'ye ve Rıdvan Bey'atine katılanlar sayıca çok oldukları gibi şeref itibari ile de öndedirler.[605]

Ehl-i sünnet âlimlerinin çoğu ile San'ânî'nin sahâbî tarifi kıyaslandığında, muhaddislerin sahâbî tarifini reddetmemekle birlikte; övülen ve medh edilen sahâbîlerin farklı olduğunu kabul ettiği görülmektedir. Bu kabül aynı zamanda Zeydî âlimlerin geneli tarafından benimsenen görüştür.[606]

---

[601] San'ânî, *Semerât*, s. 107.
[602] Fetih 29.
[603] San'ânî, *Semerât* s. 108, 109.
[604] Taberânî, *el-Mucemu'l-kebir*, (thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi), XXII, 20.
[605] San'ânî, *Semerât*, s. 109, 110.
[606] Demirci, *Zeydîlerin Hadis Anlayışı*, s. 157.

Emîr'in benimsediği sahâbe tarifinin ehl-i sünnet âlimlerine göre daha sınırlı bir çerçevede ve Zeydî hadis âlimlerinin genel kabulü ile benzer olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca San'ânî'nin, adâlet tarifini yaparken lugat anlamının esas alınması gerektiğini savunmasına rağmen, sahâbe tarifinde lugat manasını temel almaması da dikkat çekmektedir.

### B. Sahâbenin Adâlet ve Zabtı

Ehl-i sünnet hadis âlimlerinin genel kabulü, hadislerin bizlere ulaşmasını sağlayan birinci tabaka olan sahâbe-i kiram'ın hepsinin âdil olduğu yönündedir. Bu sebeple sahâbe tabakası tenkit muhatabı kabul edilmemiştir.[607]

Genel kaide bu olmakla birlikte sahâbenin de diğer râviler gibi adâlet ve zabt konusunda tenkide tabi olmamaları tartışılmıştır.

**Sahâbenin hepsinin âdil olduğunu kabul eden âlimler** arasında Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Şâfiî (ö. 204/820), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ali b. Medînî (ö. 234/848), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875) Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) Tirmizî (ö. 279/892) Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Hibbân (ö. 354/965) zikredilebilir.[608] Bu kabul, aynı zamanda cumhurun görüşü olarak karşımıza çıkmaktadır.[609] İbn Abdilber en-Nemerî (ö. 463/1071), Cüveynî (ö. 478/1085), Gazâlî (ö. 505/1111), Seyfuddin el-Âmidî (ö. 631/1233), İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), Mecdüddün İbn Teymiyye (ö. 652/1254), Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223), Tûfî (ö.716/1316), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ve Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) sahabenin adâleti konusunda icmâ ettikleri belirtilmiştir.[610]

[607] İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 294; Suyûtî, *Tedrîb*, II, 674.
[608] Efendioğlu, "Sahâbe", *DİA*, XXXV, 495.
[609] A'zamî, *Menhecü'n-nakd*, s. 105.
[610] Ahmed b. Abdullah, "Ma'rifetü's-sahâbe ınde'l-muhaddisîn", *Mecelletü Câmiati İmam Muhammed b. Suud*, sy. 29, s. 211.

Yemenli âlim İbnü'l-Vezîr de sahâbînin hepsinin âdil olduğu kanaatindedir. O, *er-Ravdu'l-bâsim* adlı eserinde sahâbenin âdil olduğu ile ilgili delilleri sıralamakta ve İslâm âlimlerinin çoğunluğunun sahâbenin adâletini kabul ettiklerini söylemektedir.[611]

Sahâbenin hepsinin âdil olduğunu kabul eden âlimlerin delillerinin başında, sahâbenin adâlet sahibi olduğuna işaret eden âyet ve hadisler gelmektedir. "Böylece sizi vasat (dengeli, adâletli) bir ümmet kıldık",[612] "Siz insanların iyiliği için çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz"[613] âyetleri sahâbenin adâletini vurgulamıştır. Zikredilen bu âyetler dışında da pek çok âyet, sahâbenin adâletine işaret etmekte ve bu hususta delil olarak kullanılmaktadır.[614] Peygamber (s.a.) de "Bu ümmetin en hayırlı nesli benim gönderildiğim asırda yaşayanlardır"[615] buyurarak İslâm'ın ilk muhatabı olan sahâbe neslini övmüştür. Sahâbeyi öven, onların faziletlerini anlatan pek çok hadis mevcuttur.[616] Rivâyetü'l-hadis eserlerinde de sahâbenin fazileti ile ilgili bölümler bulunmaktadır.[617] Ayrıca sahâbe arasında münafıkların tanındığını, Peygamber'in (s.a.) vefatından sonra da irtidat edenlerle adeta herkesin iç yüzünün ortaya çıktığını,[618] sahâbenin cerhine yönelik konuların ve rivâyetlerin zaten araştırıldığı, sahâbîlerin yaptığı hataların arasında Peygamber'in (s.a.) söylemediği bir sözü ona isnad etmek gibi hususlara rastlanmadığı, haklarında tereddüt bulunmayan diğer sahâbîlerin rivâyetlerine uygunluğunun araştırıldığı söylenebilir.

Aralarında fâsık sayılacak derecede büyük günah işleyenlerin bulunduğu iddiasıyla da sahâbenin adâletine eleştiri yöneltmek doğru olmayacaktır. Çünkü sahâbenin adâlet sahibi olması hiç günah işlemedikleri ve hata yapmadıkları, masum oldukları anlamına gelmez. Sahâbenin âdil olması, Resûlullah'tan (s.a.) yalan rivâyette bulunmaması, büyük günahlardan kaçınmak, küçük günahlarda ısrar etmemek ve dinî emirleri yerine getirmede dikkatli davranması anlamına gelmektedir. Günah işleyenler

[611] İbnü'l-Vezîr, *er-Ravdu'l-Bâsim*, I, 94–115.
[612] Bakara 143. (Ayrıca bkz: İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 295; Suyûtî, *Tedrîb*, II, 674.)
[613] Âl-i İmrân 110.
[614] Tevbe 100; Enfâl 74.
[614] Haşr 8.
[615] Ahmed, *Müsned*, V, 357.
[616] Ahmed, *Müsned*, IV, 399.
[617] Bkz: Buhârî'de *Fedailu'l-ashâb*; Müslim'de *Fedailu's-sahâbe*…
[618] Muallimî, *el-Envâru'l-kâşife,* s. 266–277.

de tövbe etmişleridir.[619] Nitekim San'ânî de râvinin adâleti için en temel tenkit noktalarından biri olan yalandan tövbe eden kişinin rivâyetinin kabul edileceği görüşündedir.[620]

Zeydîyye, Şîa, Hariciler ve Mu'tezile'nin bazı mensupları başta olmak üzere, bazı âlimler 'sahâbenin hepsinin âdil olduğu' görüşünü kabul etmez. Bunlar sahâbeden fâsıkların olduğunu söylemiş, hatta bir kısmı sahâbenin çoğunu fâsık saymıştır. Sahâbîlerden bir kısmını tekfir edenler dahi olmuştur. Adâlet konusunda sahâbe ile başkaları arasında bir fark bulunmadığını iddia ederek cerh ve ta'dîl kurallarının onlara da uygulanması gerektiğini söyleyenler de vardır.[621]

San'ânî, adâletin her insanda aslî unsur olduğunu kabul etmektedir. O, sahâbe zamanında adâletin çoğunlukta ve fıskın ise azınlıkta olduğunu; ilk üç nesilden sonra ise adâletin yine fıtraten aslî olmakla birlikte, fıskın adâletten daha yaygın olduğunu kabul etmektedir.[622]

sahâbenin adâleti konusunu da ele alan San'ânî'ye göre, hadis âlimlerinin "ashabın tamamı adâlet sahibidirler" şeklinde ifadeleri mutlak olsa da muhaddisler hata yapanları, dolayısı ile fıska düşenleri belirtmişlerdir: İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *Esmâu'l-Hulefâ ve'l-Eimme* adlı eserinden Mervan b. Hakem(ö. 65/685) [623] ile alakalı "şüphesiz ve te'vilsiz olarak müslümanların birliğini bozan ilk kişidir. Ayrıca onun Resûlullah'ın (s.a.) ashabından İslâm geldikten sonra ensarın ilk doğan çocuğu olan Numân b. Beşîr'i (ö. 64/684) öldürdüğünü, İbnü'z-Zübeyr'e (ö. 73/692) itaat edeceğine dair bey'at ettikten sonra başkaldırdığını" nakletmektedir.[624]

Zehebî'nin (ö. 748/1348), *Siyeru a'lami'n-nübelâ*'da Mervan b. Hakem'in Cemel vak'asına (h.36 /m.656) katıldığını, bu hadisede Talha'nın (ö. 36/636) öldürüldüğünü, Mervan'ın ise kurtulduğunu belirttikten sonra "Keşke kurtulmuş

[619] İbn Teymiyye, *Redd*, (thk. Fevvâz Avadî), s. 117; Efendioğlu, "Sahâbe", XXXV, 494–496; Yıldırım, "Ashabın Adâletinin Akli Temelleri", *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sabâbe-II*, s. 51–67, İstanbul, 2015.
[620] San'ânî, *Tavdîh*, II, 243.
[621] Demirel, "Adâlet Kavramı ve Şia' da Sahâbenin Adâleti Meselesi', *Mütefekkir*, c. III, sy. 3, 41–76.
[622] San'ânî, *Tavdîh*, II, 279.
[623] Mervan b. Hakem bazı kaynaklarda sahabi olarak zikredilmiş iken (İbn Kesîr, *Bidâye*, (thk. Ali Şirî) VIII, 282'de çoğunlukla sahabi kabul edildiğini söylemektedir), bazı kaynaklarda tabiinden (lbn Sa'd, *Tabakât* ,(thk. İhsan Abbâs) V, 35, 36; Zehebî, *Siyer*, (thk. Şuayb Arnavut), III, 476. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe*, (thk. Ali Muhammed Muavvid, Âdil Abdülmevcud), V, 139) sayılmaktadır.
[624] San'ânî, *Semerât*, s. 111–112. (Ayrıca bkz: İbn Hazm, *Esmâü'l-hülefâ*, (thk. İhsan Abbâs), II, 141.

olmasaydı" demesi bunun örneklerindendir.[625] *Mizan*'dan ise "Mervan'ın kişiyi helâke götüren bir takım amelleri de vardı. Allah'tan esenlik dileriz. Talha'ya bir ok atmış ve daha neler neler yapmıştı" ibarelerini nakletmiş ve bu ibareler ile Mervan'ın fâsık olduğunun açıkça ifade edildiğini söylemiştir. Emîr'e göre hadis âlimlerinin naklettiği bu gibi fiiller, failini adâlet vasfının kapsamı dışına çıkarmaktadır.[626]

San'ânî, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) "Mervan b. Hakem'in Hz. Peygamber'i gördüğü söylenir. Eğer bu sabit ise onun hakkında ileri geri konuşanlara itibar edilmez" sözüne anlam veremediğini ifade etmektedir.[627] Rü'yetin masumiyet sınırını geçmemesi gerektiğini, Zehebî'nin bu konuda İbn Hacer'den daha insaflı davrandığını beyan etmektedir. "İbn Hacer, Buharî'nin ve diğerlerinin Mervan'dan nakilde bulunmalarının sebebini, Urve b. ez-Zübeyr'den (ö. 94/173) rivâyet edilen "Mervan zalim bir isyancı idi. Hadis hususunda da itham edilmezdi" sözlerine dayandırmıştır. Eğer bu söz ile yetinmiş olsaydı elbetteki bu doğruya daha yakın olurdu" sözleri ile İbn Hacer'i eleştirmektedir.[628]

Mervan b. Hakem dışında Velid b. Ukbe (ö. 61/681) ve Büsr b. Ebû Ertât (ö. 86/705) hakkında da ricâl âlimlerinden nakillerde bulunan San'ânî, pek çok âlimin bu konuda İbn Hacer'den daha itidalli davrandığını ve İbn Hacer'e muhalefet ettiğini söylemektedir.[629]

San'ânî, İbn Hacer'in "Eğer Mervan'ın Hz. Peygamber'i (s.a.) gördüğü sabit ise bunun hakkında ileri geri konuşanların sözlerine önem verilmez" şeklindeki ifadelerinden, rü'yeti günahtan korunmuşluk gibi kabul ettiğini anlamanın mümkün olduğuna işaret etmektedir. San'ânî'ye göre İbn Hacer'in ifadeleri hadis imamlarının bu konudaki görüşlerine muhaliftir.[630] San'ânî kendi maksadının sadece rü'yetin masiyetleri işlemeye mani olmadığını söylemek olduğunu ifade etmektedir. Ona göre rü'yet sabit olunca, 'rü'yet sahibi hakkında konuşanların sözlerine itibar edilmez' demek

[625] Zehebî, *Siyer*, III, 476.
[626] San'ânî, *Semerât*, s. 111. (Bkz: Zehebî, *Mizân*, (thk. Ali Bicâvî), IV, 89.
[627] San'ânî, *Semerât*, s. 112. (Ayrıca bkz: İbn Hacer, *Feth*, I, 443. İbn Hacer, *İsâbe*, VI, 203'te ise Mervan b. Hakem hakkında bilgi verirken, sahabi olduğunu söyleyenlerin bulunduğunu nakletmekle beraber, Resûlullah'ı (s.a.) gördüğü dönemde temyiz çağına ulaşmadığını belirtmektedir.)
[628] San'ânî, *Semerât*, s. 112, 113.
[629] San'ânî, *Semerât*, s. 114, 115.
[630] San'ânî, *Semerât*, s. 113.

mümkün değildir. Hadis imamlarından teoride bunu söyleyenler olmuşsa da aslında bu ilke pratik ile örtüşmemektedir.[631]

Sahâbenin adâleti noktasında tenkitlerde bulunan Emîr, sahâbîyi zabt yönünden de ele almaktadır. San'ânî, İbn Hacer'in râvinin sahâbi olmasını birinci mertebe kabul ettiğini hatırlatarak İbn Hacer'in insanların en güvenilir olanlarının sahâbe olduğunu kabul ettiğini ifade etmektedir. İbn Hacer'in sahâbe-i kiram'ın güvenilirliğini anlatırken ism-i tafdil sigası kullandığını söyledikten sonra, San'ânî şöyle demiştir: "Bu durumda sika mertebelerinin ilki râvinin sahâbi olmasıdır. Bu ifade şunu gerektirmektedir. Râvinin sahâbi olması onun aynı zamanda sika ve hâfız birisi olmasını da ihtiva eder. Yani sahâbi olmak niteliği adâleti ve zabtı teminat altına almış demektir. Hadis imamlarının kabul ettikleri esasa göre adâlet bakımından açıklanması zor bir durum yoktur. Ancak zabt ve hıfz bakımından bu durumun açıklanması zor bazı yönleri vardır. Çünkü "hıfzetmek ve etmemek" sahâbiliğe aykırı olmayan bir durumdur ve beşeriyetin gereklerindendir. Hatta unutmak nübüvvete bile aykırı değildir. Çünkü Peygamber'in (s.a.) namazında ve başka durumlarda unuttuğu da sabit olmuştur. Dolayısıyla râvinin sahâbi oluşu insanların en güveniliri olmasını ve benzeri niteliklere sahip olandan daha ileri kabul edilmesini gerektirmemelidir. Sahâbi olmak unutmaya da hâfız olmamaya da aykırı değildir. Hatta Buhârî'nin *Sahîh*'inde Ömer'in (ö. 23/644) (r.a.) teyemmüm meselesini unuttuğu, Ammar'ın (ö. 637/657) (r.a.) ona hatırlatmakla birlikte bir türlü hatırlayamadığı dahi sabittir.[632] Bunun da ötesinde Peygamber'in (s.a.) "Allah filana rahmet ihsan buyursun. Gerçekten o dün bana unutturulmuş olan bir âyeti hatırlattı"[633] buyurmuştur. Daha sonra San'ânî "Bu hususa dikkat etmiş bir kimse olduğunu bilmiyorum" demektedir.[634]

San'ânî, sahâbe tarifini geniş ve kapsamlı tutan hadis âlimlerinin, sahâbiyi adâlet yönü ile eleştirmeme prensibine muhalif bir şekilde adâlet vasfına engel vasıflarla sahâbileri tenkit ettiklerini örneklerle ortaya koymaktadır. Ayrıca Emîr, adâlet vasfı konusunda sahâbenin eleştirilmemesi prensibinin zabt konusunda eleştiriye engel teşkil etmediğini savunmaktadır.

---

631 San'ânî, *Semerât*, s. 116.
632 Müslim, Hayz 112; Nesâî, Tahare 199.
633 Ebû Dâvûd, Tetavvu' 25.
634 San'ânî, *Tavdîh*, II, 263, 264.

San'ânî'nin ifadelerinden bu bilgiye başka birisi vasıtası ile ulaşmadığı, hadis eserlerinden edindiği bilgileri değerlendirerek bu sonuca ulaştığı anlaşılmaktadır.

Ehl-i sünnet hadis ulemâsı ile Şia ve Zeydîye âlimleri arasında hadis ilmi açısından önemli ihtilâf noktalarından birini sahâbenin adâleti konusu teşkil eder. Şia'nın sahâbe aleyhtarlığından sahâbeyi ve hadis rivâyetini koruma vazifesini de "sahâbenin hepsi adâlet sahibidir" prensibi üstlenmiştir. Bu açıdan meseleye bakıldığında hadis rivâyetlerinin korunması ve günümüze ulaştırılması açısından oldukça önemli olan bu prensip, San'ânî'ye göre eleştiriye açık ve mübalağalı bir kabüldür.

Sahâbe asrı, tenkit faaliyetlerinin olmadığı bir dönem değildir. Ancak bu tenkit ifadelerini adâlet yönünden cerh edilebilecekleri yönünde delil olarak kullanmak mümkün değildir. Zira bu tenkit hataları düzeltmeye yöneliktir. Sahâbenin birbirine "yalan söyledin" şeklindeki ithamlarına bakıldığında bu kelimenin "hata ve tasdik etmeme" anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür. Zaten Arapça'da "kezebe" fiilinin bu anlamda da kullanıldığı da bilinmektedir.[635]

San'ânî'nin savunduğu "hepsi adâlet sahibidir, ancak zabt sahibi değildir" görüşü ehl-i sünnetin temel amacına uygun düşmektedir. Ancak Emîr'in sahâbenin hepsini âdil kabul etmesi, Peygamber (s.a.) ile uzun süre birlikteliği olan sahâbe içindir.

Emîr, Mervân b. Hakem hakkındaki ifadeleri de naklederek bu konuda muhaddislerin tezata düştüğünü göstermeye çalışmıştır. Ancak Mervân b. Hakem'in Sahâbî olmadığı yönündeki kanaatin daha güçlü olduğu dikkate alındığında San'ânî'nin bu itirazı önemini kaybetmektedir. San'ânî'nin verdiği örneklerdeki zabt kusurları ise, "sika" kabul edilmeye engel kusurlar değildir.

Ancak sahâbenin cerh ve ta'dile muhatap olmayan tabaka olması, onların rivâyetlerinin birbirleri ile kıyaslanmamasına ve rivâyetler arasında tercihte bulunulmamasına ve teşkil etmemektedir.

[635] İbn Manzûr, *Lisân*, I, 704–711.

San'ânî'nin zabt konusundaki endişelerini ortadan kaldıracak bir diğer nokta da zabt konusunda eleştirilen râvilerin rivâyetlerinin sahîh hadis külliyatı içinde kemiyetinin tesbiti ve diğer rivâyetlerle mukayesesi ile mümkündür: En çok hadis rivâyet eden sahâbî olan Ebû Hureyre'nin (r.a.) rivâyet ettiği hadis sayısı 5374'tür. Ebû Hureyre'nin (r.a.) yalnız başına naklettiği sahih ve hasen hadislerin sayısı ise bir çalışmada 110 olarak tesbit edilmiştir.[636] Bu sayı da da Ebû Hureyre (r.a.) özelinde düşünülecek olursa, rivayet ettiği hadislerin yaklaşık %2.04'ü tek başına naklettiği sahih ve hasen hadislerdir. Ayrıca benzer mânâlı rivâyetlerin de bulunduğu düşünülünce sahâbî râvînin zabt sebebi ile eleştiriye tabi tutulmamasının hadislerin sıhhatini ciddi anlamda etkilemeyeceği açığa çıkmaktadır.

Aynı hadisin çoğu zaman başka sahâbîler tarafından nakledilmesi, Sahâbîlerin hadis rivâyetine çok önem vermesi ve hatta birbirlerini tenkit etmeleri gibi hususiyetlerin daha sahâbe döneminde zabt ile ilgili kusurları büyük ölçüde ortadan kaldırdığını söylemek mümkündür. Daha sonraki dönemlerde yapılan, sahâbenin tek başına naklettiği hadisleri temel alan çalışmalar da bu konuda önemlidir.

## III. RAVİNİN TENKİDİ

Hadis ilminin ana dallarından biri de râvilerin tenkidini, yani adâlet ve zabt yönünden rivâyete ehliyetlerini ele alan koludur. Hadislerin sağlam bir şekilde nesilden nesile intikalini hedefleyen cerh ve ta'dil ilmi oldukça gelişmiş ve bu sahada pek çok eser verilmiştir.[637]

### A. Cerh Ve Ta'dil Prensipleri

Cerh ve ta'dilin nasıl olması gerektiği ile ilgili pek çok temel kaide belirlenmiştir. Cerh işlemini yapan münekkidin vasıfları, cerhin nasıl yapılması gerektiği, cerh lafızlarının neler olduğu ile hangi cerh ve hangi ta'dilin kabul edileceği açıklığa kavuşturulmuştur.

---

[636] http://www.almeshkat.net/book/8867 ("Matarî, "el-Ehâdîsü's-sahihatü'l-leti teferrede bi rivâyetiha Ebû Hureyre", Erişim tarihi: 05.10.2017.)

[637] İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 104; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 359; Aşıkkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi*, s. 18–23.

Hadis ilminin en gelişmiş sahalarından biri olan cerh ve ta'dil ilmi, San'ânî'ye göre hadis ilminin en zor alanıdır.[638]

### *1. Şahit*

Bir râvî hakkında hüküm verebilmek için o râvî hakkında hüküm beyan edenlerin sayısı konusunda İslâm âlimleri farklı görüş beyan etmişlerdir. Âlimlerin bir kısmı, ilgili âyetleri delil göstererek râvî hakkında muaddel veya mecruh hükmü verebilmek için bu hususta iki kişinin şahitlik etmesi gerektiğini söylemektedirler. Bazı âlimler ise tek bir kişinin beyanı ile râvî hakkında hüküm verilebileceğini kabul etmektedir.[639]

Emîr es-San'ânî cerh veya ta'dilin kabulü için tek bir kişinin beyanının yeterli olduğu kanaatindedir. Zira ona göre şahitlik ile ilgili âyet[640] sadece âyetteki konu ile sınırlıdır. Eğer cerh ve ta'dilde her râvî için iki şahit istense, bu beyanda bulunanlar için de şahitler gerekir ki, bu da uygulanması mümkün olmayacak bir kaide olur.[641]

### *2. Mutlak Cerh*

Cerh ve ta'dil ilmi kaidelerine göre mutlak cerh, yani sebebi açıklanmayan cerh geçerli değildir.[642]

San'ânî "Mutlak cerhe itibar edilmez" diyen âlimlerin sözlerine de aldanmamak gerektiğini düşünmektedir.[643] O, mutlak cerhin en azından râvi hakkında tevakkufta bulunmayı/hüküm vermemeyi gerektirdiğini belirtmiştir. Bu sebeple mutlak cerh, râvinin durumunu tafsilatı ile ilgili araştırmaya teşvik mahiyetindedir.[644]

Gayr-ı müfesser cerhe muhatap olan râvinin, rivâyeti için kat'i olarak sahîh hükmünü vermek zorlaşır. Hakkında söylenenler tetkik edilmediği sürece mutlak tenkit ile cerh edilen râvinin rivâyeti ile amel edilmez. Aksi takdirde şüphe ve ihtimal ile

---

[638] San'ânî, *Semerât*, s. 129.
[639] Aşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 143.
[640] Bakara 282.
[641] San'ânî, *İcâbe*, s. 118. (Ayrıca bkz: İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 109; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 363.)
[642] İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 106.
[643] San'ânî, *Semerât* 140.
[644] San'ânî, *Semerât*, 139.

birlikte, amel edilir ve kat'i hüküm verilmiş olur. Böyle bir şüphe ise kat'i hüküm vermeye aykırıdır.[645]

Cerhin ve ta'dilin sebeplerinin açıklanma gerekliliği hakkında İslâm âlimlerinin farklı görüşler beyan ettiklerini söyleyen Emîr'e göre, bu görüşlerden en uygun olanı, cerhin sebebinin açıklanmasıdır. Zira hangi hususların kusur kabul edileceği konusunda da ihtilâf vardır. Bu sebeple en uygun olanı kusurun ne olduğunu açıklamaktır.[646]

Bu tercihleri ile Emîr es-San'ânî, râvînin terkini engellemekte, objektif bir değerlendirmeye imkân teşkil etmekte ve her asırda cerh ve ta'dil işleminin –o râvînin çağdaşlarına göre kısıtlı olsa da- yapılmasına imkân sağlamaktadır.

### *3. Akran Râvîlerin Birbirlerini Tenkit Etmeleri*

Hadis âlimlerinin çoğunluğu, akran râvilerin birbiri hakkındaki cerh konusunu da ele almışlardır. Cerh ve ta'dil âlimleri insan fıtratını göz önünde bulundurarak cerhin, haset, çekememezlik, mezhebî taasup gibi saiklerden kaynaklanabileceğini ifade etmişlerdir. Cerhin bu sebeplerden birinden kaynaklandığının kuvvetle muhtemel görüldüğü durumlarda ise bu cerhi reddetmişlerdir. Akranlar arasındaki cerh ve ta'dil insaflı bir âlim tarafından yapılmışsa ve müfesser bir cerh ise hadis âlimleri tarafından genellikle kabul edilmiştir.[647]

Eserlerinde bu meseleye değinen San'ânî, mezhepleri ve akideleri bakımından birbirlerine zıt ve akran olanların birbirleri aleyhindeki sözlerinin kabul edilmemesi gerektiğini söylemektedir. Çünkü ona göre, mezhebe bağlılık çok ciddi düşmanlıklar ve taassuplara yol açmıştır. Bu durumdan uzak kalabilen kimse de yok denecek kadar azdır.[648]

Emîr es- San'ânî, Zehebî'den şu ifadeleri nakletmektedir: "Akran kimselerin birbirleri aleyhinde söylediklerine itibar edilmez. Özellikle de bunun düşmanlık veya

[645] San'ânî, *Semerât*, 139.
[646] San'ânî, *Tavdîh*, II, 161 vd.; San'ânî, *İcâbe*, s. 118.
[647] Şâfiî, *el-Umm*, VI, 206.
[648] San'ânî, *Semerât*, s. 125.

mezhep farklılığı yahut kıskançlık sebebiyle söylendiğinin işaretlerini görecek olursak. Çünkü -Allah'ın koruduğu hariç- bu durumdan kimse kurtulamaz. Ben herhangi bir dönemde yaşayan kimseler arasından nebiler ve sıddıkler dışında bu halden kurtulanların bulunduğu herhangi bir asır bilmiyorum. Eğer istesem bu hususta tomar tomar bilgiler serdederim."[649]

Zehebî'den bu ifadeleri naklettikten sonra, Zehebî'nin kendisinin de bu konuda kınandığını belirtmektedir. Nitekim İbnü's-Subkî'nin (ö. 771/1370), Zehebî hakkında dininde, veraında ve söylediklerini araştırmasında şüphe olmadığını söylediğini, bunu naklettikten sonra da Zehebî'yi te'vile karşı duyduğu nefret sebebi ile sıfatları isbat edenlere meyletmekle tenkit etmektedir.[650]

Bu nakilleri ile akranların birbirlerini tenkitleri konusunda dikkatli olunması gerektiğine işaret eden Emîr San'ânî, İbnü's-Sübki'nin, Şâfiî mezhebine; Zehebî'nin ise Hanbelî mezhebine mensup olduklarına işaret etmektedir. Bu iki kesim arasında itikat bahislerinde küllî bir nefretleşme olduğunu ve birbirlerinin aleyhinde söylediklerinin kabul edilmeyeceğini belirtmektedir.[651]

Örnekleri ile konuyu izah eden Emîr San'ânî'ye göre bu sebeplere binaen, hadis ilimlerinde en zor mevzular, cerh ve ta'dil ile ilgilidir. Araştırmacı, cerh ve ta'dilde herhangi birinin sözüne güvenmekte zorluk çekmektedir. Ancak, bütün bu karşılıklı eleştirilere rağmen, bu müelliflerin eserlerine her zaman ihtiyaç duyulmaktadır.[652]

İnsanlar arasında ayrılığa sebep olan en büyük hususun itikadî meseleler ve bu itikadî meselelerdeki ihtilâflardan kaynaklandığını söyleyen San'ânî, böyle kimselerin birbirleri hakkındaki kanaatlerini tenkit sebebini araştırmadan ve o hususun ona nispetinin doğruluğundan emin olmadan kabul etmemek gerektiğine işaret etmektedir.

[649] San'ânî, *Semerât*, s. 126. (Ayrıca bkz: Zehebî, *Mizan*, (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî ) I, 111.)
[650] San'ânî, *Semerât*, s. 127. (Ayrıca bkz: İbnü's-Sübki, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyye*, (nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), II, 22 ve IX, 103.)
[651] San'ânî, *Semerât*, s. 128.
[652] San'ânî, *Semerât*, s. 129.

Günümüzde bu gibi hususları tesbite en çok yardım edecek şey ise, bir râvîyi farklı müelliflerin ricâl kitaplarından araştırmaktır.[653]

İlmî sahada son derece titiz bir âlim olan San'ânî, "akran" kelimesinden ne kastedildiğini de izah eder: "Akran kelimesi ile bir asırda yaşayan ve ilimleri bakımından birbirine eşit olan çağdaş kimseleri kast ediyor olabilir. Bu da içinden çıkılması zor bir açıklamadır. Çünkü -eğer birinci husus kast ediliyorsa- bir adamın durumunu ancak onun çağdaşı olan kimseler bilir. Ondan sonra gelenler onun durumunu ancak onun akranı olan kimselerin verdikleri haberler ile bilebilir. Eğer ikinci durum kast ediliyorsa kendilerinin benzerlerini bilenler ancak ilim ehli olan kimselerdir. Fazilet sahibi kimseleri de ancak faziletli kimseler bilebilir."[654]

San'ânî, "Bir kimsenin cerh yahut adâlet bakımından durumunu ancak onun çağdaşı olan kimseler bilebilir. Onun çağdaşlarından olmakla birlikte, onun yanında bulunmamış kimselerin ise o râvinin durumunu bilmelerine imkân yoktur. O râviden sonra yaşayanlar da ancak onun çağdaşlarından durumunu öğrenebilirler"[655] demektedir.

Akran râvîlerin cerh ve ta'dili konusunda bilgi verdikten sonra San'ânî, cerh ve ta'dilde kaynak olarak kabul edilecek kişilerin hangi râviler arasında yarış ve kıskançlığın olduğunu bilen kimseler olması gerektiğini söylemektedir. Akran olmanın cerh ve ta'dile engel olmadığını, ancak haksız eleştirlerin olduğu gerçeğinin göz ardı edilmemesi gerektiğini savunmaktadır.[656]

Akran râvîler arasındaki cerh ve ta'dil, çeşitli şahsi zaaflardan kaynaklanabilir. Emîr es-San'ânî de bu gerçeğe işaret etmektedir. San'ânî'nin akran râvîlerin birbirlerini cerhi konusundaki görüşlerinin makul, vakıaya uygun ve muhaddislerin genel görüşlerine mutabık olduğunu söylemek mümkündür.

[653] San'ânî, *Semerât*, s. 129.
[654] San'ânî, *Semerât*, s. 130.
[655] San'ânî, *Tavdîh*, II, 146.
[656] San'ânî, *Tavdîh*, II, 279.

### *4. Bid'at Sahibi Kişilerin Birbirini Tenkidi*

Emîr San'ânî, cerh ve ta'dil uygulamalarında bid'at sahibi bir râvinin yine kendisi gibi bid'at ehli bir râvi hakkındaki cerhinin kabul edilemeyeceğini, cerh ve ta'dilin sadece adâlet sahibi kişilerden kabul edildiği kaidesine de değinmiştir. Emîr, usûl âlimlerinin bunu açıkça ifade ettiklerini ve önemli bir ilke olduğunu belirtmiştir.[657]

Ancak bu şart, bid'ati terk etmeyi adâletin mahiyeti içerisinde sayanlar için mümkündür. Yoksa adâlet tarifi içinde bid'at sahibi olmamak kaydını zikretmemiş olanlar için geçerli olmaz. Mesela Gazzâlî bid'at sahibi olmamayı adâlet tanımında zikretmemiştir. San'ânî'ye göre, bid'at büyük günahlar arasındadır.[658]

Bid'atçinin başka bir bid'atçi hakkındaki iddialarının kabul edilmeyeceğini söyleyen Emîr, ricâl tenkidi yapanlar arasında bid'atten tamamen uzak olan kimselerin de pek az olduğunu nakletmekte ve "cerh eden bir kimsenin cerhi, bütün türleri ile bid'atten uzak olduğu bilinmedikçe kabul olunmaz" sonucuna varmaktadır.[659]

Adâlet tarifine bid'atten uzak olma şartını gerekli ve doğru görmemekle birlikte, "adâlet" tarifinde bid'atten uzak olma şartını ileri süren âlimlerin bid'at ehlinin birbirini cerh etmesini kabul etmeyerek tutarlı davrandıklarını söylemektedir. Kendisi de bid'ati büyük günah olarak kabul ettiği için bid'at sahiplerinin birbiri hakkındaki cerhlerinin kabul edilmeyeceğini savunarak muhaddislerin çoğu ile aynı sonuca farklı yoldan ulaşmaktadır.

### *5. Sahîhayn Râvisi Olmak ve Ta'dil*

Muhaddislerin ıstılahına göre râvinin sika olduğunu söylemek, ta'dilden yani râvinin adâletli olduğunu söylemekten ibaret değildir. Hakkında "sika" hükmü verilen râvi, rivâyeti kabul olunan ve yalan söylemeyen doğru sözlü biridir.[660]

Bazı âlimler, âdil bir râvînin rivâyette bulunduğu râvînin de adâlet sahibi birisi olduğunu iddia etmişleridr. Ancak San'ânî'ye göre âdil birinin, bir râvîden nakilde

[657] San'ânî, *Semerât*, s. 117.
[658] San'ânî, *Semerât*, s. 118.
[659] San'ânî, *Semerât*, s. 118, 119.
[660] San'ânî, *Semerât*, s. 116.

bulunması o râvînin sika olduğu anlamına gelmez. Nitekim Buhârî gibi pek çok âlim, eserlerinde haklarında eleştiriler olan râvîlerden rivâyette bulunmuşlardır.[661]

### *6. Cerh ve Ta'dilin Teâruzu*

Bir râvî hem cerh edilmiş hem de ta'dil edilmiş ise, âlimlerin bir kısmına göre ta'dil tercih edilir. Bazılarına göre ise tercih noktasında cerh veya ta'dil hükümlerinden sayıca çoğunlukta olan belirleyicidir. San'ânî'nin benimsediği diğer görüş ise cerhin tercih edileceğidir. Emîr bunu, cerh edenin râvî hakkında başkalarının bilmediği bir malumatı bilmesine bağlar. O, ta'dilde bilmemenin, cerhte ise bilmenin asıl olduğunu ve bilginin de bilgisizliğe önceleneceğini ifade eder. Ancak cerh, adâleti herkes tarafından bilinen Ali, Talha b. Ubeydullah (r.anhumâ), Mâlik, Şâfiî gibileri hakkında ise -muhtemelen fikrini kabul etmeme sebebine dayanan- bu cerh makbul değildir.[662]

Hadis ilimleri arasında önemli yeri olan cerh ve ta'dil ilmine geniş yer vererek kritik eden Emîr, bu ilmin temel prensiplerine dair önemli noktalara işaret etmiştir. Cerh ve ta'dil ile ilgili Zeydîler de dâhil olmak üzere, tüm İslâm âlimleri arasında ihtilâf edilen hususlar çok olduğu için San'ânî'nin tercihlerinde kimden daha çok müteessir olduğunu söylemek mümkün değildir. Emîr San'ânî'nin cerh ve ta'dil prensipleri hususunda râvîyi gereksiz terke sebep olmayacak, kusuru olan râvîyi de ortaya çıkaracak itidalli bir tavır sergilediği görülmektedir.

## B.Ta'n Noktaları

Hadis âlimleri, cerh ve ta'dil incelemelerinde beşi adâlet, beşi de zabt vasfı ile ilgili ve farklı seviyelerde olmak üzere; temel kriterleri on madde halinde sıralamaktadırlar.[663]

### *1. Kizb*

K-z-b, sözlükte doğruluğun zıddı olarak açıklanmaktadır.[664] Hadis ilminde bir söz, fiil, takrir veya sıfatın kasten uydurulup Peygamber'e (s.a.) isnat edilmesini,

[661] San'nai, *İcâbe*, s. 118.
[662] San'ânî, *Tavdîh*, II, 115 vd.; San'ânî, *İcâbe*, s. 119.
[663] İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 222.
[664] İbn Manzûr, *Lisân*, I, 704. (Ayrıca bkz: İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 223.)

râvinin bir hocadan duymadığı hadisi duyduğunu söylemesini, hadisin isnadını değiştirmesini, hocasına ait olmayan bazı rivâyetleri ona nisbet etmesini, hocasının rivâyetlerine başka rivâyetler sokuşturmasını ifade eder.[665] Bu fiillerden herhangi birini yapmış olmak "kizb" ile ta'n edilmeye neden olur.

Yalanı büyük günah olarak gören İslâm, dinin ikinci kaynağı olan hadislerin/sünnetin korunması için Peygamber'e yalan isnad etme konusuna özellikle dikkat çekmiş, Allah Rasulü de kendisine yalan isnad eden kişinin cehennemde olacağını belirtmiştir.[666]

Hadis ilminde sadece uydurmak değil, uydurma rivâyeti mevzu olduğunu belirtmeden nakletmek de cerh sebebi sayılmıştır. En ağır cerh sebebi olarak görülen ve râviyi metruk yapan "kizb" den tövbe eden kişinin durumu da tartışılmıştır. İslâm âlimlerinden Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Mâlik (ö. 179/795), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi birçok hadis otoritesi, kezzab râvinin tövbe etse dahi rivâyetinin bir daha kabul edilmeyeceği görüşündedirler. Nevevî (676/1277) ise eğer râvi tövbe etmişse, bu tövbesinden sonraki rivâyetlerinin kabul edilebileceğini söylemiştir.[667]

Hadis âlimlerinin büyük çoğunluğu insanlarla ilişkilerinde yalan söylediği bilinen kimseden de hadis alınamayacağını, bir kısmı ise tövbe etmesi halinde rivâyetinin kabul edileceğini söylemiştir.[668]

San'ânî hadis rivâyetinde yalan söyleyen ancak daha sonra bu yalanından pişman olan râvinin rivâyetini ele alarak meseleyi tövbenin sıhhati ile ilişkilendirmiştir. Tövbesi sahîh olan birinin, hadis rivâyetinde yalan söylemiş olsa da rivâyetini reddetmenin açıklanabilir bir tarafı olmadığını söyleyen San'ânî'ye göre, sahîh bir şekilde tövbe ettikten sonra o kişi rivâyet şartlarını taşımaktadır.[669]

San'ânî'nin bu konudaki görüşleri râvînin reddi sebebi ile hadisin kaybolmasını engellemesi açıdan önemlidir. Ancak Peygamber'in (s.a.) cehennem azabı

[665] İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 224; Aşıkkutlu, "Kizb", *DİA*, XXVI, 126, 127.
[666] Buhârî, İlim 38; Müslim, Zühd 72; Ebû Dâvûd, İlim 4, Tirmizi, Fiten 70.
[667] Aşıkkutlu, "Kizb", *DİA*, XXVI, 127.
[668] Suyûtî, *Tedrîb*, I, 390.
[669] San'ânî, *Tavdîh*, II, 243.

ile tehdit ettiği böyle önemli bir konuda, Peygamber'in otoritesini kullanma girişiminden sonra tekrar rivâyetin kabul edilmesi "kizb"in basit görülmesine sebep teşkil edebilir. Tövbenin sahihliğinin nasıl tesbit edileceği de meselenin problemli başka bir yönüdür.

### *2. Fısk*

"Ey iman edenler! Eğer bir fâsık size bir haber getirirse doğruluğunu araştırın"[670] âyetine istinaden râvide aranan şartlardan birisi de râvînin fasık olmamasıdır. Râvinin büyük günah işlemesi veya küçük günahlarda ısrarcı davranması olarak tarif edilen fısk,[671] yalancılıktan sonra cerhe sebep olan ilk vasıftır.

Fısk terimi hem akide ile hem de amelle doğrudan ilişkili olan bir terimdir. Ehl-i sünnet âlimlerine göre bu vasfı taşıyan iman kapsamının dışına çıkmaz.[672] Ancak fısk kişinin, nâkıs mü'min veya fâsık mü'min şeklinde isimlendirilmesine sebep olur.[673] Râvinin fıskı eğer imanla alakalı konularda ise, râvi bid'at yönünden araştırılmış;[674] eğer fıskı günah konusunda ise, fısk ta'n noktası ile incelenmiştir.

Günahları sebebi ile fâsık sayılan râvinin rivâyeti hakkında makbul veya merdud hükmü vermek için İslâm âlimleri genellikle râvinin isyan ve itaat noktalarından hangisinin çoğunlukta olduğuna bakmışlardır. Said b. Müseyyeb (ö. 94/713), Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797), Şâfiî (ö. 204/820), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İbn Hibban (ö. 354/965) gibi âlimler, peygamberler dışında hiç kimsenin günahsız olamayacağı düşüncesinden hareketle itaati isyanından fazla olan râvileri âdil kabul etmişlerdir.[675]

Emîr, ashab-ı kiram ile peygamber asrı döneminde yaşayanlar için "onlar hakkında açıkça görülen husus adâlet sahibi oldukları" kanaatini daha önce de ifade ettiğini ve muhaddisler ile rivâyet ehlinin de bu kanaatte olduğunu belirtmektedir. Fakat

---

[670] Hucurât 6.
[671] Aşıkkutlu, "Fısk", *DİA*, 38.
[672] Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-ekber*, (nşr. Mustafa el-Bâbiî el-Halebî), s. 186.
[673] İbn Teymiyye, *Mecmu'l-Fetâvâ*, (thk. Abdurrahman b. Kâsım), III, 152.
[674] Aşıkkutlu, "Fısk", *DİA*, XIII, 38.
[675] Aşıkkutlu, "Fısk", *DİA*, XIII, 39.

diğer nesiller hakkında aynı durum kabul edilmemektedir.[676] Bu husus sahâbe sonrasındaki tabakalarda râvîlerin adâletini tesbit noktasında fısk yönü ile de araştırmayı gerektirdiği anlaşılmaktadır.

San'ânî'nin hadis usûlü ile alakalı eserlerinden çok faydalandığı ve sık sık atıflarda bulunduğu, *Tenkihu'l-enzar* müellifi İbnü'l-Vezîr'in (ö. 840/1436) kanaati, fâsık olduğuna te'vil yolu ile karar verilmeyen, günahları açık bir şekilde çoğunlukta olan râvînin cerh edilmesi yönündedir. Bunun yanı sıra (Allah'a ve Peygamber'e) bilerek isyan eden ve bu isyanında ısrar eden râvinin isyanı çok olmasa bile mecruh kabul edilir.[677]

İbnü'l-Vezîr'e göre te'vil sebebi ile fâsık olan râviye gelince; bu râvinin haberi kabul edilmelidir. O, te'vil yolu ile fâsık olduğuna hükmedilen râvinin rivâyetinin kabul edileceğine dair *el-Avâsım ve'l-kavâsım* adlı eserinde pek çok delil sunmuştur.[678]

San'ânî, İbnü'l-Vezîr'in te'vil yolu ile fâsık olan râvinin haberinin kabul edileceğine dair sunduğu delilleri ele alıp kritik etmektedir:

Bu delillerden biri, ramazan hilalini gördüğüne şahitlik eden bedeviye Allah elçisinin, "Allah'tan başka hiçbir ilah olmadığına, Muhammed'in Allah'ın Resûlü olduğuna şahitlik eder misin?" sorusuna "evet" diye cevap vermesi üzerine, Peygamberimiz'in (s.a.) de "Ey Bilal! Kalk insanlar arasında yarın oruç tutmaları için ezan oku" buyruğudur.[679] Fakat San'ânî'ye göre, bu rivâyetin te'vil yolu ile fâsık kabul edilen kişinin sözlerini kabul etmeye delil gösterilmesi doğru değildir. Çünkü İbnü'l-Vezîr'e göre zaten, kendisini adâletin dışına çıkartacak fiilleri görülen kimseler hariç, nebevî asırda yaşayanlar âdildir. Tartışılan konu da bu değildir. Bu rivâyet adâlet yönü ile cerh edilen, bununla beraber verdiği haberin doğruluğu hakkında zan hâsıl olduğu için haberi kabul edilen râvî ile alakalı delil olarak zikredilebilir.[680]

İbn'ül-Vezir, Peygamber'in (s.a.) "Bu cariye mü'min midir" diye sorduğunda Allah'ın Rabbi olduğuna işaret etmesi üzerine "bu mü'minedir" dediği siyahi cariye ile

[676] San'ânî, *Semerât*, 70, 71.
[677] San'ânî, *Tavdîh*, II, 232.
[678] San'ânî, *Semerât*, s. 29, San'ânî, *Tavdîh*, II, 213. (Bkz: İbnü'l-Vezîr, *Avâsım*, II, 316 vd.)
[679] İbn Mâce, Sıyam 6; Nesâî, Sıyam 8.
[680] San'ânî, *Semerât*, s. 65, 67.

ilgili haberi de delil göstermiştir.[681] Ancak San'ânî, bu rivâyetin Allah'a ve Resûlüne iman eden herkesin, iman dairesinden dışarıya çıkartacak bir fiili işlediği sabit olmadığı sürece, müslümanlardan olduğunu gösterecek bir delil olduğunu belirterek yerinde bulmadığını ifade etmiştir.[682]

İbnü'l-Vezîr, "Şüphesiz benim bu oğlum bir seyyiddir. Allah onun sayesinde müslümanlardan pek büyük iki taife arasında bir sulh gerçekleştirecektir"[683] hadisini de delil olarak zikrettikten sonra, Resûlullah'ın (s.a.) birbiri ile savaşan iki gruba "Müslümanlar" dediğini ve Müslüman kimsenin ise cerh edilmesini gerektiren açık bir husus olmadığı sürece makbul bir kimse olduğunu söylemiştir. San'ânî, bu delilin te'vil yoluyla fâsık olanlar ile bid'atçilerin rivâyetlerini reddeden kimseler ile ilgili olduğunu; bu rivâyetin de diğer rivâyetler gibi konunun amacına uygun bir delil olmadığını tesbit etmektedir.[684]

Te'vil yolu ile fâsık olan râvinin rivâyetinin kabulü ile alakalı İbnü'l-Vezîr'den nakillerde bulunan San'ânî, İbnü'l-Vezîr'in delillerini yerinde bulmamakta ve eleştirmektedir. Sanânî'ye göre, te'vil fâsıklığı örfî bir ıstılahtır. Terimleri açıklarken lugat manalarına son derece önem veren Emîr, "te'vil yolu ile fâsıklık"la ilgili lugatte bilgi bulunmadığına işaret etmekte ve fâsıklık ile alakalı âyetin de sonradan meydana gelmiş örfî manalara ve yeni ıstılahlara göre yorumlanamayacağı konusunda ittifak olduğunu söylemektedir.[685] Emîr'in, "te'vil fâsıklığı" şeklinde bir terim oluşturulmasını ve bu şekilde bir sınıflandırma yapılmasını doğru bulmadığı anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Vezîr, *Avâsım*'da "Ey iman edenler! Bir fâsık size bir haber getirecek olursa onu tebeyyün edin/iyice araştırın" âyetini[686] işinizi oldukça sağlam tutun, meselenin açığa çıkması ve gerçeğin açıklık kazanması için çalışın, şeklinde izah etmiştir. Fâsığın sözüne güvenilmemesinin sebebi ise fâsıklıktan genel olarak kendisini korumaya çalışmayan bir kimsenin fâsıklığın bir türünü teşkil eden yalandan da

[681] Müslim, Mesâcîd 8.
[682] San'ânî, *Semerât*, s. 68, 69.
[683] Buhârî, Sulh 7.
[684] San'ânî, *Semerât*, s. 69.
[685] San'ânî, *Semerât*, s. 97.
[686] Hucurât 6.

kendisini koruyamayacağı şeklinde açıklanmıştır.[687] İbnü'l-Vezîr'in bu ifadelerine karşı San'ânî, yalan söylemenin fâsıklığın hatta küfrün ayrılmaz bir gereği olmadığını, fâsıklar bir tarafa kâfirlerin dahi kendilerini yalancılıktan koruyabileceklerine işaret ederek bu düşünceyi doğru bulmadığını söylemektedir.[688] Nitekim Allah (c.c.) mü'minlere fâsığın haber getirmesi ve şahitlikte bulunması durumunda, kazif suçundaki gibi haberini reddetmeyi değil de, araştırmayı ve tahkik etmeyi vacip kılmıştır.[689]

İnsanın doğuştan getirdiği aslî unsurun fâsıklık olmadığı, fıskın sonradan ortaya çıkan bir vasıf olduğunu kabul eden San'ânî'ye göre, Hucurât suresindeki âyette sözü edilen "tebeyyün" kelimesi alınan haberin doğruluğunu tahkik/araştırma manasına gelmektedir. O kişiyi kati suretle reddetmek ve haberini yalanlamak lugatte de şeriatta da örfte de "tebeyyün" kelimesi ile açıklanmaz. Tebeyyün, "tefa'ul" kalıbında "beyan" kelimesinden türeyen ve "beyana ihtiyaç hissetmek" anlamına gelen bir kelimedir. Bu külliyen red/kabul ile olacak bir şey değildir.[690]

Tebeyyün etme ve onu reddetmenin aynı anlamda olmadığını da izah eden San'ânî, fâsığın verdiği haber hususunda hemen karar verilmemesi gerektiğini açıkça ortaya koymakta, haberinin reddedilmeyip bunun yerine haber verdiği hususun araştırılmasını savunmaktadır.[691]

Fâsığın haberinin kabul edilmeyeceği konusunda icmâ olduğuna dair iddiaları da kabul etmeyen San'ânî, hadis kitaplarında sahâbe-i kiramdan ileri gelenler hakkında hoş olmayan ifadeler kullanan pek çok râvinin rivâyetlerinin bulunduğunu, dolayısı ile bir icmâdan bahsedilemeyeceğini söylemektedir.[692]

Fâsık râvinin rivâyeti için *"Ebediyyen onların şahitliklerini kabul etmeyin"*[693] âyeti ile kıyas yapılabileceği iddiasını da ele alan Emîr, böyle bir kıyasın tutarsız olacağını ifade etmektedir. Çünkü böyle bir kıyas "tebeyyün" âyeti ile aykırı düşeceği

[687] San'ânî, *Semerât*, s. 98.
[688] San'ânî, *Semerât*, s. 98.
[689] San'ânî, *Semerât*, s. 98, 99.
[690] San'ânî, *Tavdîh*, II, 229.
[691] San'ânî, *Semerât*, s. 99, 101.
[692] San'ânî, *Semerât*, s. 101.
[693] Nur 4.

gibi "illetleri ortak olmayan iki büyük günah birbirlerine kıyas edilemez" kaidesine de aykırıdır.[694]

Emîr'in "fısk" ile ilgili görüşlerini, sahâbe döneminde fâsıklık sebebi ile adâlet problemi olmadığı, daha sonraki nesiller için râvînin fâsıklığının sorgulanması gerektiği, te'vil yolu ile fâsık terimini doğru bulmadığı, fâsık râvînin haberinin hemen reddilmeden araştırılması ve araştırma sonucunda karar verilmesi, fâsık râvînin reddedileceği yönünde bir icmâdan söz etmenin mümkün olmadığı şeklinde özetlemek mümkündür.

Fâsık râvînin rivâyeti hakkında Zeydî âlimlerin genel kabulü olan, İbnü'l-Vezîr tarafından da savunulan "açık fâsık olanın rivâyeti kabul edilmez" şeklindeki görüşü Zeydîlerle, hem ehl-i sünnet hem de Zeydîye tarafından genellikle kabul gören "te'vil fıskı" tabirini de kabul etmeyerek kendisi tercihlerde bulunmaktadır.[695]

Emîr San'ânî'nin bu görüşleri öncelikle râvi hakkında ciddi bir araştırmaya, ardından araştırma neticesinde fâsık olduğu yönünde hüküm vermeye yönlendirmesi açısından önemlidir. Râvinin verdiği haberin doğru olduğunun ortaya çıkması halinde rivâyetinin kabul edilmesi dinin hedefine uygun olduğu gibi, cerh ve tâdil ilminin prensiplerine ve hadis eserlerindeki uygulamaya mutabık görünmektedir. Bununla birlikte fâsık râvinin rivâyetinin kabul edilmeme sebebi sadece yalan söyleme ihtimalinden kaynaklanmamaktadır. İnsanlara örnek olması gereken hadis râvîsinin günahlardan uzak durmasının arzu edilmesi ve hadis âlimlerinin hadisleri şüphelerden korumaya çalışma gayretleri sonucu fıskın cerh sebebi olduğu unutulmamalıdır.

### *3. Bid'at*

Sözlük anlamıyla bid'at, önceden bir benzeri bulunmaksızın ortaya çıkarılan yenilik demektir. Şer'î bir terim olarak - çeşitli tarifleri olmakla birlikte- en kapsamlı ve en kabul gören tanımı şöyle yapılmıştır. "Dinde Şeriate benzer bir surette sonradan ortaya çıkartılmış bir yoldur. Bu yolda yürüme amacı ile şeriate uygun hareket etme

[694] San'ânî, *Semerât* s. 101, 102.
[695] Zeydiyye'nin fısk anlayışı için bkz: Demirci, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı*, s. 161.

amacı aynıdır".[696] Merhum Âsım Efendi'nin *Kamus Tercemesi*'nde değişik –nisbeten- tanımlara şöylece işaret etmektedir: "Ba'de'l-ikmâl dinde hâdis olan nesneye ıtlâk olunur. Alâ kavlin: Nebiyy-i Ekrem Sallahu aleyhi ve sellem hazretlerinden sonra hâdis olan ehvâ ve a'mâle ıtlak olunur, cem'i "bida'" gelur… Ba'dehû emr-i dinde hâdis olan noksan yahud ziyadede galib-i isti'mâl oldî…"[697]

Bu gibi tanımlar dikkate alınarak bid'at, Peygamber'in (s.a.) döneminden sonra ortaya çıkan ve dinî bir dayanağı bulunmayan, Kur'an ve sünnete uymayan itikad ve ibadetlerdir,[698] denilebilir. Bid'at ehlinin temel vasfı inat sebebi ile değil de, bir çeşit şüphe ile te'vilde bulunmalarıdır.[699]

Hadis usûlünde bid'at, râvinin akidesi ile ilgili cerh sebebidir.[700]

Emîr San'ânî, İslâm ümmetinin çoğunlukla bid'atler sebebi ile aynı düşüncede birleşemediğini, bu durumun kıyamete kadar Müslümanlar arasında düşmanlığa neden olduğunu söylemektedir. Selef âlimlerin hiç söz etmediği Kur'ân'ın yaratılmış olması veya kadim oluşu meselesi yahut kulların fiillerinin yaratılması meselesi gibi konuların tartışılması ve bu tartışmaların neticesi bu durumun örnekleridir.[701]

Bid'atin gerçek mahiyetinin hakiki sünnete muhalafet olduğunu ifade eden Emîr, bid'at için pek çok tarif yapıldığına işaret etmektedir. Bu tariflerin özünü de **"Resûlullah'ın (s.a.) döneminde olmayan (şeyler)" şeklinde özetlemektedir**.[702]

Sünnette bid'at ve bid'at ehli ile ilgili pek çok hadis olduğuna işaret eden Emîr es-San'ânî, konu ile alakalı şu hadisleri nakletmektedir.[703]

"Şüphesiz sözün en hayırlısı Allah'ın kitabı, hedyin/rehberliğin en hayırlısı Muhammed'in rehberliği, işlerin en şerlisi sonradan ortaya çıkartılanlarıdır. Ve her bid'at bir dalâlettir ..."[704]

---

[696] Şâtıbî, *İ'tisâm,* I, 51.
[697] Ebû'l-Kemâl, *Okyânûs*, III, 183.
[698] Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 57.
[699] Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 57.
[700] Ahmed Naim, *Tecrid Mukaddimesi*, s. 327.
[701] San'ânî, *Tavdîh*, II, 145, 146.
[702] San'ânî, *Semerât*, s. 44.
[703] San'ânî, *Semerât*, s. 48–53.

"Allah (c.c) bid'at sahibi bir kimsenin amelini o bid'atini terk edinceye kadar kabul etmez."[705] "Herhangi bir ümmet nebisinden sonra bir bid'at ortaya koyacak olursa mutlaka sünnetten onun mislini kaybetmiştir"[706] rivâyetini de zikretmektedir. San'ânî, sünneti terk edenlerin de bid'atçilerden kabul edildiğini ve İslâm âlimlerinin bid'ati büyük günahlardan saydıklarına da ayrıca işaret etmiştir.[707]

**İslâm âlimlerinin bazılarının bid'ati üç kısma ayırdıklarını** belirten San'ânî, ilkinin küfür ve fâsıklığı gerektirmeyen bid'at olduğunu ifade eder. Ömer'in (r.a.) terâvih namazının cemaatle kılınması hakkında söylediği "Bu ne güzel bir bid'attir" sözü buna örnektir. Münâvi'nin, (ö. 1031/1622) de "Mekruh olmayan bid'atler de olabilir. O takdirde buna mübah bid'at adı verilir. Bu ise şeriatın esası itibari ile güzel olduğuna tanıklık ettiği ve kendisi ile bir mefsedetin bertaraf edildiği bir maslahat gereği olan hususlardır" ibarelerini nakletmektedir. Bu bid'at türünden korunmanın mümkün olmadığına ve râvinin adâletine zarar vermeyeceğine de işaret etmektedir. Bid'atin diğer iki türü ise küfre veya fıska sebep olan bid'attir. Bu bid'at türü râvinin adâlet vasfını etkilemekte ve cerhine sebep olmaktadır.[708]

San'ânî, ilim adamlarından bid'ati bu şekilde ayıranların yanı sıra **bid'at-i hasene ve bid'at-i seyyie şeklinde kısımlara ayıranların da olduğuna işaret etmektedir.** Bu taksimatların bid'atin türleri arasında fark olmadığına dair hadislere uygun düşmediğini; ancak taksimatı yapanların amacının bid'atin ne olduğunu ortaya koymak olduğunu belirtmektedir.[709]

**Bid'ati küfre ve fıska sebep olan bid'at olarak ikiye ayıran âlimler de vardır. Nitekim İbn Hacer de bu şeklide ayırmıştır.**[710] İbn Hacer, kâfir olduğuna kanaat getirilen kişi, eğer bu küfrünü açıkça ifade ediyorsa veya söylediği söz kâfir olmasına sebep teşkil edecek bir söz ise kâfir olduğuna hükmedilir, demektedir. Bunlar, kendilerine küfür arz edildiği vakit kabul ederler. Dinin kati hükümlerinden olan hususları bilerek veya inatla inkâr edenin kâfir olacağı konusunda ehl-i sünnet âlimleri

---

[704] Ahmed, *Müsned,* III, 319.
[705] İbn Mâce, *Mukaddime* 7.
[706] Ahmed, *Müsned,* IV, 105
[707] San'ânî, *Semerât*, s. 52.
[708] San'ânî, *Semerât*, s. 45, 46. (Ayrıca bkz: Münâvî, *Tevkîf*, s. 72.)
[709] San'ânî, *Semerât*, s. 44–46.
[710] İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 232, 277.

arasında ihtilâf yoktur. Ancak kendilerine küfür teklif edildiğinde kabul etmeyenler kâfir sayılmazlar. Kıbleye yönelen kimse, şüphe sebebi veya te'vil sebebi ile kitap ve sünnete muhalif bid'atı yüzünden tekfir edilmez. İbn Hacer küfre götüren bid'atı şöyle izah etmektedir: "Tekfir hususunda bütün âlimler ittifak etmiş olmalıdır. Mesela Ali'ye (r.a.) veya başkasına ulûhiyetin hulul ettiğine veya Ali'nin (r.a.) kıyametten önce dünyaya ineceğine iman eden aşırı Rafızilerin tekfiri hususunda âlimler ittifak etmişlerdir."[711] Nevevî (ö. 676/1277) ve İbn Dakik el-Îd'e (ö. 702/1302) göre de dinin kat'i bir hükmünü inkâr haricinde, ehli kıbleden kimse tekfir edilmez.[712]

İbn Hacer'in bid'ati **"tekfire sebep olan şeyden doğan bid'at" ve "fıska sebep olan şeyden doğan bid'at" şeklindeki iki kısma ayırmasını değerlendiren San'ânî,** aslında İbn Hacer ve onun gibi düşünen âlimlerin râvi açıkça küfre düşmemişse, kıble ehlinden olanın bid'atini te'vil ederek o kişiyi tekfirden kaçındıklarını söylemektedir.[713]

### *a. Bid'at sahibi râvinin rivâyetinin kabulü meselesi*

Bid'at ehlinin rivâyetinin kabulü hadis âlimleri arasında daha ilk dönemlerden itibaren tartışılmış, hadis usûlü eserlerinde bu konu geniş yer bulmuştur.

**Bid'at ehlinden râvîlerin rivâyetlerinin kabul edilmeyeceğini savunan İslâm âlimleri** mevcuttur.[714] İbn Sirin (ö. 110/728),[715] Hasan el-Basri (ö. 110/728), Yunus b. Ebi İshak (ö. 152/769)[716] Malik (ö. 179//95),[717] Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814), Humeydi (ö. 219/834),[718] Ali b. Harb (ö. 265/878)[719] Bakıllâni (ö. 403/1013)[720] gibi bazı İslâm âlimleri bu düşüncededir. **Eğer râvinin bid'ati küfre sebep olacak türden ise, rivâyetleri zaten kabul edilmez**. Bid'ati küfre ve fıska sebep olan bid'at olarak ikiye ayıran İbn Hacer, bid'ati sebebi ile küfre düşen râvinin rivâyeti

[711] İbn Hacer, *Feth*, (nşr: Muhibüddin el-Hatîb), I, 385.
[712] İbn Dakik, *İktirâh*, s. 58; Sehâvi, *Fethu'l-muğîs*, (thk. Ali Hasan Ali), II, 73.
[713] San'ânî, *Semerât*, s. 27.
[714] İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 127.
[715] Bağdâdî, *Kifâye*, s. 121. (İbn Sîrîn'in "bu ilim dindir, dininizi kimden öğrendiğinize dikkat edin" sözünden hareketle.)
[716] İbn Receb *Şerhu İlel*, (thk. Hemmâm Saîd), I, 362.
[717] Bağdâdî, *Kifâye*, s. 120.
[718] Bağdâdî, *Kifâye*, s. 123; İbn Receb, *Şerhu İlel*, I, 362.
[719] İbn Receb, *Şerhu İlel*, I, 362.
[720] Sehâvî, *Fethu'l-muğîs,* II, 63. (Bid'at ehlinin yalancı olabileceğini söylemektedir.)

hakkında "dinden olduğu kesin olarak bilinen şer'î bir hususu inkâr edeninin rivâyeti reddedilir" demektedir.[721] Hattabiye[722] ve Mücessime[723] ehlinin rivâyetleri bu türdendir.

Kaynaklarda **mezhebinin propagandasını yapmayan bid'at ehli râvinin, kendi bid'atini över mahiyetteki rivâyetinin alınmayacağı yönünde görüşler** de bulunmaktadır. Rivâyetinin kabul edilebilmesi için bid'atçinin rivâyeti, kendi bid'atini destekler mahiyette olmamalıdır.[724]

Kuşeyri (ö. 465/1072) **aynı rivâyeti bid'at ehli olmayan başka bir râvi rivâyet ediyorsa bid'at ehlinden olan râvinin, bid'atine teşvik olmaması için rivâyetinin alınmayacağını** söylemektedir. Ancak sadûk ve zabtı iyi ise aynı zamanda başka alternatifi yoksa o zaman rivâyeti sünnetten bir şey kaybolmaması için kabul edilir.[725]

Bid'at sahibi râvinin **bid'atine davet eden biri olması halinde rivâyetinin kabul edilmeyeceği, eğer bid'atine davet eden biri değilse rivâyetinin kabul edilebileceği** şeklindeki görüş[726] İbn Hacer tarafından "en âdil görüş" ve "Ümmetin çoğunluğunun görüşü" olarak nakledilmektedir.[727]Abdullah b. Mübarek (ö. 181/813), İbn Mehdi (ö. 198/813), Yahya b. Main, (ö. 233/848) Ahmed b. Hanbel (ö. 241/ 855) bu görüşte olan âlimlerdendir.[728] Hatta İbn Hibban (ö. 354/965) bu konuda icmâ olduğunu ifade etmiştir.[729]

**Bid'at ehlinin rivâyeti ile ilgili İbn Hacer şu lafızları kullanır:**

**أن المعتمد أن الذي ترد روايته من أنكر أمرا متواترا من الشرع، معلوما من الدين بالضرورة، وكذا من اعتقد عكسه**

[721] İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 127.
[722] Bağdâdî, *Kifâye*, s. 120; Ahmed Naim, *Tecrid Mukaddimesi*, s. 328, 329.
[723] Suyûtî, *Tedrîb*, (thk. Nazar Feryâbî) I, 383.
[724] İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 277.
[725] İbn Hacer, *Hedy*, s. I, 385.
[726] Bağdâdî, *Kifâye*, s. 121.
[727] İbn Hacer, *Hedy*, s. I, 385.
[728] Bağdâdî, *Kifâye*, s. 121. (San'ânî, bid'at ehlinin rivâyetlerinin kabul edilmesi konusunda selef âlimlerinden Ahmed b. Hanbel'den farklı düşünmektedir.)
[729] İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 115; İbn Hacer, *Hedy*, I, 385.

Bu ibare rivâyeti reddedilecek bid'at sahibi, "mütevâtir ve dinden olduğu zaruri olarak bilinen bir şeyi inkâr edendir. Bunun aksine inanan kimsenin de hükmü böyledir."[730] Böyle olmayan bid'at sahibi ise zabt ve itkanı yanında vera ve takva sahibi ise bu durumda onun rivâyetini kabule hiçbir engel yoktur, şeklinde anlaşılabilir. Bu durumda kimin rivâyetinin reddedileceği ve kimin rivâyetinin kabul edilebileceği konusundaki **ölçü, kaynaklarda sabit olan bir hükmün reddi ve kaynaklarda sabit olan bu hükmün yerine o hükmün zıttı bir hükmün kabulüdür**.

San'ânî, İbn Hacer'in *Nüzhe*'de geçen bu ibaresini naklettikten sonra, İbn Hacer'in bu ifadesi ile dinî bir hüküm olduğu kat'i olarak bilinen bir şeyi inkâr eden veya dinî bir hüküm olmadığı kat'i olarak bilinen bir şeyi kabul eden kişinin rivâyetinin kabul edilmeyeceğini kast ettiğini söylemektedir. San'ânî'nin bu izahına göre, İbn Hacer'in ibaresi, **dinin aslında olmayan herhangi bir şeye dinî bir hükümmüş gibi inanan ve uygulayan kişiler de bid'at ehli kabul edilmeli ve rivâyetleri reddedilmeli**, şeklinde anlaşılmalıdır. Yani İbn Hacer herhangi birinin bid'at sahibi olması için kat'i olarak bilinen bir hükmü reddetmesi ve bunun aksini kabul etmesini şart koşmamıştır. **Dinî bir hüküm olmayan bir şeyi dindenmiş gibi gören kişinin de bid'at sahibi olduğunu ve rivâyetlerinin reddedileceğini söylemiştir. San'ânî'ye göre, İbn Hacer'in ibaresini bu şekilde anlamayanlar hataya düşmüşlerdir**.[731]

San'ânî, "*aksuhu*" kelimesini dinden olmayan bir şeyin dini bir hükümmüş gibi kabulü şeklinde şerh etmesinin sebebini şöyle açıklamıştır: "عكس kelimesini bu şekilde açıkladık. Çünkü itikadın zikredilmemesinin fiilin bid'at oluşu ile bir alakası yoktur. Şüphesiz ki bir işi isbat etmek şeklinde hamledilmesi, bir emri inkâra mukabildir. Bid'atin kaynağı iki hususla ilgilidir. Dini eksiltmek veya dine ilave yapmak." San'ânî, İbn Hacer'in şöyle demesi gerektiğini ifade eder: Bu vasıfta olan kişinin kâfir olduğu saklı değildir. Çünkü dinden zarureten bilinen bir şeyi inkâr ettiği için yahut dinden zarureten olmayan bir şeyi dinde olduğunu söylediği için. Her ikisi de küfürdür. Çünkü şeriatı koyanı tekzib küfürdür.[732]

[730] İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 127.
[731] San'ânî, *Semerât*, s. 25, 26.
[732] San'ânî, *Semerât*, s. 25, 26.

San'ânî'nin ibareyi bu şekilde açıklaması, aslında İbn Hacer'in *Fethu'l-bâri*'de geçen "bid'at genel veya özel bir delili olmadığı halde din hususunda sonradan ortaya çıkan şeydir" şeklindeki açıklamasına da uygun düşmektedir.[733]

İbn Hacer'in ibaresini titizlikle ele alan ve hem lugavi hem de mantık kaideleri ile tenkit eden Emîr San'ânî'nin izahlarından, râvînin doğru sözlü ve güvenilir olduğu yönünde kanaat oluşmuşsa rivâyetinin kabul edileceği/edildiği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. O "bid'at" terimini de itkadî alanla sınırlamamış; genel anlamı ile kabul etmiştir.

San'ânî, İbn Hacer ve ulemânın çoğunluğuna göre "fıska neden olan bid'at sahibinin rivâyeti, bid'atinin propagandasını yapmıyorsa kabul edilir" görüşü hakkında **"bid'atçi olduğu için kabul edilmiyor değil; bid'atine davet ettiği için kabul edilmiyor" diyerek açıklamada bulunur.**[734]

San'ânî'ye göre İbn Hacer'in aslında kabul ettiği şey, küfre düşüren bid'at de olsa, fıska düşüren bid'at olsa da her bid'atçinin makbul olduğudur. Dinden zarureten bilinen bir şeyi istisna eden de, dinde olmayan bir şeyi dine dâhil eden de makbuldür. Râvi sadece bid'atine davet ediyorsa reddedilir. Çünkü İbn Hacer ve onun mezhebinde olanlar te'vilde bulunurlar ve râviyi tekfir de etmezler**. Bu durumda San'ânî'ye göre *Nuhbe*'nin ibaresinin aslında şöyle olması gerekmektedir: Bid'atçi her halükârda kabul edilir, davetçi olan hariç. Sadece propagandist râvinin rivâyetinin kabul edilmemesi gerekir**.[735]

**Emîr San'ânî ise yalancılıkla itham edilmeyen râvilerin, propagandist olsalar dahi rivâyetlerinin kabul edileceğini söylemektedir.**[736] Bu râvîlerin kabul edilmeme sebebi olarak gösterilen yalan söyleme ihtimalini ele alan Emîr, günahta ısrarcı fâsıkların birçoğunun aslında kendilerini **yalan söylemek seviyesizliği**ne düşmekten korumaya çalıştıklarını söyler. San'ânî'ye göre dindar bir bid'atçi de kendini yalandan korumaya çalışır. Bu nedenle sadece bid'at sebebi ile yalancılıkla suçlanması doğru değildir. Emîr, "Nasıl böyle olmasın ki? Yalan söyleyenin sahtekârlığı gizli saklı

[733] *Feth*, XIII, 254.
[734] San'ânî, *Semerât*, s. 27.
[735] San'ânî, *Semerât*, s. 27–29.
[736] San'ânî, *Semerât*, s. 105.

kalmaz. Fazla vakit geçmeden onun yaptığı tedlis ve aldatması açığa çıkar, tenkitçiler bunu anlar ve kindarlar o yalanları dillerine dolarlar" diyerek açıklama yapmaktadır. Ardından meselenin pratik boyutuna da örnek vermektedir. Katade'nin (ö. 117/735) Mutezilîlik bid'atinin davetçisi olmakla birlikte adâletinden ötürü rivâyetlerinin kabul edildiğini söylemiş ve hatta otorite şahsiyetlerden sayıldığına işaret etmiştir.[737]

Propagandist râvîden rivâyette bulunmama sebebi olarak zikredilen bir diğer husus olan **"davetçiden rivâyette bulunmak o bid'atçi râvînin sika olduğu anlamına gelir"** şeklindeki açıklamaya da cevap vermektedir. Emîr'e göre adâlette ölçü, râvinin bid'at sahibi ve bid'atine davetçi olması değil; **doğru sözlü olmasıdır**. Bid'atçiler arasından, Hattabiye gibi mezheplerini desteklemek amacıyla yalan söylemeyi caiz kabul edenler dışında, bid'atçilerden hiç kimsenin sadece bid'ati sebebi ile rivâyetinin reddedilmemesi gerektiğini söylemektedir.[738]

San'ânî, sahîh hadis kitaplarında kendilerinden hadis nakledilen mürcii, kaderî, şii, aşırı Nâsibî, harici râvilerden örnekler vermektedir.[739] Zikrettiği bu râvîler hep *Kütüb-i Sitte* râvilerindendir. Bid'at ehli olmakla tenkit edilen râvîler arasında sayılmalarına rağmen, bu râvîlerin hadislerinin sahîh olduğuna kanaat getirildiğini söylemektedir. Bid'at açısından en uç noktada olan haricilerin rivâyetlerinin nakledilmesi, bid'at ehlinin rivâyetlerinin kabul edilmesinin dayanağıdır. Bu râvîlerden rivâyette bulunulması aynı zamanda, San'ânî'nin rivâyette asıl dikkat edilen hususun **"râvinin doğru sözlü olduğu yönündeki kanaatin oluşması"** şeklindeki görüşünü de desteklemektedir.[740]

San'ânî, **sahâbenin de bid'atçi kimsenin haberinin kabul edileceği konusunda icmâ ettiklerinin nakledildiğini söylemektedir**. Sahâbenin rivâyetleri incelenirse hiziplere ve fırkalara ayrılmalarına rağmen, hatta aralarında mesele öldürme ve savaşmaya kadar ileri boyutlara ulaşmış olsa da birbirlerinden rivâyette bulunmuşlardır. Hatta onlardan birilerinin kendisine muhalefet edenin rivâyetine, tıpkı

[737] San'ânî, *Semerât*, s. 103, 104.
[738] San'ânî, *Semerât*, s. 103–105.
[739] San'ânî, *Semerât*, s. 83–91.
[740] San'ânî, *Semerât*, s. 91.

kendilerine muvafakat edenlerin rivâyetlerine itimad ettikleri gibi güvendiklerini, başka âlimlerden de nakillerde bulunarak vurgulamaktadır.[741]

Râvinin naklettiği rivâyetin kabul edilmesinin, uygulamada **İbn Hacer'in tarifindeki adâlet prensipleri doğrultusunda olmadığı iddiasında bulunan San'ânî'ye göre rivâyetin kabulünde esas nokta râvinin sıdk vasfıdır**: "Rivâyetin kabul edilmesi râvinin İbn Hacer'in ve başka (bazı)larının tarif ettiği şekilde açıklanan adâlet'i ile değil de; doğru söylediğine dair kanaatin hâsıl olmasına dayanmaktadır. İbnü's-Salâh (da) 'imamların kitapları bid'atlerinin propagandasını yapmayan/davetçi olmayan bid'atçilerden rivâyet nakletmekle dolup taşmaktadır' demektedir."[742]

San'ânî'ye göre pratikte bid'at ehli râvîlerin rivâyetlerinin nakledilmesinin tek sebebi bid'at sahibi olmanın aslında rivâyetin kabulüne engel olmamasıdır. **Ona göre bid'atçilik adâleti ihlal eden bir vasıf olmasına rağmen, rivâyetin kabul edilmesi râvînin doğru söyleme zannı/kanaati üzerinde dönüp durmuştur.**[743]

Rivâyetin kabulünde asıl dikkat edilen ve edilmesi gereken noktayı râvinin doğru sözlü olması kanaatinin oluşması olarak kabul eden San'ânî, **zan ile amel etmenin aklen mümkün, dinen caiz hatta bazen vacip olduğuna işaret etmekte ve** zan ile karar vermenin delillerini sıralamaktadır. [744]

Hadis usûlü âlimlerinin bid'at ehli râvilerin rivâyetlerinin alınıp alınmaması hususundaki görüşlerinin nazarî olmaktan öteye gitmediğini**, uygulamada râvinin sıdk ve emanet vasıfları ile din ve ahlâkının güzel olmasına itibar edildiğini söyleyen başka İslâm âlimleri de vardır**. Son dönem hadis âlimlerinden Ahmed Muhammed Şakir de (ö. 1958) bu düşüncededir.[745] Nitekim ehl-i bid'at olmakla suçlanan, ancak râvinin taşıması zaruri şartları haiz pek çok râvinin sahîh hadis kaynaklarında rivâyeti mevcuttur.[746]

---

[741] San'ânî, *Semerât*, s. 60, 61.
[742] San'ânî, *Semerât*, s. 61.
[743] San'ânî, *Semerât*, s. 61.
[744] San'ânî, *Semerât*, s. 61–65. (Delilleri için bkz: Bakara 63 ve 275; Haşr 7; Ahmed, *Müsned*, II, 258.)
[745] Şâkir, *Bâis*, s. 95.
[746] Suyûtî, *Tedrîb*, s. 388-390'da Buhârî ve Müslim'in rivâyette bulunduğu bid'at ehli râvilerin isimlerini listelemiştir.

Râvînin rivâyetinin zan ifade ettiği ve zan ile amel etmenin yerine göre caiz ve hatta bazen vacip olması ile ilgili sunulan deliller konunun anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Ancak 'râvînin bid'at ehli olması onun rivâyetine hiç tesir etmemiştir, sadece doğruluk zannının husûlüne bakılmıştır' demek yerinde bir tesbit olmaz. Zira her ne kadar bid'at ehli râvîlerin rivâyetleri eserlerde yer almışsa da, cerh ve ta'dil eserlerinde bid'atlerinden dolayı reddedilen râvîler de mevcuttur.

San'ânî'nin, muhaddislerin bid'at ehlininin rivâyetlerinin alınmayacağı yönündeki prensiplerinin -Buhârî ve Müslim râvîlerinden bid'at ehli râvîlerin bulunduğuna dair verdiği örnekler başta olmak üzere- uygulamada yeri olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır. Emîr'in bu iddiası önemlidir. Nitekim konu ile ilgili yapılan pek çok çalışma mevcuttur. Kütüb-i Sitte ricâlinden ehl-i bid'at olmakla suçlanan 201 râvînin, tüm kütüb-i sitte râvîlerine oranı yaklaşık % 2.5 olarak tesbit edilmiştir. Bu oran Kütüb-i Sitte'de ehl-i bid'at olmakla suçlanan râvî sayısının çok az olduğunu ve dolayısı ile ehl-i bid'atten pratikte de çok az hadis nakledildiğini göstermektedir.[747] Bu sayısal verilerin bid'at ehli olmakla itham edilen bu râvîlerin teferrüd ettiği hadisler ile sınırlandırılması halinde bu râvîlerden gelen rivâyetlerin çok daha az öneme sahip olduğu ortaya çıkar.

### *b. Şia ve Şiilerin rivâyeti*

Şehristani Şia'yı şöyle tarif etmektedir. "Şia özellikle Ali'ye (r.a.) tabi olarak etrafında toplananlardır. Onlar, (Ali'nin - r.a.-) imamet ve hilafetinin gizli veya açık olarak nass ve vasıyyet ile sabit olduğunu söyleyenlerdir. Yine onlar, imametin, Ali'nin (r.a.) çocukları haricinde bulunamayacağını, eğer imamet onun çocukları dışında gerçekleşirse bunun anca zulmen veya takiyye nedeni ile vuku bulacağına inanmışlardır"[748] Özetle söylenecek olursa "Şia "Hz. Peygamber'in vefatından sonra

[747] Topgül, *Hadis Râvîlerinde Şiilik Eğilimi*, s. 340. (Basılmamış yüksek lisans tezi). (Ayrıca bkz: Doğanay, "Bid'atçılıkla Tenkit Edilen Buhârî Râvîleri", *Bilimname: Düşünce Platformu,* c. I, sy. 28, s. 27–54; Turhan, Taş, "Buhârî'nin Ehl-i Bid'at Râvileri ile İlgili Metodu", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 9, s. 69–116, 2016.)
[748] Şehristani, *Milel*, I, 145, 146.

devlet yönetiminin Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelenlere ait olduğu düşüncesi etrafında birleşen çeşitli grupların ortak adıdır."[749]

Siyasî yönü ile Şia'nın ne zaman ortaya çıktığı tartışılmıştır. Şia'nın Resûlullah hayatta iken ortaya çıktığını söyleyenler olmuşsa da genellikle İslâm âlimleri tarafından sonraki dönemlerde siyasî ihtilâflardan ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Nitekim "Ali'nin (r.a.) bütün müslümanlarca teslim edilen şahsî meziyetleri, ilmi, takvası, kahramanlığı, cesareti ve Peygamber'in (s.a.) amcasının oğlu, Medine'de kendisine kardeş kıldığı kimse ve damadı oluşu söz konusu olduğu takdirde, bu hususlarla ilgili ilk tezahürlerin daha Resûlullah'ın (s.a.) sağlığında mevcut olması fevkalade tabii ve doğrudur. Ancak bu tezahür, bir fırka veya ayrı bir zümre teşkil etmek şeklinde değil, manevi bir bağlılık ve samimi bir dostluktur."[750]

Zeydî bir toplum içinde dünyaya gelen ve temel eğitimini burada tamamlayan San'ânî, bid'at ehlinin rivâyetini kabul meselesinde Şia ile alakalı açıklamalarda bulunmuştur. San'ânî, meseleye iman ehlini sevmek konusu ile başlamıştır: "Allah'a yemin ederim ki, iman etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de iman etmezsiniz"[751] ve imanın "Allah için birbirini sevmektir"[752] manasındaki hadisleri hatırlatarak konuya bir nevi giriş yapan San'ânî bu hususta delillerin çok fazla olduğuna dikkat çekmektedir.

Ancak sevgide de nefrette de aşırılığın dinde yasaklanmış olduğuna da özellikle dikkat çekmektedir. Nitekim "Din konusunda aşırılığa düşmeyin"[753] âyeti ile "Sakın din konusunda aşırılığa düşmeyin. Sizden öncekiler din konusunda aşırılıkları sebebi ile helâk olmuşlardır"[754] hadisi bunu gerektirmektedir. Tüm inananları sevmekle beraber eh-li imandan birini daha fazla sevmede herhangi bir sakınca yoktur. Çünkü Peygamber de Zeyd ve Aişe'yi (r.anhuma) daha çok seviyordu. Şii olan birinin Ali'yi (r.a.) sevmesi zaten dinen olması gereken bir gerçektir. Eğer bu hususta aşırıya giderse bu aşırılığı sebebi ile bid'at sahibi olur. Bu bid'ati onu helal olmayan bir noktaya kadar

[749] Öz, "Şia", *DİA*, XXXIX, 111.
[750] Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri,* s. 88.
[751] Müslim, İman 93, 94.
[752] Buhârî, İman 9, 14 ve Edeb 42; Müslim, İman 67.
[753] Nisa 171.
[754] Ahmed, *Müsned,* I, 215, 747.

götürürse günah kazanır. Fakat tek başına fazla sevgi ve meyil göstermek aşırılık olsa da günah değildir.[755]

Zehebî'nin Şiiliği üç kısma ayırdığına işaret eden San'ânî, onun bu taksimatını naklederek açıklamalarda bulunmaktadır. Zehebî'ye göre bu taksimatın birincisi aşırılığı bulunmayan "mutlak teşeyyü"dür. Bu şekli ile şii olan bir râvînin rivâyeti için olumsuz bir şey söylemek mümkün değildir. Zaten bu şekilde bir sevgi, her mü'min için gerekli bir vasıftır. Aksi takdirde iman da tam olmaz. Çünkü mü'minleri sevmek imanın bir bölümüdür.[756]

San'ânî'ye göre inananların, mü'minlerin emirini dost edinmeleri gereklidir. Çünkü yüce Allah'ın: *"Onlardan sonra gelenler derler ki: Rabbimiz bizi ve bizden önce iman etmiş kardeşlerimizi mağfiret eyle. Kalplerimizde iman edenlere karşı hiçbir kin bırakma"*[757] ile *"Muhacir ve ensarın ileri geçen ilk (önder)leri ile onlara güzellikle uyanlardan Allah razı olmuştur"*[758] buyrukları bu sevgiyi gerektirmektedir.

Mutlak teşeyyü'ün bir bid'at olduğunu söylemek doğru değildir. Sadece bu sebeple râviyi tenkit etmek yanlıştır. Bu sevgiye rafızilik ve Ebû Bekir ile Ömer'i (r.anhuma) kötülemek eklenmedikçe bu durum tenkidi gerektiren bir husus değildir. Böyle bir râvînin tenkit edilmesi ise sadece teşeyyüden dolayı değil; Sahâbîye sövülmesi sebebiyledir.[759]

---

[755] San'ânî, *Semerât*, s. 31–33.
[756] San'ânî, *Semerât*, s. 31–33.
(Zehebî, Ebân b. Tağlib'den bahsederken şunları söylemektedir: "Oldukça mutaassıp bir Şii olakla birlikte sadûk birisidir. Doğruluğu bizim lehimize, bid'ati onun aleyhinedir." Ardından bid'at sahibi birisinin nasıl sika kabul edildiği şeklindeki farazî bir itiraza şu cevabı vermektedir: "Bid'at iki türlüdür: Küçük bid'at: Teşeyyü'deki aşırlık ya da aşırılığa (ğulüvv) ve sapmaya kaçmayan teşeyyü'. Böyle bir teşeyyü' –dine bağlılık, vera' ve doğruluk ile birlikte- tabiin ve onların tabi'leri arasında pek çoktur. Eğer bunların hadisi red olunsa Nebevî eserlerin birçoğu red edilir. Bu ise paçık bir mefsedettir. Bundan sonra büyük bid'at gelir. Tam bir rafızîlik ve bu hususiaki aşırılık, Ebû Bekir ve Ömer'in (r. Anhumâ) aleyhinde konuşmak ve buna davet etmek/bunun propagandasını yapmak. Bu türden râvîler delil gösterilmez, bundan dolayı esef etmeye de gerek yoktur. Aynı şekilde şu an için bu türden olup doğru sözlü ya da güvenilir bir kişi olduğunu hatırlamıyorum. Aksine yalan söylemek onların şiarı, takiyye ve nifak elbiseleri ve kılıklarıdır. Durumu bu olanın nakli nasıl kabul edilebilir! Haşa ve kella. Selef zamanında ve onların örfünde aşırı (ğulüvv sahibi) şii, Osman, Zübeyr, Talha, Muaviye ve Ali ile savaşanlaradan bir taife aleyhinde söz söyleyen ve onlara sövmeye kalkışan kimselere denirdi. Bizim zamanınımız ve örfümüze göre aşırı (ğâlî) Şiî ise bu yüce şahsiyetleri tekfir edenve aynı zamanda Şeyhayn'den/Ebû Bekir ve Ömer'den teberri eden kimseye denir. Böyle bir kimse dâll ve müfteri birisidir." (Zehebî, *Mîzân*, (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Fethiyye Ali el-Bicâvî) I, 5-6.)
[757] Haşr 10.
[758] Tevbe 100.
[759] San'ânî, *Semerât*, s. 34.

Zehebî'ye göre Şiiliğin ikinci türü ise "teşeyyüde aşırı gidenin Şiiliği"dir. San'ânî bu türle ilgili şu açıklamaları yapmaktadır: "Daha önce de açıkladığımız gibi böyle biri vacip olan sevgiyi yerine getirmektedir. Ancak aşırılığın bir bid'at olduğu kabul edilirse, aşırılığı sebebi ile bid'ate düşmüş olur. Yoksa esas itibari ile bu durum sahibini küfre de fâsıklığa da götürmeyen bir bid'attir. Bu kişi ittifakla merdud birisi değildir."[760]

Zehebî teşeyyüün üçüncü kısmını, sevgideki aşırılık ile Ebû Bekir ve Ömer'in (r.anhumâ) değerinin düşürülmesi olarak açıklamaktadır. Böyle birinin sevgideki aşırı tavrı, o kişiyi müslüman birisine sövmeye yani kesinlikle haram olan bir noktaya götürmüştür. Çünkü Peygamber'in (s.a.) de "Mü'mine sövmek bir fâsıklıktır"[761] buyurduğu sabittir.[762]

San'ânî, "bu duruma düşen biri kesinlikle haram olan bir fiil işlemiş ve adâletin sınırları dışına çıkmıştır. Açık bir ifade ile fâsık olmuştur. İleride geleceği gibi büyük bir günah işleyen birisidir. Aynı zamanda bir vacibi terk etmiştir. İşte bu durumda böyle bir kimsenin reddedilmesi ve tenkit edilmesi Ali'yi (r.a.) dost edinmesi demek olan onun mutlak olarak teşeyyüünden dolayı değildir. Aksine bir Müslüman'a sövmesi ve haram olan bir işi yapması sebebiyledir" demektedir.[763]

San'ânî'nin kanaati mutlak şiiliğin bizatihi bir tenkit ve cerh sebebi olmadığı yönündedir. Hatta ona göre mutlak şiilik bir tezkiye sıfatıdır. Çünkü mü'min bir kimsenin iman ehlini dost edinip sevmesi kaçınılmazdır. Bu özelliği ile tanınacak olursa bu onun için bir tezkiye olur. Emîr'e göre cerh ve ta'dil eserlerinde 'filan kişi şiidir' şeklinde tenkit ibaresi görülecek olursa, bu müphem bir tenkittir. Bu tenkidin gerçekten cerhe sebep teşkil eden rafizilik gibi aşırılık olduğu açıkça tesbit edilmedikçe, cerhin kabul edilmesi doğru değildir.[764]

Şii râvînin rivâyetinin kabulü ile ilgili San'ânî'nin açıklamaları, cerh ve ta'dilde mutedil yol takip eden âlimlerin uygulamalarına uygun görünmektedir. Râvînin

[760] San'ânî, *Semerât*, s. 34, 35.
[761] Ahmed, *Müsned*, I, 41, 433, 446, 454; Buhârî, İman 36; Müslim, İman 116.
[762] San'ânî, *Semerât*, s. 35.
[763] San'ânî, *Semerât*, s. 35.
[764] San'ânî, *Semerât*, s. 33–36.

bid'atinin onun sözleri ile davranışlarına yansımasına ve o râvînin yaşadığı döneme/coğrafyaya dikkat edilmiştir.

### *c. Nâsibîlik ve nâsibîlerin rivâyeti*

Nasb "bir şeyi ortaya dikmek; birine karşı kötülük ve düşmanlık besleyip bunu izhar etmek" anlamına gelmektedir. Nâsıbe ise "kin ve düşmanlık besleyenler" şeklinde açıklanmıştır. "Nâsıbe, İmâmiyye Şîası literatüründe Hz. Ali'ye, evlâtlarına ve taraftarlarına karşı olan zümrelere verilen bir isimdir."[765]

San'ânî'ye göre bid'at çeşitlerinden biri olan Nâsibîlik, mutlak şiilikten daha kötüdür. Çünkü onların dindarlık ölçüleri Ali'ye (r.a.) buğz etmektir. Hâlbuki her mü'mini aşırılığa düşmeden sevmek vacip ve sünnettir.[766] Ali'nin (r.a.) fazileti ve onu sevmekle ilgili pek çok hadis varken bu rivâyetlere muhalefet etmeleri de hataya düştükleri bir diğer noktadır.[767]

Mutlak Şiiliğin yüksek bir mertebe olduğunu söyleyen San'ânî, bu görüşünü şöyle izah eder: "Çünkü o vacip olanı yapmış, haram olanı terk etmiş olur. Nâsibî olan bir kişi ise en alt ve en aşağı bir mertebede bulunur. Böyle bir kimse haram bir işi yapmış, vacib olan bir işi terk etmiş birisidir. Eğer onun Nâsibîliği kendisini vasî (olan Ali'ye -r.a-) sövmek noktasına kadar götürecek olursa bu bid'ati kendisini açık fâsıklığa kadar götürmüş olur. Tıpkı şii ve (diğer ashaba) söven bir kimsenin aşırı bid'atinin kendisini bu noktaya götürdüğü gibi. Şüphesiz en hayırlı şiilik şöyle diyen kimsenin şiiliğidir:

"Ben Muhammed Mustafa 'âl'inin şiisiyim (taraftarıyım)

Ancak ben selefe sövülmesini kabul etmem

Benim maksadım üzerinde icmâ edilen hususları yakalamaktır

Maksadı icmâa uymak olan telef olmaktan korkmaz

---

[765] Öz, "Nâsıbe", *DİA*; XXXII, 393.
[766] San'ânî, *Semerât*, s. 30.
[767] San'ânî, *Semerât*, s. 37. (Bkz: Emîr, Ali (r.a.) hakkındaki hadisleri *er-Ravdatu'n-nediyye şerhu Tuhfeti'l-aleviyye* adlı eserinde nakletmektedir.)

Ben hevâsına uyarak kimilerini öven

Ya da kimilerine iftira eden kimselere vakit ayıramayacak kadar kendimle meşgulüm."[768]

Şiilik ve Nâsibîlik hakkında değerlendirmelerde bulunan Emîr, şii birinin Ali'ye (r.a.) beslediği sevginin, seleften herhangi birine karşı nefret duygusu ile birlikte bulunması halinde, -cerh açısından- nâsıbî ile eşit durumda olacağını söylemektedir.[769]

Emîr, mutlak Nâsibînin âdil olmadığının açık olduğunu, bu durumuna bir de Ali (r.a.) hakkında hoş olmayan sözleri de eklenecek olursa bu râvinin adâletten daha uzak olacağını söylemektedir. Ona göre mutlak şii ise adâletlidir. Fakat nefret edip kötü söz söyleyecek olursa o da âdil olmayacaktır. Bu nedenle Emîr adâlet vasfına engel olan bid'atçilik için nâsıbilik bid'atini örnek vermenin daha uygun olduğunu savunmaktadır. Çünkü Nâsibîlik her durumda adâleti zedelerken, mutlak şiilik ise böyle değildir. Zira mutlak şiilik bir bid'at değil, hatta tam tersine vaciptir.[770]

Bu bilgileri verdikten sonra İbn Hacer'in *Fethu'l-Bâri Mukaddimesi*'nden şu iktibası yapmaktadır: "Şiilik, Ali'yi (r.a.) sevmek ve onu ashabın önüne geçirmektir. Ama onu Ebû Bekir ve Ömer'in (r.anhuma) önüne geçiren bir kimse şiilikte aşırıya kaçmış birisidir ve buna rafizi denilir. Değilse o bir şiidir. Eğer buna (rafiziliğe) sövmek ve kinini açıkça ifade etmek de eklenecek olursa o takdirde böyle bir kimse rafizilikte de aşırıya giden birisidir." [771]

San'ânî, mutlak olarak Ali'yi (r.a.) sevmenin imanın bir gereği olduğunu ve bid'atle en ufak bir ilgisi olmadığını vurgulamaktadır. Ona göre, eğer Ali'yi (r.a.) sevmek bid'at olarak kabul edilecek olsa her mü'min şii ve bid'at ehli kabul edilmelidir. Ancak herhangi bir mü'mine sövmek fâsıklıktır. Peygamber'e (s.a) arkadaşlık etmiş, İslâm'ın örnek nesli sahâbeye sövmek ise daha büyük bir günahtır.[772]

---

[768] San'ânî, *Semerât*, s. 37.
[769] San'ânî, *Semerât*, s. 38.
[770] San'ânî, *Semerât*, s. 39.
[771] San'ânî, *Semerât*, s. 39. (Ayrıca bkz: İbn Hacer, *Hedy*, I, 459.)
[772] San'ânî, *Semerât*, s. 40.

Emîr, Zehebî'nin ve İbn Hacer'in bütün kısımları ile teşeyyüün bid'at olduğunu kabul ettiklerini ve bunun doğru olmadığını söylemektedir.[773]

San'ânî'nin, Ali (r.a.) hakkında vasî kelimesini kullanması dışında, ehl-i sünnet hadis ulemâsının kabülüne aykırı bir tavrı görülmemektedir. Zeydiyye'de, İmâmiye ve İsmâiliyye şiasındaki "Hz. Peygamber'in daha hayatta iken yetkilerini ileriye dönük olarak kendisine devrettiğine inanılan kişi, vâris, temsilci"[774] anlamında vasî kabul edilmediği için, Sanâni'nin "vasî"yi kelime anlamı ile kullanmış olması muhtemeldir. Nitekim şiirindeki itidalli sözleri de bunu göstermektedir.

İbn Hacer ve onun görüşünde olan âlimlere bazı eleştirileri olsa da, San'ânî'nin bid'at ehli râvinin rivâyeti hakkında yaptığı açıklamalarından onun da bid'at işleyenlerden hadis alınmayacağı görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak o Şiilik ile ilgili dikkatleri çekmekte ve Sahâbîye sövmeyen şiiden, diğer vasıfları uygun ise, rivâyet alınabileceğine işaret etmektedir. Nitekim sahîh hadis kitaplarında da şii olmakla eleştirildiği halde -sayı ve oran itbari ile az olmakla birlikte- kendilerinden hadis nakledilen râvîler mevcuttur. Aşırı derecede şii olmakla itham edilmiş olan râvîlerin rivâyetlerinin saysısı azdır.[775]

### *4. Cehalet*

Râvinin adâlet vasfının belirlenmesi için o râvinin şahsının ve halinin bilinmesi gereklidir. "Cehaletü'r-râvi şeklinde de kullanılan terim, râvinin kim olduğunun veya cerh ve ta'diline sebep olabilecek bir halinin bilinmediğini ifade eder."[776]

Meçhulun rivâyetinin kabul edilmesi konusunda alimler arasında farklı görüşler olmakla birlikte, âlimlerin çoğuna göre meçhul râvînin rivâyeti kabul edilmemektedir. Bazı Hanefilerin de içinde bulunduğu bir grup âlim ise bazı şartlarla

[773] San'ânî, *Semerât*, s. 40, 41.
[774] Öz, "Vâsî", *DİA*, XLII, 546.
[775] Geniş bilgi bkz: Topgül, *Hadis Râvîlerinde Şiilik Eğilimi*. (Basılmamış yüksek lisans tezi.)
[776] Çakan, "Cehalet", *DİA*, VII, 219.

meçhul râvînin rivâyetini makbul görmektedir.[777] Zeydî âlimlerin de meçhul râvinin rivâyeti hakkında genel kanaati, kabul edilmeyeceği yönündedir.[778]

Râviler hakkında bilgi verirken San'ânî, hadis âlimlerinin râvileri adâletli olduğu bilinen, fâsık olduğu bilinen ve fâsıklığı da adâleti de bilinmeyen yani durumu meçhul olan râviler olmak üzere üç kısma ayırdıklarına dikkat çekmiştir. Fâsık olduğu bilinen râviler ile meçhul râvilerin rivâyetlerinin kabul edilmediğine işaret etmiştir.[779]

Haberlerin kabul edilmesinde doğruluk zannının hâsıl oluşunun temel kabul edileceği kanaatinde olan **Emîr, adâleti meçhul olan râvinin de haberinin de kabul edileceğini,** Ali'nin (r.a.) rivâyette bulunan birine yemin ettirmesini delil göstererek **savunmaktadır**.[780] Nitekim kaynaklarda Ali'nin (r.a.) rivâyette bulunan bir râviye yemin ettirdiği sabittir.[781] Adâlet, yalana mani olduğundan adâleti bilinen bir kimseye yemin ettirilmez. Adâleti sabit olan râvinin rivâyetinin doğruluğu hakkında zaten kanaat oluşmuştur. Fâsık ve âdil olmayan râvinin de, yemin etse dahi haberinden şüphe duyulacağı için yemin teklif edilmez.[782] Ali'nin (r.a.) râvîden yemin etmesini istemesinin sebebi, Emîr'e göre râvînin durumunun meçhul olmasıdır.

Ali (r.a.) "Ben Resûlullah'tan (s.a.) bir hadis işittiğim zaman şanı yüce Allah'ın beni yararlandırmayı dilediği kadar ondan yararlanırdım. Ebû Bekir'den (r.a.) başkası bana bir hadis nakledecek olursa ona yemin ettirirdim. Ebû Bekir (r.a.) ise bana hadis nakletmiş ve elbette doğru söylemiştir"[783] demektedir. Ali'den (r.a.) gelen bu rivâyet yemin ettirilecek râvinin durumu meçhul olan râvi olduğuna delildir. Meçhulu'l-hal olan râvinin yemini şüpheyi ortadan kaldırır, doğruluk zannını güçlendirir ve haberin kabulünü sağlayabilir.[784]

San'ânî'nin, meçhul râvinin rivâyetinin kabulüne dair bir diğer delili de Peygamber'in (s.a.) kendisine haber veren kimsenin haberini kabul ediyor olmasıdır.

---

[777] Geniş bilgi için bkz: Önder, "İslâm Fıkhında Meçhul Râvînin Naklettiği Hadislerin Hükmü", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 12, s. 99–126, 2008.
[778] Demirci, *Zeydîlerin Hadis Anlayışı*, s. 162.
[779] San'ânî, *Semerât*, s. 93.
[780] San'ânî, *Semerât*, s. 76, 77.
[781] Tirmizi, *Salât*, 298; Bağdâdî, *Kifâye*, s. 83.
[782] San'ânî, *Semerât*, s. 77, 78.
[783] Ahmed, *Müsned*, I, 10.
[784] San'ânî, *Semerât*, s. 77.

Allah vahiy yoluyla haber verenin doğru söylemediğini açıklayıncaya kadar Peygamber verilen haberleri kabul etmiştir. San'ânî, Zeyd b. Erkam (r.a.) ile Abdullah b. Ubeyy arasındaki hadisede İbn Ubeyy'in, Zeyd'in (r.a.) yalan söylediğine dair yemini üzerine Allah Resûlü'nün kabul etmesini örnek göstermiştir. Peygamber (s.a.) onun münafık olduğunu bildiği halde yemini üzerine haberini kabul etmiştir.[785]

Münafık olarak bilinen birinin haberini, Peygamber'in (s.a.) kabul ettiğini delil olarak sunması sebebi ile gelebilecek itirazları ve yanlış kanatleri önlemek için Emîr, bu örnekten yola çıkarak kâfir ve münafığın kıyas edilemeyeceğini belirtir. İcma, münafıklar hakkında dünyada mü'minlerin hükümlerinin uygulanması yönünde olduğundan kâfirin haberinin de kabul edilebileceği yönünde bir sonuca ulaşılamaz. Mü'minler ile ilgili hükümlerden biri, aralarında doğru söylediği zannolunan kimselerin haberlerini kabul etmektir. Kâfirler için ise böyle bir hüküm yoktur ve mü'minler hakkında uygulanan hükümler onlar için geçerli değildir.[786]

San'ânî, Nisa Suresi'nde[787] de kendilerinden bahsedilen ve Allah Teala'nın bildirmesi ile durumları ortaya çıkan Zaferoğulları ile alakalı hadiseyi de bu konuda delil olarak sunmaktadır. Hırsızlık yapan ve daha sonra da irtidat eden ve hatta hırsızlık yaparken bir duvarın üstüne yıkılması ile ölen Tu'me ve ailesi hakkında Peygamber (s.a.) "Bunlar müslüman ve Sâlih kimseler oldukları sözkonusu edilen bir hane halkıdırlar" buyurmuşlardır. Allah Resûlünün (s.a.) bu buyruğu, birinin ona bu aile hakkında verdiği haber doğrultusundadır. Daha sonra Allah (c.c.) onların durumlarının gerçek mahiyetini haber vermiş ve ilgili âyetler nazil olmuştur.[788] Bu hadise de bize Peygamber'in (s.a.) kendisine bilgi nakleden Müslümanların verdikleri haberleri kabul ettiğini ve buna dayanarak hüküm verdiğini ortaya koymaktadır. Yani ya zan veya ilim ile amel eden Allah Resûlü (s.a.), ilme ulaşma imkânı yoksa kati bilgi ifade etmeyen, ancak doğru söyleme zannına binaen kendisine verilen haberlerle amel etmiştir.[789]

"Allah Resûlü'nün (s.a.) Velid b. Ukbe'nin haberini kabul etmesi de bu görüşü desteklemektedir" diyen San'ânî, Peygamber zamanında da her dönemde olduğu gibi

[785] San'ânî, *Semerât*, s. 78, 79. (Hadis için bkz: Buhârî, Tefsir (Münafikun Suresi) 4.
[786] San'ânî, *Semerât*, s. 78, 79.
[787] 105–110. ayetler.
[788] Tirmizi, Tefsir 4.
[789] San'ânî, *Semerât*, s. 79, 80.

takva sahibi olanların yanı sıra isyankâr ve günahkârların da olduğunu, adam öldürenlerin hırsızlık yapanların da bulunduğunu ve Allah Resûlünün de bu realiteyi bildiğini ifade etmektedir. Bu bilgisine rağmen Allah Resûlü kendisine verilen haberleri kabul etmiş ve zahirlerine göre amel etmiştir. Bundan dolayı Peygamber'in (s.a.) o asırda yaşayan insanların verdikleri haberleri **zan hâsıl olduğu için değil de, adâletleri dolayısı ile kabul edip amel ettiği söylenemez**.[790]

Ayrıca sahâbe zamanında Resûlullah'ın (s.a.) dahi bilmediği münafıklar[791] yalan haber yayan kimseler[792] de vardı. Bu durum da adâletli olanın tesbit edilmesi açısından son derece zor bir durumdur. Allah Resûlü de (s.a.), yüce Allah onların yalancı olduklarını bildirmediği sürece doğruluğu zannedilen kimseler gibi muamele etmiştir.[793]

Mechûlu'l-hâl olan râvinin rivâyetinin Allah Resûlü (s.a.) tarafından kabul edildiğine dair delileri zikrettikten sonra San'ânî, **bu deliline muhalif delilleri de hemen ele alır**: Peygamber'in (s.a.) "En hayırlı nesil benim kuşağımdakilerdir" hadisi ile Allah Resûlünün kendi çağında yaşayanları ve sözünü ettiği diğer kuşakları tezkiye ettiği hatırlatılabilir. Bu doğruluk nazar-ı itibari ile onların hayırlı olduklarına dair verilen bir haberdir; adâlet ise doğruluktan daha özeldir. Aynı şekilde doğruluk onların çoğunun şiarı idi. Bundan dolayı Peygamber "Sonra yalancılık yayılacaktır" buyurmaktadır. Bu ifade o çağlarda da bir miktar yalancılık olduğunu hissettirmektedir. Ancak doğruluk vasfı ağır basıyordu.[794]

Bu görüşüne muhalafet eden ve "Kitap ve sünnette varid olmuş övücü ifadelerin o asırda yaşayanların adâlet sahibi olduklarını göstermektedir" diyenlerin sözlerine mukabil San'ânî, "Ümmetin geneli hakkında övücü ifadeler varid olmuştur. Bununla birlikte bu gerçeğin fertlerin tek tek tezkiye edilmesini gerektirmediği ittifakla

[790] San'ânî, *Semerât*, s. 80, 81.
[791] "Çevrenizdeki bedevilerden münafık olanlar vardır. Medine ahalisinden de. Onlar münafıklığı âdet edinmiş kimselerdir. Sen onları bilmezsin. Onları biz biliriz. Biz onları iki kere azaba uğratacağız." (Tevbe 101.)
[792] "Eğer münafıklar, kalplerinde hastalık olanlar ve Medine'de yalan haber yayanlar vazgeçmezlerse..." (Ahzab 60.)
[793] San'ânî, *Semerât*, s. 81, 82.
[794] San'ânî, *Semerât*, s. 82.

kabul edilmiştir. İşte burada da durum böyledir. Çünkü genel bir topluluk hakkındaki övgü, tek tek her bir ferdin övülmesini gerektirmez" şeklinde cevap vermektedir.[795]

Aralarında yalan söyleyenlerin ve fâsıkların bulunmasına rağmen Peygamber'in (s.a.) ashabının haberlerini kabul etmesinin onların adâletli olduklarına delil teşkil ettiğini kabul edenlere, San'ânî kendisinin adâlet ile alakalı görüşlerini hatırlatarak cevap verir: "Bizler onların tarifini yapıp sınırlarını belirttikleri adâletin, rivâyetin kabul edilmesi hususunda bir şart olduğunu ne zaman kabul ettik ki?"[796]

Resûlullah'ın (s.a.) sahâbenin haberlerini kabul edişinin iki sebebi olduğunu, bu sebeplerin de doğruyu söylediğine dair zannın hâsıl olması veya râvinin adâleti olduğunu, Allah elçisinin de haberleri bu iki hususdan sadece birisi için kabul ettiğini yorumlamanın delilsiz bir iddia olduğunu düşünenlere karşı da San'ânî cevap sunmaktadır: "Râvinin adâletinin şart olduğuna dair delil ortaya konulup da doğru söylediğinin zannolunması kaçınılmaz bir hususdur. Çünkü ancak bir ilme yahut bir zanna dayalı olarak amelde bulunulur. Bu sebeple bizler de kesin olarak bilinen husus hakkında yorumladık.[797]

**"Bizler özel anlamı ile adâletin şart olduğunu kabul etmeyen bir konumdayız. Çünkü onların adâlete dair getirdikleri tarife uymayan, adâletli olmayan kimselerin rivâyetlerinin kabul edilerek onların rivâyetleri ile amel edileceği bütün ümmet tarafından icmâ ile kabul edilmiştir**."[798]

Emîr San'ânî, meçhul râvînin rivâyetinin kabulü ile ilgili pek çok örnek vermiştir. Bu örnekler konunun izahı açısından yerindedir. Ancak kaynaklarda Peygamber'in (s.a.) Abdullah b. Ubeyy'in durumunu bildiği nakledilmektedir. Dolayısı ile Abdullah b. Ubeyy'in haberinin kabul edilmesi durumu bilinmeyen râvîden rivâyet konusuna örnek teşkil etmez.

Tevbe Suresi'nde bahsedilen Zaferoğulları ile ilgili hadise ile Velid b. Ukbe'nin haberinin kabul edilmesinin delil olarak zikredilmesi de amaca uygun

[795] San'ânî, *Semerât*, s. 82, 83.
[796] San'ânî, *Semerât*, s. 83.
[797] San'ânî, *Semerât*, s. 83.
[798] San'ânî, *Semerât*, s. 83, 84.

görünmemektedir. Zira âyet ile her iki durum da tashih edilmiştir. Peygamber'in âyet ile tashih edilen bir tavrının örnek olarak sunulması, meçhul râvînin rivâyetinin kabul edilebileceğine delil olarak zikretmek doğru görünmemektedir.

San'ânî'nin meçhul râvînin rivâyetinin kabulü ile ilgili görüşleri kendi içinde tutarlı olmakla birlikte, sunduğu delillere itiraz edilecek noktalar mevcuttur. Kanaati, ehl-i sünnet ve Zeydî âlimlerin çoğunluğunun kanaatinden farklı, adâlet tarifi ile tezat teşkil etmeyen ve ısrarla vurgaladığı doğruluk zannının hâsıl olması prensibi ile uyumludur. Muhaddislerin meçhul râvînin rivâyetini kabul etmeme sebepleri adâlet ilkesi ve dolayısı ile doğruluk zannının hâsıl olmamasıdır.

## IV. SIHHAT AÇISINDAN RİVÂYETLER

Sıhhat açısından hadisler sahih, hasen ve zayıf olarak değerlendirlirler. İbnü's-Salâh, hadislerin bu şekilde üçlü takismatını ilk yapan âlimin Hattabi (ö. 388/998) olduğunu söylemekte ve kendisi de sıhhat açısından hadisleri bu şekilde gruplandırmaktadır.[799]

Hadis usûlü ile ilgili eserlerinde Emîr es-San'ânî'nin, senedin asıl amacı ve hadis ilimlerinin medarı olan rivâyetlerin sıhhat açısından durumları ile ilgili açıklamaları yer almaktadır. Nitekim, İbnü'l-Vezîr'e ait *Tenkîhu'l-enzâr*'ın şerhi olan *Tavdîhu'l-efkâr* adlı eserinde San'ânî, konu ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur. *Tenkîhu'l-enzâr'ın* esas aldığı ve dolayısı ile *Tavdîhu'l-efkâr*'ın temeli olan Hattabi'nin hadis çeşitleri taksimatında üçlü ayırım (sahih, hasen, sakim) esas alınmıştır.

### A. Sahih Hadis

Sahîh hadisin yaygınlık kazanmış tarifi şöyledir: "Adâlet ve zabt sahibi olan râvilerin kendileri gibi adâlet ve zabt sahibi râvilerden muttasıl bir senedle rivâyet ettikleri, şâz ve muallel olmayan hadistir"[800]

[799] İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 29.
[800] Efendioğlu, "Sahîh", *DİA*, XXXV, 523. (Ayrıca bkz: İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 11, 12; İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 67; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 59; Kâsımî, *Kavâid*, s. 79; Şâkir, *Bâis*, s. 19.)

San'ânî, şerh ettiği eser paralelinde, Hattabi'nin (ö. 388/998) üçlü hadis taksimi (sahîh-hasen-sakim) çerçevesinde açıklamalarda bulunmaktadır. Hattabi, sahîh hadis tarifinde şâz olmama şartını zikretmiş, illetten uzak olma şartına değinmemiştir.[801]

İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) "başından sonuna kadar adâlet ve zabt sahibi râvîlerin yine kendileri gibi râvîlerden muttasıl bir isnadla musned olarak rivâyet ettikleri şâz ve muallel olmayan hadistir"[802] şeklindeki sahîh tarifi eleştirilmiştir:

İbnü's-Salâh'ın sahîh hadis tarifinin eleştirildiği yönlerden biri " المسند اللذي يتصل اسناده " ibaresidir. İbnü's-Sâlah'ın isnad kelimesini iki kere tekrar etmesi yerine "Muttasıl" demesinin daha doğru olacağı söylenmiştir. Ancak İbn Hacer bu hususta İbnü's-Salâh'ı haklı görmekte ve müsned kelimesi ile merfu hadisi kastettiğini söyleyerek İbnü's-Salâh'ı savunmaktadır.[803]

İbnü's-Salâh hadisin sahîh olabilmesi için şâz ve illetten uzak olmasını da şart koşmuştur. İbnü's-Salâh, illet lafzını kayıtsız olarak kullanmış ve bu sebeple de bazı âlimler tarafından tenkit edilmiştir. Çünkü cerh sebebi olmayan, ama illet sayılan kusurların varlığı bilinmektedir. Bu nedenle sahîh hadisi tarif ederken illet kelimesinin "لا معللا بقادح şeklinde kayıtlandırılması gerekmektedir. Ancak İbn Hacer'e göre, illetin vasfında bu sınırlandırma (لا معللا بقادح) olduğu için yersiz bir eleştiridir.[804]

İbn Dakik el-Îd (ö. 702/1302) hadisçilerin sahîh hadis için öne sürdükleri şartlar ile fakihlerin öne sürdükleri şartların aynı olmadığını, "şâz ve muallel olmama" şartlarının muhaddisler tarafından ilave edilen bir şart olduğunu söylemektedir. Ona göre hadis âlimlerinin illetli hadisleri tespit etmek için inceledikleri illetlerin çoğu fıkıh usûlü âlimleri tarafından uygulanmamaktadır.[805]

[801] Hattâbî, *Mealimü's-sünen*, I, 6.
[802] İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 11.
[803] İbn Hacer, *Nüket*, (thk. Rabi' el-Medhalî), I, 234.
[804] İbn Hacer, *Nüket*, I, 235.
[805] İbn Dakik, *İktirah*, s. 5.

Irâkî (ö. 806/1404) ise her ilim dalının tanımını, o branşın uzmanlarının yapması gerektiğini söyleyerek, İbn Dakîk'in bu itirazını yersiz bulmaktadır.[806]

San'ânî, sahîh hadisin tarifini ve imamların bu tarifi tartışmalarını naklettikten sonra[807] Irâkî'nin itirazının yerinde olmadığını söylemektedir. İbn Hacer'in sahîh tarifi hakkında قادح (kâdih) kelimesinin "muallel olmama" şartı ile gerekli olmadığını söylemesinin de -muhaddislerin ıstılahına göre- muallel hadisin tarifine uygun olduğuna işaret etmektedir. San'ânî, İbnü's-Salâh'ın tariflerinde muhaddisler dışındakilerin ıstılahlarını göz önünde bulundurmadan hadis imamlarının ıstılahlarına göre tanımlamalarda bulunduğunun da zaten bilinen bir husus olduğuna işaret etmektedir.[808]

San'ânî, sahîh hadis tarifindeki adâlet vasfını izah ederken adâletin, zabt konusundaki eksiklikleri engellemediğine dikkat çekmektedir.[809]

Zabt konusunda zayıf olan râvinin rivâyetinin hasen kabul edildiğine, İbn Hacer'in de dikkat çektiğine işaret etmektedir. Muhaddisler nezdinde *hatası çok olan râvinin âdil olsa bile rivâyetinin makbul olmadığını*, ancak fıkıh âlimleri tarafından râvinin hataları ile doğrularının kıyaslandığını ve eğer hataları çok ise terk edildiğini, hataları çok değilse kabul edildiğini nakletmektedir. Hatta râvinin hatalı rivâyetleri ile doğru rivâyetlerinin eşit olduğu durumda, fıkıh âlimlerinin doğruluk zannı hâsıl olmadığından dolayı bu râvinin rivâyetlerini kabul etmediklerini belirtmektedir. Doğruları yanlışlarından fazla olan râvi hakkında "muhaddisler nezdinde hatası çok olan râvi metrûktur" hükmünden yola çıkarak hatası çok olmayan râvinin rivâyetinin makbul; lakin hadisinin hasen kabul edildiği sonucuna ulaşmaktadır. Hasen hadisin de fıkıh âlimleri nezdinde makbul olduğuna işaret etmektedir.[810]

San'ânî'nin, hadis âlimlerini sahîh ve hasenin tarifi konusunda tutarsız bir durum sergilediklerini ortaya koymaya çalıştığı anlaşılmaktadır: Ona göre hadis alimleri sahîh ve hasen hadislerin râvilerinin adâlet sahibi olması gerektiğini savunmuşlardır. Adâleti de bid'at işlememeye bağlamışlardır. Ancak bu şartlarına

[806] Irâkî, *Takyid*
[807] San'ânî, *Tavdîh*, I, 9–16.
[808] San'ânî, *Tavdîh*, I, 16.
[809] San'ânî, *Tavdîh*, I, 8, 9.
[810] San'ânî, *Tavdîh*, I, 10. (Geniş bilgi için bkz: İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 78; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 166.)

rağmen bir hadisi sahîh kabul etme ve hasen kabul etme noktasına vardıkları zaman, bid'at sahibi kimselerin rivâyet ettikleri hadisler hakkında sahîh ve hasen hükmünü vermişlerdir.

### B. Hasen Hadis

Kendisi ile amel edilen, sahîh seviyesine ulaşmamış, zayıf rivâyetlerden de sıhhat açısından daha üst seviyede olan hadisler için kullanılan bir terimdir. Bu terimi ilk olarak Tirmizi'nin kullandığı, daha önceki dönemlerde ise sıhhat açısından hadisler hakkında sadece sahîh ve zayıf hükümlerinin verildiği söylenmektedir.[811]

San'ânî, hasen hadisle alakalı kaynaklardaki bilgilere işaret ettikten sonra, İbn Hacer'in *Nuhbe*'de hasen tarifini, sahîh hadisten hareketle yaptığına; sahîh ve hasen arasındaki farkı da hasen hadisin râvisinin zabtının, sahîh hadisin râvisinin zabtı kadar kuvvetli olmadığı şeklinde belirlediğine dikkat çekmiştir. San'ânî, İbn Hacer'in bu tarifinin sınırları belli olmayan bir tarif olduğunu, zabt yönünden eksiklik ibaresinin belirli olmadığını söylemektedir.[812]

Emîr San'ânî, Tirmizi'nin ve bazı âlimlerin hasen hükmü verdikleri hadislerin, İbn Hacer'in tarifine göre zayıf hadis olarak kabul edildiğini belirtmektedir.[813]

Emîr'in hasen hadis tarifinde İbn Hacer'i tenkit etmesinde kısmen haklılık payı olmakla birlikte, insan faktörünün olduğu her ilim dalında olduğu gibi, hafızaya dayandıralan bir tenkidin kat'i bir çizgisinin olması mümkün değildir. Bir hadisin senedi hakkında hasen hükmünün verilmesi; o hadisin râvîsinin/râvîlerinin sahih hadis râvîsi kadar da üstün bulunmamış olması, zayıf hadis râvîsi kadar eleştirilmemiş olması anlamına gelmektedir.

Bütün âlimlerin aynı hadis hakkında aynı hükmü vermediği de bilinen bir gerçektir. Emîr es-San'ânî'nin işaret ettiği gibi, Tirmizî'nin hasen dediği rivâyetin İbn Hacer'in şartlarına göre zayıf olması mümkündür. Bu, âlimlerin tercihleri ve tavırları ile ilgili bir durumdur. Hüküm beyan eden âlimin tanınması bu sebeple önemli

[811] Uğur, "Hasen", *DİA*, XVI, 374. (Ayrıca bkz: Suyûtî, *Tedrîb*, I, 166.)
[812] San'ânî, *Tavdîh*, I, 154, 155.
[813] San'ânî, *Tavdîh*, I, 166, 167.

görülmüştür. Bu durumu da hadis ilmindeki çalışmaların devam etmesinin sebeplerinden biri ve aynı zamanda hadis ilminin zenginliği olarak düşünmek mümkündir.

### C. Zayıf Hadis

Râvi hakkında kullanıldığı zaman bir cerh lafzı olan zayıf, sahîh ve hasen hadisin şartlarından birini ya da birkaçını taşımayan ve aynı zamanda mevzu da olmayan rivâyetler için kullanılan hadis terimidir.[814]

İslâm âlimleri çoğunlukla zayıf rivâyetleri hüküm çıkarmaya ve amel etmeye elverişli görmezler. Bununla birlikte âdâb, zühd, takvâ gibi konularda zayıf hadisle amel etmenin mümkün olduğunu kabul edenler de vardır. Zayıf hadisle amel mevzuunda bir üçüncü görüş ise, zayıf hadisle herhangi bir şarta gerek duymaksızın amel etmenin mümkün olduğu yönündedir.[815]

İbnü's-Salâh'ın "sahîh veya hasen hadis şartlarından birini veya birkaçını taşımayan hadistir"[816] şeklinde ve son derece de yaygınlık kazanmış olan zayıf hadis tarifini San'ânî isabetli bulmaz. İbnü's-Salâh'ın tarifine göre sahîhin niteliklerinin eksikliği sebebi ile hadis zayıf adını almaktadır. Hâlbuki sahîh hadiste aranan zabt ile ilgili sıfatlar bulunmazsa hadis hasen, hasen vasıflarını taşımayan rivâyet ise zayıf adını alır. San'ânî'ye göre İbnü's-Salâh zayıf hadisi "kabul şartlarını taşımayan rivâyet" şeklinde tanımlamış olsaydı itirazdan kurtulma ihtimali daha yüksek, tanım da daha kısa olurdu.[817]

Dakik ve ilmî hassasiyete uygun bu tenkidi dışında Emîr, zayıf hadislerin çeşitlerini de teferruatlı bir şekilde şerh etmekte, gerektiği yerde uzun açıklamalarda ve zaman zaman eleştirilerde bulunmaktadır:

---

[814] Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 338. (Ayrıca bkz: Hattabi, *Mealimu's-sünen*, I, 6; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 41, 98; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 195; Kâsımî, *Kavaid*, s. 108.)

[815] Suyûtî, *Tedrîb*, I, 351; Kâsımî, *Kavâid*, (thk.: Muhammed Behcet el-Baytar), s. 113, 114. (Ayrıca bkz: Polat Selahattin, "Zayıf Hadislerle Amel" , *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1. s. 83- 110, 1983; Şahyar, Ayşe Esra, "Zayıf Hadisle Fezail Konusunda Amel Edilebilirlik Fikrinin Doğuşu ve Gelişimi", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. I, sy. 1, s. 31–49, 2003.)

[816] İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 41.

[817] San'ânî, *Tavdîh*, I, 246, 247.

### *1. Mevkuf ve Maktu*

Mevkuf hadis, "senedi sahâbede kalan hadis" anlamına gelmektedir. Bu durumda hadisin sahâbeye ait olma ihtimali olduğu gibi, hadisin merfu olma ihtimali de vardır.[818]

Mevkuf rivâyetler, senedi sahâbede kalmış olsa bile mana ve hüküm itibari ile merfu hadis gibi değerlendirilme imkânı açısından tartışılmış ve önemli görülmüştür. Bu sebeple, San'ânî, mevkuf ve merfu hadisi ilgilendiren bazı ifadeleri ve terimleri ele almaktadır.

Sahâbînin hadis rivâyeti esnasında "**bu sünnettendir**" demesinin hangi manaya geldiğini açıklamaktadır: Bu hususta âlimler arasında farklı kanaatte olanlar bulunmakla beraber sahâbenin sünnet kelimesi ile kastı, Peygamber'in (s.a.) sünnetidir. Hâkim, Beyhakî ve çoğunluk âlimlerin görüşü bu yöndedir. Zeydîlerin de aynı kanaatte olduğuna işaret eden Emîr de aynı düşüncededir; "bu sünnettendir" cümlesi "Peygamber'in (s.a.) sünneti" şeklinde anlaşılmalıdır. Emîr, İbn Abdilberr'in sahâbeden birinin "bu sünnettendir" denmesinin ne anlama geldiğini açıkladığını ve tek anlamı olmayan terimler kullanıldığında, onları ilk akla gelen anlamlarına hamletmenin doğru olduğunu söylemektedir. Sünnet kelimesini sahâbe kullandığı zaman ilk akla gelen Allah Resûlü'nün (s.a.) sünnetidir. Halifelerinin sünneti sonra akla gelir.[819]

San'ânî, sahâbenin rivâyet esnasında "**Nebinin sünneti**" ifadesini kullanmasının cumhura göre merfu rivâyet kabul edildiğini belirtmektedir. Ve aynı zamanda sünnet lafzının sadece fiilî sünneti ifade etmediğini, kavlî ve takriri sünnetleri de kapsadığına işaret etmektedir.[820] Dolayısı ile sahâbe herhangi bir hususta o şeyin sünnet olduğunu söylediği zaman, cumhura göre bu Peygamber'in (s.a.) o konuda söz, fiil veya takririnin olduğuna işarettir.

Emîr San'ânî, "sünnettendir" kelimesi dışında emrolunduk, nehy olundu, vacip kılındı, haram kılındı, mübah kılındı gibi ifadelerin de hadis ashabı tarafından

[818] Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 188. (Ayrıca bkz: İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 46; Irâkî, *Şerh*, I, 184; İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 139; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 202.)
[819] San'ânî, *Tavdîh*, I, 265–267.
[820] San'ânî, *Tavdîh*, I, 268.

"sünettendir" ibaresi ile aynı manada ve hüccet, merfu, müsned hükmünde kabul edildiğine dikkat çekmektedir.[821]

Maktu hadis ise "Senedi tabiunda kalan söz"[822] anlamına gelmektedir. Tabiundan birinin "bu sünnettendir" demesi ise sahâbenin bu lafzı kullanması ile aynı değildir. Tabiunun kullandığı bu ifade ihtimalli bir ifadedir; Peygamber'in (s.a.) sünnetini kast etme ihtimali yanında sahâbenin sünneti olma ihtimali de vardır.[823]

Mevkuf hadis tabirinin senedin durumunu bildirdiği göz önüne alındığında -metindeki manaya paralel olarak- "sünnet" kelimesini Peygamber'in (s.a.) sünneti olarak anlamak gereklidir. Mevkuf rivâyetleri bu şekilde doğru değerlendirmek amelî açıdan önemlidir. Emîr'in nakillerinden ve açıklamalarından anlaşılan, mevkuf hadis konusunda Zeydîler ile ehl-i sünnet hadis âlimlerinin çoğu gibi düşündüğüdür.

### *2. Mürsel*

"Tâbiînden bir râvinin, kendisiyle Peygamber (s.a.) arasındaki sahâbînin ismini atlayarak naklettiği hadis mânasına gelir. Usûl âlimleri ve fıkıhçıların kullanımına göre münkatı', mu'dal, müdelles ve muallak gibi senedinin herhangi bir yerinden bir veya birden çok râvisi düşen hadis" demektir.[824]

Sahâbi mürseli, sahâbinin başka bir sahâbiden öğrenmiş olduğu halde hadisi kendisi bizzat Peygamber'den (s.a.) duymuş gibi "Allah Resûlü buyurdu/emretti" şeklinde rivâyet etmesidir.[825]

Emîr San'ânî mürsel rivâyetin kabulü ile ilgili üç temel görüş nakletmektedir:

- Râvîleri güvenilir olan ve iyice araştırmakla bilinen kimselerin mürselleri kabul edilir.[826]

---

[821] San'ânî, *Tavdîh*, I, 269.
[822] Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 178. (Ayrıca bkz: İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 47; İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 246; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 218.)
[823] San'ânî, *Tavdîh*, I, 269.
[824] Polat, "Mürsel", *DİA*, XXXII, 52. (*Ayrıca bkz:* Bağdâdî, *Kifâye*, s. 384–390; İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadis*, s. 51; İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 100; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 219; Cezâirî, *Tevcîh*, (thk. Abdülfettah Ebû Ğudde), I, 400.)
[825] Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 219.
[826] San'ânî, *Tavdîh*, I, 287.

- Bazı şartlarla mürsel rivâyetin kabul edileceği yönünde de görüş beyan edilmiştir. Bu görüşün örneği İmam Şâfiî'dir. O, sadece sika râvîden mürsel rivâyet etmekle bilinen kimselerin mürsel rivâyetlerinin kabul edileceği gibi şartlar ileri sürmüştür. Şâfiî'nin mürseli kabul etme şartlarından bir diğeri 'irsal yapan tabiinin sahabeyi görmüş kimselerden olmasıdır.' Emîr'e göre, Şâfiî ashabın çoğunluğunu görenlerin mürsel rivâyetlerinin kabul edileceğini söylemiştir, Şâfiî sadece ashabın tamamını görenler ile kısıtlamadığı gibi, ashabdan az kimseyi görenleri de kastetmemiştir.[827]

- Mürsel hadisin kabul edileceği görüşünde olan âlimler de mevcuttur. Zeydîler –San'ânî istisnalarının olduğuna işaret eder- Mâlikîler ve Hanefiler genelde bu kanaattedir.[828] İlk dönem Hanefî âlimleri, mürsel hadisi fukahanın ıstılahına uygun olarak senedinin herhangi bir yerinde kopukluk olan hadis anlamında kullanmışlar[829] ve bu şekli ile mürsel hadisi genellikle kabul etmişlerdir. İmam Mâlik'in de *Muvatta*'ında bu manası ile mürsel hadislerin bulunduğu bilinen bir husustur.

İbnü'l-Vezîr (ö. 840/1436) âlimlerin, sahâbe ve tabiinin mürsellerini kabul konusunda icmâ ettiklerini söylemiştir. San'ânî, İbnü'l-Vezîr'in muhaddislerin kanaatinin bu yönde olduğunu söyleyerek hataya düştüğünü, zira muhaddislerin çoğuna göre mürsel hadisin merdut olduğunu söylemektedir.[830]

Usûlcülerin sahâbenin irsalini de mürsel hadis kabul ederken; muhaddislerin mürsel hadisi, tabiinin sahâbeyi atlaması şeklinde tanımladıklarını hatırlatan Emîr, bu sebeple İbnü'l-Vezîr'in sahâbenin başka Sahâbîleri zikretmeden naklettikleri rivâyetlerden müteşekkil irsal ve mürselin kabulü ile ilgili örnekleri de yerinde bulmamaktadır.[831]

Emîr San'ânî, mürsel hadisle amel etme hususunda muhaddisler ile Zeydîyye de dâhil omak üzere fakihler arasında icmâ olmadığını söylemektedir.[832] Mürsel hadis ile amel konusunda aralarında Zeydîler de olmak üzere farklı muhaddislerin görüşlerini

[827] San'ânî, *Tavdîh*, I, 287, 288. (Ayrıca bkz: Şâfiî, *Risâle* (thk. Ahmed M. Şâkir), s. 461–462.)
[828] San'ânî, *Tavdîh*, I, 289.
[829] Özşenel, *İlk Dönem Hadis- Rey Tartışmaları,* s. 213, 214.
[830] San'ânî, *Tavdîh*, I, 290–292.
[831] San'ânî, *Tavdîh*, I, 290.
[832] San'ânî, *Tavdîh*, I, 290–295, 302.

aktaran San'ânî, meselenin icmâ edilmiş bir mesele olmadığını vurgulamaktadır. İlk dönem hadis âlimlerinden mürsel rivâyetleri kabul edenlerin, tabiinin mürsellerini kastettiklerini belirtmektedir.[833]

Mürsel hadisin dinde delil olduğunu söyleyenlerin bu noktada zikrettikleri örneklerden biri, Peygamber'in elçilerinin nakillerini kabul etmesidir. Ancak Emîr bunun âhâd habere delil olduğunu, yüzyüze görüşme vaki olduğundan dolayı mürsel hadisin kabul edileceğine dair delil teşkil etmediğini söylemektedir.[834]

Emîr, mürsel hadisi kabul edenlerin ve reddedenlerin delillerini, râvîyi mürsel hadis nakletmeye iten sebepleri, munkatı "hadis ile mürsel hadis arasındaki farkı uzun uzun açıklamaktadır. Mürsel hadis konusunda oldukça kapsamlı izahlarda bulunan Emîr, açıklamaları ile mürsel hadisin tarifinin gelişimini, bu hadis türü hakkındaki kabul ve redd tartışmalarını, hatta mürsel rivâyet nakletme sebeplerini ortaya koymuştur. Mürsel hadisin ne tarifi hakkında ne de hükmü hakkında ortak bir kabul olmadığını vurgulamıştır. Zeydîlerin mürsel hadisi şartsız kabulü konusunda itirazlarda bulunmuş; gerçekte Zeydîler arasında da icmâ olmadığına işaret etmiştir. Emîr'in her hadis hakkında verilen sıhhat hükmüne göre karar vermeyi tercih etmekte ve bu çabayı taklit değil de ictihat olarak görmektedir. Bu kabulü sebebi ile mürsel hadis hakkında da tek bir hükmü kabul etmek yerine rivâyetleri ayrı ayrı ele almayı tercih etmektedir.[835]

Muhaddisler ve fakîhler arasında tarifi ve hükmü farklı olan mürsel hadis, fukaha ve Zeydîler tarafından çoğunlukla genel kabul görmüştür. Mürsel hadis ile ilgili tesbitleri ve görüşleri ile Emîr'in her hadis için ayrı ayrı hükmü tercih etmesi; hadis ilminin durağan bir ilim olmasına engel olacağı gibi, hadislerin ihmalini engelleyecek ve amele uygun olmayan zayıf rivâyetlerin ayrılmasını sağlayacaktır.

### *3. Munkatı' ve Mu'dal*

İlk dönem âlimleri munkatı' terimini daha ziyade senedinden bir veya daha fazla râvîsi düşmüş hadis için kullanmışlardır. Daha sonra usûl kitaplarında"tabiinden birinin söz ve fiileri" şeklinde tarif edildiği gibi, "senedinde peşpeşe olmayarak iki

[833] San'ânî, *Tavdîh*, I, 292.
[834] San'ânî, *Tavdîh*, I, 297.
[835] San'ânî, *Tavdîh*, I, 292–319.

veya sahâbeden sonra bir râvîsi atlanmış hadis" olarak da tanınımlanmıştır.[836] Munkatı' tariflerinde ortak nokta senedinde ittisalin olmamasıdır.

Mu'dal hadis ise, senedinde peşpeşe iki veya daha fazla râvînin eksik olduğu hadis şeklinde tarif edilmektedir.[837]

San'ânî, şerh ettiği *Tenkihu'l-enzâr*'da bu iki türün -birbirlerine yakın oldukları için- müellif İbnü'l-Vezîr tarafından beraber ele alındıklarına işaret etmektedir. Her iki hadis türünün ne anlama geldiği ile ilgili farklı görüşler olduğunu hatırlatmakta ve bu tarifleri nakletmektedir.[838]

İbnü's-Salâh ve Irâkî'nin tariflerini ele alan Emîr San'ânî, munkatı" hadisi "Sahâbî dışında tek bir râvînin düştüğü hadis" ve "tabiiye ulaşmadan senedinde tek bir kişinin düştüğü hadis" şeklinde tanımladıklarını belirtmektedir. Eğer düşen râvî sayısı birden fazla ve peş peşe olursa, bu hadisin mu'dal adını aldığını, ancak zaman zaman mu'dal hadise munkatı' dendiğini söylemektedir. Hadisin senedinde birden fazla râvî düşmediği sürece hadis sadece munkatı', peşpeşe birden fazla râvî düştüğünde ise hem munkatı' hem de mu'dal dendiğine dikkat çekmektedir.[839]

San'ânî, İbnü's-Salâh ve daha ziyade Irâkî'den naklettiği bu munkatı' tariflerini eleştirmektedir. Mu'dal hadise de munkatı' demelerinden yola çıkan Emîr, aslında munkatı' hadis tarifinin "ister arka arkaya ister ayrı ayrı olsun, râvîlerinden bir veya daha fazla râvînin düştüğü hadistir" şeklinde yapılması gerektiğini savunmaktadır.[840]

Hâkim'in munkatı' hadis için râvînin tabiiye ulaşmadan düşmüş olması şartını koştuğunu ve munkatı' hadisin üç şekilde meydana geldiğine değindiğini de nakleden San'ânî, İbnü's-Salâh'ı Hâkim'den nakilde bulunurken sadece iki türü nakletmesi ve hatta ikincisini ilkinin içine dahil ederek aktarması sebebi ile eleştirmektedir. Bu konunda şerh ettiği eserin müellifi İbnü'l-Vezîr'i de İbnü's-Salâh'ın ifadelerini gözden

[836] Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 214. (Ayrıca bkz: İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 56; İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 102; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 235.)
[837] Aydınlı, *Hadis Istılahları,* s. 200. (Ayrıca bkz: İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 59; İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 102; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 240.)
[838] San'ânî, *Tavdîh*, I, 324.
[839] San'ânî, *Tavdîh*, I, 324.
[840] San'ânî, *Tavdîh*, I, 324, 325.

kaçırması sebebi ile tenkit etmektedir. Bu müelliflerin nakillerini de bu eksikliği ortaya çıkarmak için yaptığını ifade etmektedir.[841]Ayrıca mu'dal hadisin bir tarifini İbnü's-Salâh'a nisbet eden *Tenkîh* müellifi İbnü'l-Vezîr'i, bu tarifin İbnü's-Salâh'a değil; Irâkî'ye ait olduğunu belirterek tashih eder.[842] Bu eleştiri ve tashihler Emîr es-San'ânî'nin hadis ilmine ve hadis usûlü kaynaklarına vukûfiyetinin ve aynı zamanda ilmî hassasiyetinin göstergesidir.

Mürsel hadis ile ameli kabul etmeyen âlimlerin, munkatı' hadis ile ameli de reddettiklerini; mürsel hadis ile ameli mümkün görenlerin ise munkatı' hadisin hükmü hususunda ihtilâf ettiklerini nakleden Emîr, bu ihtilâfın mürsel ile munkatı' hadis ayırımı yapanlara göre olduğunu da hatırlatmaktadır.[843]

San'ânî'ye göre mu'dalın munkatı'dan daha kötü olması, inkitâ'ın isnadın tek bir yerinde olması durumunda geçerlidir. Şayet iki veya daha fazla yerde olursa durumun iyi olmayışı bakımından birbirlerine eşit olurlar.[844]

Ancak, seneddeki kopukluk açısından sayısal eşitlik olsa da, râvîlerin ardı ardına düşmesi hata ihtimali açısından daha olumsuz bir durumdur.

### *4. Muan'an ve Müen'en Rivâyet*

Muan'an hadis "senedinde bir yerde bile olsa 'an fulan' ibaresi geçen hadis"[845] şeklinde tarif edilirken, müen'en hadis "senedinde bir defa bile olsa 'enne fulanen kale, haddese, feale' şeklindeki rivâyet sigası kullanılmış olan hadis"[846] olarak tanımlanmıştır.

*Tenkih*'te "hadis, tahdis ve sema belirtmeksizin "an" lafzı ile rivâyet edilmişse bu rivâyete muan'an, "enne" lafzı ile rivâyet edilmiş ise müen'en adı verilmektedir" şeklinde tarif edilmiştir.[847]

---

[841] San'ânî, *Tavdîh*, I, 326.
[842] San'ânî, *Tavdîh*, I, 327.
[843] San'ânî, *Tavdîh*, I, 329.
[844] San'ânî, *Tavdîh*, I, 329.
[845] Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 196. (Ayrıca bkz: Suyûtî, *Tedrîb*, I, 241.)
[846] Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 205. (Ayrıca bkz: Suyûtî, *Tedrîb*, I, 247)
[847] San'ânî, *Tavdîh*, I, 330.

San'ânî, muan'an hadisin hükmü konusunda iki temel görüş olduğunu nakletmektedir. İlk görüşe göre muan'an hadis muttasıldır ve delil olarak kullanılabilir. Hadis rivâyet eden râvînin tedlisten uzak olması, an'ane yoluyla rivâyette bulunduğu râvî ile görüşmüş olma şartı ile âlimlerin çoğu tarafından kabul edilmiştir.[848]

Muan'an hadisle ilgili İbn Abdilberr'e ait muan'an hadisin icmâ ile makbul olduğuna dair ibarelerin, İbnü's-Salâh ve İbn Hacer tarafından icmâ kelimesinden kastının muan'an hadisin muttasıl kabul edilmesi yönünde bir icmâ olmadığı şeklindeki açıklamalarına da işaret etmektedir. Emîr, bu noktada İbnü's-Salâh'ın da İbn Hacer'in de açıklamalarını gereksiz bulduğunu belirtmektedir.[849]

Muan'an hadis ile ilgili bilgi verirken önceki âlimlerden nakillerde bulunan Emîr San'ânî, İbnü's-Salâh'ın muan'an rivâyetin kabulü noktasında Ebû Amr ed-Dânî'den (ö. 444/1053) yaptığı nakillerle ilgili İbn Hacer'in, Dânî'nin bu bilgileri Hâkim'den aldığı yönündeki ifadesini de tenkit eder. Emîr, Dânî'nin ifadeleri ile Hâkim'in verdiği bilgiler arasındaki paralelliğin az olduğunu söylemektedir. Dânî'nin bu konudaki düşüncelerinin İbn Abdilberr ile aynı olduğunu söylemektedir. [850] Nitekim ibarelerin benzerlikleri dışında hem Dânî'nin, hem de İbn Abdilberr'in Endülüslü olması da Emîr San'ânî'nin bu konuda haklı olduğunu düşündürmektedir.

Muan'an hadisin hükmü hakkındaki ikinci görüş, an'ane ile nakledilen hadisin mürsel ve munkatı' seviyesinde olduğunu savunanların görüşüdür. San'ânî, selefin icmâsı ile bu görüşün reddedildiğini söyleyen Nevevi'nin sahâbenin an'ane'sini kastettiğini belirtmektedir. Ancak Emîr, sahâbenin an'ane'sinin de her zaman ittisal ve sema' ifade etmediğini söylemektedir. Çünkü sahâbenin hadis rivâyetinde bir örfü yoktur. Bazen semi'tu, bazen ahberanâ, bazen de an lafzı ile rivâyette bulunmuşlardır. Sahâbeden, Ebû Hureyre (r.a.) gibi, Peygamber'in (s.a.) yanından ayrılmayan birinin an'anesi sema olarak yorumlanır. Ama Ömer gibi (r.a.) başka meşguliyetleri de olan biri için ise hem ittisal hem irsal söz konusu olabilir.[851]

[848] San'ânî, *Tavdîh*, I, 330.
[849] San'ânî, *Tavdîh*, I, 330, 331.
[850] San'ânî, *Tavdîh*, I, 331.
[851] San'ânî, *Tavdîh*, I, 335, 336.

San'ânî, "an" lafzının son dönemlerde icazet için kullanılması örf haline geldiğinden son dönemlerde "an" lafzını kullanan râvînin bu örf sebebi ile icazet metoduyla hadis aldığının anlaşıldığına da dikkat çekmektedir. "An" lafzının kullanımı ile ilgili ihtilâfın ilk dönemlerde yaşayan ve az sayıdaki râvî hakkında geçerli olduğunu hatırlatmaktadır.[852]

İbn Hacer ve İbnü's-Salâh'tan "an" lafzının üç manasını -haddesanâ, ahberanâ anlamında kullanılması, tedlis yapanın kullandığı an lafzı ve mütakadimûn için özel bu manalar dışındaki h. VI. yy.'dan sonra kullanılan ve icazet metoduna işaret eden an lafzı- naklettikten sonra an lafzının başka kimsenin bahsetmediği bir anlamının daha olduğuna işaret eder. Bir hadise veya bir kıssa anlatılırken kullanılan an lafzının, kıssa sahibine işaret etmek için olduğunu belirtir. Hatta hikâyeyi bizzat o kişiden dinlememişse bile an lafzı kullanılabilir. Bu durumda kullanılan an edatını, an kıssati fulan veya an şe'ni fulan şeklinde anlamak gerekir.[853]

Emîr, Buhârî ve Müslim'in sıhhat şartları arasında temel farkın muan'an rivâyetten kaynaklandığını vurgulamaktadır. Konu ile ilgili pek çok âlimden nakilde bulunan San'ânî, Buhârî'nin Müslim'den üstün görülebilecek rivâyetlerinin de muan'an rivâyetlerle sınırlı olduğunu savunmaktadır.[854]

San'ânî, müen'en rivâyetlerin de muan'an rivâyetler gibi kullanan râvî ve kullanılan zamana göre ittisal veya inkita ifade edeceğini söylemektedir.[855]

Âlimler tarafından kabul edilen tanımıyla an'ane müdellis tarafından kullanılmıyorsa sema ve kıraate işaret ettiğini hatırlatan San'ânî, râvînin tedlis yaptığı biliniyor ise bu seviyede olmadığını nakletmektedir. Hicri beşinci asırdan sonra ise an'ane icazet hakkında kullanılmıştır. Bu nedenden dolayı muan'an ve müen'en konusunu icazet bahsinde de ele almıştır.[856]

---

[852] San'ânî, *Tavdîh*, I, 336.
[853] San'ânî, *Tavdîh*, I, 336, 337.
[854] San'ânî, *Tavdîh*, I, 330–337.
[855] San'ânî, *Tavdîh*, I, 337, 338.
[856] San'ânî, *Tavdîh*, I, 336, 337.

### *5. Müdelles*

Bir kusuru veya bilinmesi istenmeyen bir özelliği gizleyerek kusurunu fark ettirmeyecek lafızlarla nakledilen hadistir.[857]

Tedlis tanımını ilk yapan Şâfiî'dir.[858] İlk dönem muhaddislerinden Râmehurmûzî,[859] Hâkim[860] tarafından öz bir şekilde tarif edilen, açıklanan tedlis, İbnü's-Salâh tarafından "Tedlîs, râvînin karşılaştığı hocadan işitmediği hadisi, işitmiş gibi nakletmesi veya çağdaşı olduğu halde karşılaşmadığı hocasından karşılaşmış ve işitmiş gibi hadis rivâyet etmesidir" şeklinde daha geniş bir şekilde tarif edilmiştir.[861]

Zayıf hadis çeşitlerinden kabul edilen müdelles hadisleri bilmek ve tesbit etmek için, konu ile ilgili özel çalışmalar yapılmış; müdellis râvîleri tanıtan eserler yazılmıştır.[862]

#### *a. İsnad tedlisi*

Zeydî hadis kaynaklarına göre "râvînin şeyhinin şeyhinden aslında duymadığı hadisi yalan söylemeksizin duymuş gibi rivâyet etmesine tedlis" denmektedir. Zeydî âlimlerin çoğunluğuna göre tedlis yapan râvî makbuldür. Çünkü tedlisi bir nevi irsal olarak görmektedirler.[863]

San'ânî, müdelles rivâyetin hükmü ile mürsel hadisin hükmünün mukayesesi ile ilgili tartışmaları naklettikten sonra, müdellisin cerhi meselesini ele almaktadır. İbnü'l-Vezîr'e göre müdellis kasten yalan söylediği bilinen birinden tedliste bulunmadığı sürece makbuldür. Emîr ise bu noktada hem **müdellis** hem de **müdelles anh** hakkında tevakkuf etmek gerektiğini söylemektedir. Zira tedliste râvî hakkında şüphe vardır ve bu şüphe ile de amel etmek doğru olmaz.[864]

---

[857] Aydınlı, *Hadis Istılahları,* s. 201. (Ayrıca bkz: İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 73; İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 103; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 256.)
[858] Yücel, *Hadîs Istılahları*, s. 167.
[859] Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, (thk.: Muhammed Accâc el-Hatîb), s. 404.
[860] Hâkim, *Mârife*, s. 165,166.
[861] İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 73.
[862] Bağdâdî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellisîn*; İbn Hacer, *Ta'rîfü ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs*; Suyûtî'nin, *Risâle fî esmâi'l-müdellisîn*…
[863] San'ânî, *Tavdîh*, I, 347. (Ayrıca bkz: İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 73; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 256.)
[864] San'ânî, *Tavdîh*, I, 348–350.

Tedliste yalan olmayan, ama ihtimal ifade eden lafızların kullanıldığını ve çağdaş olma şartlarının ileri sürüldüğünü nakleden Emîr, pek çok râvînin tedlis yaptığını da nakletmektedir. Tedlis yapmakla meşhur olan râvînin rivâyetlerini kabul etmeyenlerin yanı sıra, o râvînin sadece mutasıl rivâyetlerini kabul edenlerin olduğuna işaret etmektedir. Hatta bazı âlimlerin tedlis yapan râvî cerh edildiği için tüm rivâyetlerini reddettiklerini belirtir. Müdellis râvînin sadece muttasıl olan ve sema yoluyla alındığı açıkça zikredilen rivâyetlerinin kabul edileceği hususunda icmâ olduğunun söyleyenleri eleştirir ve böyle bir ittifaktan bahsedilemeyeceğini belirtir. Tedlis yapan hadis râvîleri hakkında âlimlerin farklı görüşlerini naklederek icmâ olmadığı yönündeki görüşünü delillendirir.[865]

Emîr, mürsel ile müdelles arasında çoğunlukla âlimlerin aynı hükmü verdiklerine değindikten sonra, bu durumun sebebini kıyas yapmalarına bağlamaktadır. Zeydîye âlimleri arasında an'ane'nin mürsel hadis olduğunu söyleyen kimsenin olmadığını, "An" edatının tedliste kullanıldığını ve "An" edatı kullanarak tedlis yapan kimsenin doğruluk ihtimali göz önüne alındığı için, müdelles rivâyeti kabul edenlerin bulunduğuna değinmektedir. Emîr, Buhârî ve Müslim'in râvîlerinden de tedlis yapmakla meşhur râvîlerin olduğuna işaret etmektedir.[866]

Emîr'in isnad tedlisi ile ilgili tercih ettiği hüküm, mürsel hadis hakkında tercih ettiği hüküm ile aynıdır.

### *b. Şuyûh tedlisi*

Şuyûh tedlisi, isnad tedlisinden farklı olarak râvî hocasının bilinmeyen bir ismi, lakabı veya nisbesi ile zikrederek tanınmasını zorlaştırmaktadır. İbnü's-Salâh isnad tedlisinin, Şuyûh tedlisine göre daha hafif olduğunu söylemektedir. Şuyûh tedlisinde râvînin tanınmama sebebi ile terk edilen hadis, ihmal edilmiş olur.[867]

Emîr, bu bilgileri naklettikten sonra, Şuyûh tedlisi yapan müdellislerin neden bu yola yöneldiklerini açıklamaktadır. Bazen idarecilerin sevmediği kişiden hadis nakletmekten çekinme, bazen râvînin hocalarını daha çok gösterme arzusu Şuyûh

[865] San'ânî, *Tavdîh*, I, 351.
[866] San'ânî, *Tavdîh*, I, 353.
[867] San'ânî, *Tavdîh*, I, 368, 369. (İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 76. Ayrıca bkz: Suyûtî, *Tedrîb*, I, 261.)

tedlisine başvurma sebeplerindendir. Emîr, hocalarını daha çok gösterme arzusu sebebi ile Şuyûh tedlisi yapan râvîyi, övülmeyi seven biri olması sebebi ile ve ihlâsından şüphe duyulabileceği yönü ile eleştirmektedir.[868]

Râvinin övülme ve beğenilme arzusu ile böyle bir yola sapmış olabileceğini düşünen San'ânî'nin ifadelerinden bu sebeple tedlis yapan râvînin, adâletin gerektirdiği takva şartını taşımadığını düşünmüş olması muhtemeldir.

### *c. Tesviye tedlisi*

Tedlis çeşitlerinin en kötüsü olan tesviye tedlisi, sika râvîlerin arasında kalan zayıf râvîyi senedden düşürerek yapılan tedlis çeşididir. Hadis, senedin tümü sika râvîlerden gelmiş gibi nakledilir.[869] Bağdadî, tesviye tedlisinin râvînin kendi şeyhinden sonra gelen, rivâyette zayıf veya yaşça küçük râvîyi hazfedilmesi şeklinde açıklamıştır.[870]

Tesviye tedlisi, her türü ile aldatmayı ifade ettiği için genellikle tedlis çeşitlerinin en kötüsü kabul edilir. Tedlis yapan râvînin cerh edilmesini ele alan Emîr, tedlis yapanın başkasını yanıltma hedefi olduğunu söylemektedir.[871]

Emîr, İbnü'l-Vezîr'i, bu konuda tutarsız nakillerde bulunmakla eleştirmiştir. tedlis türlerinden dördüncüsü olarak "atf tedlisi"ni zikreden İbnü'l-Vezîr'in (ö.840/1436) dışında bu tedlis türünü İbn Hacer'in de açıkladığına işaret etmektedir.[872]

San'ânî, her üç çeşidi ile tedlisi, müdellis râvînin cerhini, tedlisin hükmünü, tedlis yapan fakat cerh edilmeyen ve muteber eserlerde rivâyetleri bulunan râvîleri geniş nakillerle izah etmektedir. Bu nakiller esnasında nadiren araya girmektedir.[873]

---

[868] San'ânî, *Tavdîh*, I, 369.
[869] San'ânî, *Tavdîh*, I, 373. (Ayrıca bkz: İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 56; İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 102.)
[870] Bağdadî, Kifaye, s. 364.
[871] San'ânî, *Tavdîh*, I, 374, 375.
[872] San'ânî, *Tavdîh*, I, 376.
[873] San'ânî, *Tavdîh*, I, 346–377.

### *6. Şâz*

Sözlükte tek başına olmak, genel kuraldan istisna teşkil etmek gibi anlamlara gelen şâz kelimesi, hadis terimi olarak da kullanılmıştır. Şâz terimi aynı zamanda sahîh hadis tarifinde de karşımıza çıkmaktadır.[874]

Şâz hadisin ne olduğu ile ilgili farklı görüşler vardır. İlk dönem Hanefî âlimleri şâz kapsamını geniş tutarak kitaba, sünnete aykırı olan, fukahâ tarafından bilinmeyen ve çoğunluk tarafından amel edilmeyen rivâyetleri kastetmekte iken,[875] Şâfiî, şâz hadisin sika râvînin daha sika râviye muhalefeti şeklinde tanımlamaktadır.[876] Hâkim ise güvenilir râvînin tek başına rivâyet ettiği, mütabii olmayan hadis şeklinde tarif etmektedir.[877] Ebû Ya'la el-Halîlî (ö. 446/ 1055) de tek isnadı olan hadise şâz denildiğini söylemekte, râvinin sika değilse rivâyetinin metrûk olacağına işaret etmektedir.[878]

San'ânî, bu farklı yaklaşımlara işaretle bazı âlimlerin şâz rivâyet ile ferd rivâyeti eşit kabul ettiğini belirtmektedir. Bu durumda şâz hadisin kapsamına sahîh hadis de, sahîh kabul edilmeyen hadis de girmektedir.[879]

Emîr, şâz tanımlarını naklettiği âlimlerden, Şâfiî'nin "sika râvînin kendinden daha sika olan râvîye muhalefeti" şartını aradığını açıklamaktadır. Yani Şâfiî, şâz rivâyeti güvenilir râvînin tek başına naklettiği hadis anlamında tarif etmemiştir. San'ânî, ayrıca Şâfiî'nin şâz olmayan rivâyetin tercih edileceği yönünde hüküm verdiğine; ancak şâz rivâyet hakkında sahîh olmadığına dair hüküm verileceği veya kabul edilmeyeceği hususunda bir şey söylemediğine dikkat çekmiştir.[880]

Emîr, Hâkim'in şâz tarifinde sadece sika kaydını öne sürdüğünü; Ebû Ya'la el-Halîlî'nin ise hiçbir kayıt zikretmediğini belirtmiştir. Halîlî'ye göre şâz hadis, sika veya zayıf her râvînin başkasına muhalif rivâyet ettiği hadistir. Halîlî'ye göre rivâyetinde tek

---

[874] Aydınlı, "Şâz", *DİA*, XXXVIII, 385. (Ayrıca bkz: İbnü's-Salâh, *Mukaddime,* 76; İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 70; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 267.)
[875] Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları,* s. 218–220.
[876] İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 76.
[877] Hâkim, *Mârife*, s. 183.
[878] Halîlî, *İrşâd***,** I, 177.
[879] San'ânî, *Tavdîh*, I, 377, 378.
[880] San'ânî, *Tavdîh*, I, 378. (Şâfiî'nin şâz tanımı için bkz: İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 76.)

kalan râvi sika ise bu hadis bırakılır ve delil olarak kullanılmaz, sika değilse kabul edilmeyip terk edilir. Halîlî'nin "sika olmayandan gelen şâz metruktur" ifadesini Emîr eleştirmekte ve "zaten rivâyeti şâz olmasa bile metruk olan bir râvînin rivâyeti şâz olunca nasıl metruk olmasın?" sorusunu sormak suretiyle makul ve haklı bir eleştiride bulunmaktadır. [881]

Halîlî'nin sikanın münferiden rivâyeti kabul edilmeyeceğini söylemesinin pratikte değeri olmadığını vurgulamakta ve rivâyet kitaplarında sika râvîlerden pek çok münferit rivâyetin olduğuna işaret etmekte, rivâyetü'l-hadis eserlerinden pek çok örnek vermektedir.[882]

San'ânî, şâz hadis tarifinde "hıfzı ve zabtı daha kuvvetli olana muhalefet" şeklindeki ifadeden, râvîlerin güvenilirlik açısından denk olma durumlarında rivâyetlerinin merdut olmayacağının anlaşıldığını söylemektedir. Emîr'e göre, eğer sika râvî, rivâyetleri meşhur bir hocadan tek başına, öğrencilerinin bilmediği ve kitaplarında bulunmayan bir rivâyet nakletmişse tevakkuf edilir. Bu konuda icithadla karar verilir. Fakat sika râvî kendi hocasından yaptığı nakilde rivâyeti şâz duruma düşerse rivâyetinin reddedilmesi gerekmez.[883]

Emîr San'ânî, zayıf hadis çeşitlerini teferruatlı bir şekilde incelemiştir. Bu incelemeleri Emîr'in Yemen'de hadis ilmini detaylı bir şekilde yaygınlaştırma çabalarının göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Zayıf hadislerle ilgili temel kaynaklardan ve meşhur âlimlerden nakiller yaparak ve hatta zaman zaman eleştirilerde bulunarak konuları izah etmiştir.

Zayıf hadis mevzuunda Emîr'in bazı konulardaki tercihleri haricinde, genellikle üslûbu ulemânın görüşlerini uzun uzun nakletmek şeklindedir. Bu okuyucuyu bilgilendirme ve tercihte bulunma noktasında cesaretlendirmektedir. Ancak temel hadis bilgisi yetersiz olan bir okuyucu için dağınık ve oldukça tefferuatlıdır.

---

[881] San'ânî, *Tavdîh*, I, 379. (Ayrca bkz: Hâkim, *Mârife*, s. 183.)
[882] San'ânî, *Tavdîh*, I, 380, 381.
[883] San'ânî, *Tavdîh*, I, 383, 384.

## V. RAVİ SAYISI AÇISINDAN RİVÂYETLER

Hadisler rivâyet eden râvi sayısına göre de ele alınmış ve buna göre mütevâtir, âhâd ve meşhur şeklinde isimlendirilmiştir. Mütevâtir hadis, kat'i ilim ifade ettiği için râvileri tenkide tabi tutulmadan sıhhatine hüküm verilerek kabul edilmiştir. Râvi sayısı bakımından mütavatir derecesine ulaşamamış anlamında kullanılan âhâd hadis ise tenkide tabi tutulduktan sonra hakkında sahih, hasen yahut zayıf hükmü verilmiştir. Kelam âlimleri başta olmak üzere bazı İslâm âlimleri âhâd rivâyetin zannî bilgi ifade ettiği için delil olarak kullanılmayacağını savunmuşsa da, muhaddislerin çoğunluğuna göre âhâd haber tenkit sonucu sıhhatine hüküm verilmişse dinde delildir, bu hadisler üzerine hüküm bina edilir.[884]

### A. Mütevâtir

San'ânî, mütavâtir tanımını ve şartlarını eserlerinde ele almaktadır. Mütevâtir konusunu incelerken ele aldığı noktalardan biri, hadisin tevatür derecesine ulaşması için belli bir sayıda râvî tarafından nakledilmesi şartıdır. Bu konuda sayı şartı ileri sürenler arasında her tabakada en az dörder râvîyi yeterli görenlerin yanı sıra bu rakamı üç yüzlere çıkaranların olduğuna da işaret etmiştir. Ancak San'ânî'ye göre sayı gerekli değildir; önemli olan râvîlerin "yalan üzerine birleşmeleri aklen mümkün olmayacak kadar çok" olmalarıdır.[885]

*Tavdîhu'-efkâr* adlı eserinde de bu konuyu ele alan San'ânî râvi sayısının hadisin sıhhati için zaruri bir şart olmadığını, "sayıya itibar etmenin/muteber bir sayı kabul etmenin hadis imamlarının bazılarına muhalefet olduğunu, bunun Buhârî'nin de şartı olduğunun iddia edildiğini fakat araştırmalar sonucunda bunun aksi olduğunun da ortaya çıktığını"[886] belirtmektedir.

Mütevâtir hadislerin lafzi ve manevi mütevâtir olarak ayrıldığına değinen San'ânî, Bezzar'ın (ö. 292/905) *Müsned*'inde من كذب علي hadisi için lafzi tek mütevâtir ve aşere-i mübeşşerenin tamamının beraber naklettiği tek hadis olduğu yönündeki tesbitlerine işaret eder. Ancak bu hadisi örnek olarak zikrederken San'ânî, Bezzar'ın

[884] İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 37.
[885] San'ânî, *İsbâl*, s. 195.
[886] San'ânî, *Tavdîh*, I, 23, 24.

aşere-i mübeşşerenin hepsinin naklettiği tek hadis olduğu yönündeki iddiasının yanlış olduğuna işaret etmekte ve namazdaki tekbirler ile ayakları mesh etme hakkındaki hadislerin de aşere-i mübeşşerenin hepsinden nakledildiğine değinmektedir.[887]

Tevatürün kavlî, fiilî ve takrirî olabileceğine dikkat çeken Emîr, mesela Peygamber'imizin (s.a) tekbirler esnasında ellerini kaldırmasının da mütevâtir olduğunu söylemiştir.[888]

Manevi tevatürün sayıca daha çok olduğuna işaret eden Emîr, mesela Ali'nin (r.a.) kahramanlığı ile ilgili rivâyetlerin manevi mütevâtir olduğuna işaret etmektedir.[889]

Mütavatir hadis ile araştırmaya tabi tutmadan, amel gerektiğine de işaret eder.[890]

**B. Ahâd**

Mütevâtir derecesine ulaşmayan hadis, ahâd hadistir. Hadislerin çoğunluğunu ahâd hadisler teşkil etmektedir. Râvî sayısı bakımından meşhur, aziz ve garib olarak incelenir.[891]

San'ânî'nin yapmış olduğu şerh çalışmaları ve bu hadislerden hüküm çıkarması göz önünde tutulduğunda âhâd hadisle amel konusunda ehl-i sünnet muhaddisler ile paralel görüşte olduğu görülmektedir. Hatta eserlerinde âhâd hadisler arasında zayıf olduğu yönünde hüküm beyan edilen rivâyetleri kullandığı veya bu rivâyetlere işaret ettiğini görmek mümkündür.[892]

San'ânî "âhâd haber ile amel edilmez" şeklindeki görüşü ilk ortaya atanların Hanefiler olduğunu ve Hadeviye mezhebindeki bazı ulemânın da Hanefiler'i taklit

[887] San'ânî, *Tavdîh*, II, 410; San'ânî, *İcâbe*, s. 97.
[888] San'ânî, *İcâbe*, s. 98.
[889] San'ânî, *İcâbe*, s. 98. Ayrıca diğer örnekler için bkz: San'ânî, *İsbâl*, s. 197.
[890] San'ânî, *İsbâl*, s. 197.
[891] İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 49–55 vd.
[892] San'ânî, *Mezâlik*, s. 76'da "Ben ilim şehriyim; Ali de onun kapısıdır" şeklindeki rivâyete işaret etmesi gibi.

ettiğini söylemektedir.[893] Ancak o bununla beraber Hadeviye mezhebine mensup çoğu âlimin ahâd hadisle amel ettiğine de işaret etmektedir.[894]

"Âhâd haber kat'i ilim ifade etmez, zanni ilim ifade eder" hükmüne işaret eden Emîr, çoğunluğun görüşünün bu yönde olduğunu belirtmektedir. Kendi kanaatinin de "muhbir" ve "muhber"in durumuna göre hüküm verileceği şeklinde olduğunu eserlerinde belirtmektedir. Âhâd haberin delil olduğunu siyerden örneklerle açıklamaktadır.[895] Emîr, âhâd haberin sadece fıkhî konularda değil; itikatta da delil olması gerektiğini savunmaktadır.[896] Bu düşüncesi ile kelâm âlimlerinden ve mutezilenin genel kabülünden uzak, ehl-i sünnet hadis ulemâsının görüşlerine parelel düşünmektedir. San'ânî, âhâd haberle amel edilebileceğini kabul eden selefî ulema ile de -bu konuda- aynı görüştedir.[897]

Zeydîlerin lafzî mütevatir olarak kabul ettiği "Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır" hadisini lafzî mütavatire örnek olarak zikretmeyen Emîr'in, mütevatir haber konusunda manevi mütevatir için verdiği örnekler ise Zeydîlerin sunduğu örneklerle örtüşmektedir. Emîr'in, Zeydîlerin bir kısmının mütevatir haber kabul ettiği Ali'nin (r.a.) imameti ile ilgili rivâyetler hakkında mütevatir olduklarını söylemediği ve mütavatir haberle ilgili bilgi değeri açısından Zeydîlerin yaptıkları ayırımı yapmadığı görülmektedir. Ayrıca Emîr, ehl-i beyt haberlerinin de mütevatir olduğunu düşünmemektedir. Ahâd haberin itikatta delil olmaması gerektiğini savunan Zeydîlere göre ahâd haber, mütevatir haberle örtüşürse makbuldür.[898] Bu açıklamaları ile Emîr, ahâd hadis ile ilgili görüşlerinde Zeydîlerden farklı açıklamalarda bulunmaktadır. O, ahâd haberle itikadî konularda da amel edileceği görüşü ile muhaddislerin çoğu ile aynı kanaati paylaşmaktadır. Aynı zamanda onun bu tutumu mezheb sınırları dışına

---

[893] Hanefilerin tam olarak bu iddiada olduklarını söylemek doğru değildir. Mesela, Serahsî *Usûl*'ünde "Âhâd haberlerin kabul edilmesi ve gereklerince amel edilmesi bab"ında şunları söylemketedir: "Fukahâ-i emsâr –Allah'ın rahmeti onlara- : Adâlet sahibi vâhd'in haberi dini ilgilendiren hususlarda gereğince amel etmek için bir hüccet olmakla birlikte onunla yakîn bilgi sabit olmaz, demişlerdir. Sözüne itibar edilmeyen birileri de vahid haber asla delil olmaz demişlerdir. Kimi hadis ehli de: Vahid haber ile yakîn ilim sabit olur, demişlerdir. Kimileri vahid haberde hüccet olabilmesi için şahitlik adedini muteber kabul etmiş, kimileri şahitliğin azamî sayısı olan dört sayısına itibar etmiştir." (Serahsî, *Usûl*, (thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), I, 321.)

[894] San'ânî, *İcâbe*, s. 109.

[895] San'ânî, *Tavdîh*, I, 26, 27; San'ânî, *İcâbe*, s. 103. (Ayrıca bkz: İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 58.)

[896] San'ânî, *İcâbe*, s. 108.

[897] Geniş bilgi için bkz: Tunç, "Suûd Selefiyyesi'nin Hadîs Anlayışı*", e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, c. IX, sy. 17, s. 388–411, 2017.

[898] Zeydilerin mütevatir ve ahâd haber hakkındaki görüşleri için bkz: Demirci, *Zeydiyyenin Hadis Anlayışı,* s. 140–153.

çıkmayan bir mukallid olmadığını, aksine doğrunun peşinde olan ve hakkı arayan bir müctehid sorumluluğu ile hareket ettiğini ortaya koymaktadır.

## VI. LÂFZEN VE MANEN RİVÂYET

Hadislerin rivâyetinde asıl olan lafız ile rivâyet olmakla birlikte pratikte tüm rivâyetleri lâfzen nakletmek mümkün olmadığı/olmayacağı için hadislerin mana ile rivâyeti hadis usûlü âlimleri tarafından tartışılmıştır. Mana ile rivâyete cevaz vermeyen hadis âlimleri bulunmakla birlikte, manen rivâyete izin veren âlimler de mevcuttur.[899]

"Hadis metninin, selahiyetli şahıslar tarafından, manası bozulmamak şartıyla Resûlullah'ın (s.a.) kullanmış olduğu lafızlardan başka lafızlarla ifade edilerek rivâyet edilmesi"[900] şeklinde tarif edilen manen rivâyet fiilî hadisleri kapsamaz.

Teoride birbirine zıt iki görüş mevcut olmakla birlikte; uygulama mana ile rivâyet yönündedir. Hadislerin mana ile rivâyetini kabul eden İslâm âlimleri bu konuda hata payını asgariye düşürmek ve Peygamber'in (s.a.) lafızlarına en yakın, en doğru şekilde rivâyetleri kayıt altına almak için gayret sarfetmişler, manen rivâyetin kabulü ile ilgili şartlar belirlemişlerdir. Manen rivâyetin olumsuz yönleri olmuşsa da[901] Kurtubi'nin (ö. 671/1273) de işaret ettiği gibi "manayla rivâyete cevaz veren görüş inşallah sahîh olan görüştür"[902]

Emîr San'ânî *Tavdîh* adlı eserinde mana ile rivâyeti ele aldığı bölümde manen rivâyetin ne olduğunu açıkladıktan sonra, râvinin rivâyeti mana ile nakletmesi ile hazf veya takti' de bulunabilmesi için gerekli şartları açıklamaktadır.[903]

Lafzen ve manen rivâyetle ilgili genel bilgilerden sonra, "Resûlullah (s.a.) bize emretti" ifadelerini inceleyen San'ânî, Irâkî'nin bu konudaki görüşlerine yer vermektedir. Irâkî'ye göre, sahâbenin açıkça "Resûlullah bize emretti" demesi durumunda bu rivâyetin merfu olmadığı ile ilgili bir görüş ayrılığı yoktur ve bu konuda

[899] Bağdâdî, *Kifâye*, 167–171; İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 229.
[900] Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 130.
[901] Bkz: Başaran, "Hadislerde Lafız ve Mana Olarak Rivâyeti Meselesi", *Uludağ Üniversitesi. İFD*, c. III, sy. 3, s. 51–64.
[902] Kurtubi, *Câmi'*, I, 412.
[903] San'ânî, *Tavdîh*, II, 392, 393. (Ayrıca bkz: San'ânî, *İcâbe*, s. 124, 125.)

tek istisnâ İbn Sabbağ'dan *Udde*'de nakledilen görüştür. San'ânî'ye göre İbn Sabbağ ve onun gibi düşünenlerin bu konudaki gerekçesi; sahâbenin emir veya yasak zannettiği bir kipi, yanlış anlama ihtimalinin olmasıdır.[904]

San'ânî, bu ifadeleri Irâkî'den naklettikten sonra "Eğer bizler bunun gibi bir ihtimal ile amel edecek olursak sadece nebevî lafız ile gelen rivâyet kabul olunur. Mana yoluyla rivâyet bâtıl olur. Oysa mana yoluyla rivâyet, rivâyetlerin çoğunluğunu teşkil eder. Hatta lafzen mütevâtir sadece iki hadis rivâyet edilmiştir" demektedir.[905]

San'ânî'nin ifadelerinden hadislerin mana ile rivâyetini caiz gördüğünü, hatta pratikte bu konudaki tartışmayı yersiz bulduğunu söylemek mümkündür. San'ânî bu hususta ehl-i sünnet İslâm âlimlerinin ve Zeydî âlimlerin çoğu ile aynı görüştedir.[906]

## VII. RİVÂYET ESERLERİ

### A. Sahihayn

Rivâyetu'l-hadis eserleri arasında yalnızca sahîh hadisleri ilk defa bir araya getirmeleri, câmi' türünde olmaları gibi sebeplerle *Sahîhayn*, İslâmî ilimler sahasında son derece etkili olmuştur. Şerhten ihtisara, müstedrekler ve müstahreclerden, cem tarzındaki eserlere kadar *Sahîhayn* temel alınarak pek çok çalışma yapılmıştır.

Rivâyetu'l-hadis eserleri arasında ehl-i sünnet âlimlerinin çoğunluğuna göre en güvenilir ve aynı zamanda son derece yaygın olan Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîh-i Buhârî* adıyla meşhur eserinin tam adı *el-Câmi'u's-sahîhu'l-müsned min hadîsi Resûlillâh sallallahü aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*'tir.[907] Sadece sahîh hadisleri toplayan ilk eser olma özelliğine de sahiptir.[908]

Müslim b. Haccac'ın (ö. 261/875) *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eseri daha çok *Sahîh-i Müslim* adı ile bilinmektedir. Müellif kendi eserinden *el-Müsned* ve *el-Müsnedü's-*

[904] San'ânî, *Tavdîh*, I, 270, 271. (Ayrıca bkz: Irâkî, *Şerh,* (thk. Abdüllatîf Hümeym-Mâhir Yâsîn), I, 189.)
[905] San'ânî, *Tavdîh*, I, 271.
[906] Zeydilerin manen hadis rivâyeti konusundaki görüşleri için bkz: Demirci, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı*, s. 169.
[907] İbn Hacer, *Hedy*, s. 8.
[908] İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 17.

*sahîh* şeklinde söz etmektedir. Bu ifadeleri ile eserine Peygamber'e (s.a.) ulaşan sahîh hadisleri aldığına işaret etmektedir.[909]

*Sahîhayn* her çağda kabul görmüştür. Pek çok İslâm âlimi bu iki kıymetli eser hakkında değerlerine işaret eden açıklamalarda bulunmuşlardır. Mesela İbnü's-Salâh, "Onların *Sahîh*'leri, Kur'an-ı Kerim'den hemen sonra gelen en güvenilir kitaplardır. Şâfiî'nin "Yeryüzünde Malik'in *Muvatta'*ından daha doğru bir hadis kitabı bilmiyorum" sözüne gelince, Şâfiî bu sözü, Buhârî ile Müslim'in kitabı henüz tasnif edilmeden önce söylemiştir"[910] ifadeleri ile bu iki eserin kıymetine işaret etmektedir.

İbn Kesir (ö. 774/1373) "Sahîh hadisleri bir araya getiren ilk kişi Buhârî'dir. Sonra onun arkadaşı ve öğrencisi Müslim b. el-Haccâc en-Neysâbûrî gelir. Bu iki kitap hadis kitaplarının en sahîhleridir" demektedir.[911]

Irâkî, (ö. 806/1404) "O ikisinin kitapları hadis kitaplarının en sahîhidir"[912] derken Sehâvî (ö. 902/1497) de "Buhârî ve Müslim'in kitapları hadis kitaplarının en sahîhidirler"[913] cümleleri ile *Sahîhayn'* ın değerini vurgulamaktadır.

Çoğu hadis usûlü eserinin tedvininden önce tasnif edilen bu eserler, sahîh hadisleri bir araya getirmeleri açısından önemlidirler. Bu önemlerinin yanı sıra hadis usûlü eserlerinin te'lifinde etkili olmaları ve bu eserlere kaynak teşkil etmeleri sebepleri ile de ehemmiyet arzetmektedirler.

Emîr es-San'ânî'nin *Sahihayn* ile ilgili görüşleri, *Semerâtü'n-nazar* ve *Tavdîhu'l-efkâr* adlı eserlerinde dikkat çekmektedir.

### *1. Sahîhayn Râvileri*

Bir hadisin sahîh kabul edilebilmesi için gerekli şartlardan birisi de râvisinin adâlet ve zabt yönü ile güvenilir bir râvi olmasıdır. Bu nedenle hadis ilmi ile uğraşanlar, râvileri çeşitli açılardan incelemişler ve bu sahada pek çok eser ortaya koymuşlardır.

---

[909] Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 124–129.
[910] *Mukaddime*, s. 160.
[911] Şâkir, *Bâis*, s. 22. (Ayrıca bkz: Suyûtî, *Tedrîb*, I, 92.)
[912] Irâkî, *Şerh*, I, 114.
[913] Sehâvi, *Feth*, I, 62.

Râviler hakkında birbirinden ayrı özellikte eserler te'lif edilmiştir. Bu çalışmalarda râviler çeşitli vasıflarına göre incelenmiştir. Râvilerle ilgili çalışmalar arasında rivâyetü'l-hadis eserlerini temel alarak râvileri inceleyenler de mevcuttur. Rivâyetü'l-hadis kitaplarını temel alarak râvileri ele alan müelliflerden bazıları bütün râvileri ele alıp inceleme yöntemini benimserken, sadece belirli eserlerin râvileri ile ilgili eser yazan müellifler de olmuştur. Bir veya birkaç eserin râvilerini ele alan bu çalışmalar, temel aldığı hadis eserlerinin râvileri hakkında bilgi vermekle kalmaz; aynı zamanda sıhhat açısından da bu eserlerin kıymetlerini ortaya koyarlar. Bu türdeki te'lifat arasında Buhârî ve Müslim'in ricâlini temel alan eserler de mevcuttur.[914]

Hem genel olarak râvileri ele alan hem de belirli eserlerin râvilerini inceleyen eserlerde, Buhârî ve Müslim'in kendilerinden hadis naklettiği râviler hakkında ekseriyetle olumlu ifadeler bulunmaktadır. Ancak her ikisinin de bazı râvileri hakkında eleştiriler de mevcuttur. Buhârî ve Müslim'in râvilerine yöneltilen tenkitler ise çoğunlukla bid'at ta'n noktası ile ilgilidir.[915]

Emîr San'ânî, *Sahîhayn* râvilerinin adâletleri konusunda İslâm âlimlerinin müttefik olduğu bilgisini kaydettikten sonra, İbn Hacer'in *Sahîhayn* râvileri hakkında şöyle dediğini nakletmektedir: "Râvilerinin adâletli olduğuna hükmetmek (bu kitaplar sahîh oldukları için) gereklidir. Rivâyetleri konusunda başkalarına takdim edilirler."[916]

San'ânî, Buhârî ve Müslim'in râvilerinden cerh edilen her bir râvinin cerhinin son derece mutlak bir cerh olduğunu, bu râviler arasında sebebi beyan edilmiş bir surette cerh edilmiş olanların da bulunduğunu söyledikten sonra, bu tesbitine pek çok örnek verir: Mesela Mürcie'den olmak ile cerh edilen Eyyub b. Aiz b. Müflih'in et-Tâî[917] rivâyetini hem Buhârî hem de Müslim tahric etmiştir. Mürcie görüşüne sahip olmakla birlikte saduk/doğru sözlü birisi olduğunu söyleyenler de vardır. Sevr b. Yezid el-Hımsi (ö.50/ 670)[918] nâsibilik yönü ile cerh edilen Buhârî râvilerindendir. Buhârî'nin

[914] Geniş bilgi için bkz: Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 247–274.
[915] Geniş bilgi için bkz: İbn Hacer, *Takrib*, (thk. Abdülvvehhab Abdüllatif), I; Kandemir, "Sahîhayn", *DİA*, XXXV, 529; Kandemir, *Sünnetin Dindeki Yeri*, "Sahîhayn'e Yöneltilen Tenkidlerin Değeri", 335–376; Demirel, Harun Reşit, "İbn Hacer'in Takrîbu'l-Tezhîb'de Buharî'nin Bid'at Ehli Olmakla Cerh Edilen Râvilerinden Bahsetmesi ve Hedyu's-Sârî (Mukaddime) deki Müdafası", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler*, 2000, c. II, sy. 3, s. 29–60.
[916] San'ânî *Tavdîh*, I, 101,102.
[917] Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, (thk. Hâşim en-Nedvî), I, 420, diğer bilgiler; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, I, 375.
[918] İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 30–32.

şii olmak ile itham edilen râvileri de vardır.[919] San'ânî *Semerâtu'n-nazar* adlı eserinde de *Tavdîh*'te zikrettiği bu râviler hakkında lehte ve aleyhte söylenenleri nakletmekte ve böylelikle Sahîhayn râvilerinden bid'at ehli olmakla suçlananları ve durumlarını ortaya koymaya çalışmaktadır.[920]

Emîr'e göre *Sahîhayn* müellifleri "Adâleti kabul etmek hususunda bid'atten kurtulmuş olmayı esas almışlardır. Çünkü bid'at, onlara göre, adâleti cerh edicidir. Bid'atçiler arasında kendi bid'atine davet edenler de bulunur. Hatta İbnü'l-Kattan abartılı bir şekilde şöyle demiştir: Buhârî ve Müslim'in râvileri arasında müslüman olduğu bilinmeyen kimseler dahi vardır." Ancak San'ânî böyle bir iddiayı aşırılık görmektedir. Çünkü bilindiği üzere hadis imamları müslüman olmayanlardan hadis rivâyet etmezler.[921]

San'ânî'ye göre "Hadis âlimlerinin, adı geçen kimselerin bid'atlerinin büyüklüğüne rağmen, sika olduklarını söylemelerinin tek sebebi şudur: Asıl dayanak sadece doğru söylediklerine dair zandır, başka birşey değildir."[922]

İbn Hacer bid'ati sebebi ile kâfir kabul edilen kimsenin hakkındaki bu tekfir hükmünün bütün imamların kabul ettikleri, üzerinde ittifak edilmiş kaidelere göre verilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Aşırı rafizilerin arasından bazılarının Ali (r.a.) ya da başkasında ulûhiyetin hulul ettiği iddiaları yahut kıyamet gününden önce dünyaya döneceğine iman etmeleri gibi. İbn Hacer'e göre *Sahîh*'te ise kesinlikle bu gibi kimselerin rivâyet ettikleri herhangi bir hadis bulunmamaktadır.[923]

İbn Hacer, bu râvilerin rivâyetlerinin Buhârî tarafından tâbi ve şâhid olarak kullanıldıklarını belirtmekte ve bu konuda yöneltilen bir eleştirinin *Sahîh*'in değerini düşürmeyeceğini ortaya koymaktadır.[924]

San'ânî, *Sahîhayn* râvilerinin adâlet sahibi kimseler olduğunu düşünmektedir. Ancak ona göre bu adâlet, muhaddislerin çizdiği çerçevedeki adâlet değil; doğruyu

[919] San'ânî *Tavdîh*, I, 101,102.
[920] San'ânî, *Semerât*, s. 85–92.
[921] San'ânî, *Tavdîh*, I, 102, 103.
[922] San'ânî, *Semerât*, s. 92.
[923] İbn Hacer, *Feth*, I, 385.
[924] İbn Hacer, *Feth*, I, 385.

söyledikleri konusundaki zandır. San'ânî bu tesbitlerini temel görüşlerinden ve eleştirdiği ana konulardan biri olan adâlet ile irtibatlandırarak *Sahîhayn* râvilerinin, bid'at noktasından ciddi tenkitler aldığını vurgular ve bu konuda müteaahir ulemenın hata yaptığını belirtir.

Sahîhayn râvilerinden tenkide uğrayanlar yalancılıkla ve hadis uydurmakla eleştirilmemişlerdir. Nitekim San'ânî'nin yaptığı nakillerde de bu görülmektedir. *Sahîhayn* râvilerinden bid'atle cerh edilenler olsa da, dinden çıkaracak derecede bid'at sahibi olmakla eleştirilmiş kimse yoktur. Bid'at ehli mezheplere mensup olanların rivâyetleri de genellikle başka yollardan da nakledilmiştir.

### *2. Sahîhayn'ın Ümmetin Tamamı Tarafından Kabul İle Karşılanması*

Buhârî ve Müslim'in eserlerinin sahîhliği konusunda ümmetin icmâ ettiğini ifade eden pek çok âlime atıfta bulunmak mümkündür. Hatta bu görüş çok erken dönemde dile getirilmiştir. Nevevî bu iki kitabın sahîh olduğu ve hadisleri ile amel etmenin vacip olduğu konusunda ümmetin icmâ ettiğini ilk söyleyenin Nesâî (ö. 303/915) olduğunu nakletmektedir.[925]

Kadı İyad[926] (ö. 544/ 1149) İbnü's-Salâh[927], İbn Hacer[928] gibi pek çok âlim ümmetin *Sahîhayn*'ın hadislerinin sıhhati konusunda icmâ ettikleri görüşündedir.

Emîr San'ânî, "Buhârî ve Müslim'in eserlerini tüm ümmetin kabul ile karşıladığı" şeklindeki ifadeyi izah ederken şu açıklamaları yapmaktadır: "Ümmetin bir hadisi kabul ile karşılamasının anlamı şudur: Ümmetin bir kısmı o hadis ile amel ederken, diğer bir kısmı onu te'vil ediyor olmalıdır."[929]

San'ânî, Buhârî ve Müslim'in hadislerinin de bu şekilde telakki edildiğine dair ileri sürülecek bir iddianın, iddia sahibi tarafından ispatlanabilmesi için delile ihtiyacı olduğunu söylemekte ve bu hususstaki görüşlerini şöyle ifade etmektedir:

---

[925] Nevevî, *Tehzib*, I, 74.
[926] Kâdı İyâd, *Meşâriku'l-envâr*, I, 5.
[927] İbnü's-Salâh, *Sıyane*, (thk. Muvaffak Abdullah), s. 85.
[928] İbn Hacer, *Nüzhe*, 61.
[929] San'ânî, *Tavdîh*, I, 94.

"Bu sebeple bu iddianın her iki yönü ile açıklanmaya ihtiyacı olduğunu söyleriz. Acaba ümmetin havassı ve avamı ile -mutlak ifadenin zahirinden anlaşıldığı gibi- tamamı mı kastedilmektedir yoksa ümmetin müctehitleri mi kast edilmektedir? Birincisinin kastedilmediği açıktır. Bu durumda maksat ikincisidir. Yani ümmetin müctehitlerinin hepsinin birer birer, her iki kitabı kabul ile karşıladıkları iddia edilmiştir. O halde böyle bir iddianın doğruluğuna dair delilin ortaya konulması zorunludur. Buna dair delilin ortaya konulmasının ise âdeten imkânsız olduğu açıkça görülmektedir. Tıpkı icmâ iddiasına dair delil getirme hususunda olduğu gibi. Çünkü bu iddia da icmâ iddiası bulunan konulardan birisidir. Ahmed b. Hanbel ve bazı âlimler icmâ iddiasında bulunan kimsenin yalancı olduğunu kesin bir dille ifade etmişlerdir. Bir diğer nokta; ümmetin onların kitaplarını kabul üzere icmâ etmeleri, ancak bu iki eserin te'lifinden bir dönem sonra gerçekleşebilir. Sahîhayn yayılmış, dünyanın doğusuna ve batısına ulaşmış ve her müctehidin yaşadığı yere bu kitaplar da varmış olsun. Bu durumda da zannı galip ile müctehid âlimler arasında Buhârî ve Müslim'in sahîhlerini bilmeyenlerin olabileceği bilinir. Çünkü özel olarak bu iki eserin bilinmesi ictihad alanında kesinlikle bir şart değildir. O halde bundan anlaşılacak olan böyle bir iddianın imkânsızlığıdır."[930]

*Sahîhayn'*ın ümmetin tamamı tarafından kabul ile karşılanması ifadesini farklı açılardan ele alan San'ânî, konuyu şu şekilde açıklamaya devam etmektedir: "Acaba ümmetin bu iki değerli kitabı kabul ile karşılamasından maksat, ümmetin bu kitapların iki hâfız imamın te'lifi olduğunu bilmeleri midir? Böyle bir bilgi sadece bu iki kitabın müelliflerine nisbet edilmeleri hususundaki hükmün doğruluğunu ifade eder. Ama maksadı ifade edemez."[931]

San'ânî'ye göre, *Sahîhayn'*ın ümmetin tamamı tarafından kabul ile karşılanması ifadesinden asıl maksat, buradaki hadislerin her birinin Resûlullah'tan (s.a.) geldiğinin bilinmesi ve böyle kabul edilmesidir. Bu da ümmetin bir bölümünün onu te'vil etmesi ve diğer bir bölümünün ise onunla amel etmesi manasına gelmektedir. Böyle bir tutum zaten sahîh kabul edilen hadis karşısında sergilenen tavırdır. O, her bir hadis hakkında sahîh olduğuna hüküm verebilmek için, tüm müctehitlerin her iki

[930] San'ânî, *Tavdîh*, I, 94.
[931] San'ânî, *Tavdîh*, I, 94.

kitabın teker teker bütün hadislerine muttali olmaları ve kabul etmelerinin gerekli olduğunu söylemektedir.[932]

Emîr San'ânî, "Hatadan korunmuş olan ancak ümmetin tamamı yahut ümmetin müctehitleri olduğundan, böyle bir iddianın istisnalar dışında *Sahîhayn*'daki bütün hadisler hakkında kabul edilemeyeceği açıktır" ifadeleri ile kendi kanaatini ortaya koymaktadır.[933]

Ümmetin müctehitlerinin tamamı *Sahîhayn*'ın hadislerini kabul ile karşılamış ise ve her ikisinde bulunan hadislerin tamamı hakkında tek tek -kimisi ile te'vil etmeden, kimisi ile te'vil edip- amel etmiş olsalar da bu durum iddianın doğruluğuna delil değildir. Çünkü bu sıhhat iddiasıdır. Zaten hasen hadis ile de amel edilir ve te'vil olunur. Bir hadisin kabul edilmesi, sadece sahîh hadise ait bir özellik değildir.[934]

Ümmetin tamamı tarafından kabul ile karşılanmış olduğu iddiası doğru kabul edilse bile, sadece Buhârî ve Müslim'in hadisleri için geçerli olur. Onların şartlarına uygun olanlar için olmaz. Çünkü onların kesin olarak kabul edilen şartları bulunmamaktadır. Bu sebeple kabul ile karşılamak *Sahîhayn* şartlarına uygun olanları kapsamaz.[935]

Bütün bu ifadeleri ile Emîr, Buhârî ve Müslim'in sahihlerinde zikredilen hadislerin ümmetin tamamı tarafından kabul görmesinin mümkün olmadığını; hatta müctehid âlimler tarafından dahi bu hususta genel bir kabulden bahsedilemeyeceğini savunmaktadır.

Ancak bu açıklamaları Emîr San'ânî'nin, Buhârî ve Müslim'in eserinin az kıymet gördüğünü düşündüğü şeklinde değerlendirmek doğru olmaz. O, sadece belli bir coğrafyaya veya sadece bazı/çoğu âlimlerin söyelediklerinin icmâ iddiası için yeterli olmadığı düşüncesindedir. Nitekim -gerçekleşmeme sebebi sadece insan tabiatı ile bile açıklanabilecek- icmânın çok az konuda gerçekleştiği vakıası, *Sahihayn*'a bakış açısında da kendini göstermektedir. İslâm dünyasının yalnız doğusu ile batısı bu

[932] San'ânî, *Tavdîh*, I, 94, 95.
[933] San'ânî, *Tavdîh*, I, 95.
[934] San'ânî, *Tavdîh*, I, 95.
[935] San'ânî, *Tavdîh*, I, 95.

hususta biribirinden farklı kanaatte olmakla kalmamış; doğudaki tüm âlimler de aynı düşünceyi paylaşmamışlardır.

San'ânî'nin "bütün" için bu işareti doğru olmakla birlikte, *"İslâm ümmeti tarafından sahihayn'ın genel kabul gördüğü"* cümlesinden anlaşılan; *Sahihayn*'ın her zaman diliminde, genel olarak İslâm âlimlerinin çoğunluğu, özel olarak da hadis âlimlerinin neredeyse tamamı tarafından kabul ve çok az esere gösterilen ilgi ile karşılanmış olduğudur.

### *3. Sıhhat Derecelendirmesinde Sahîhayn Hadisleri*

Hadislerin tek tek sıhhat açısından değerlendirilmelerinin yanı sıra, hadisler arasında sıhhat derecelendirmesi de hadis âlimlerinin incelediği konulardan biridir. Bazı âlimler bu dercelendirmede eserleri esas alma yoluna gitmişlerdir.

Buhârî ve Müslim'in naklettiği hadislerde illet aranmayacağını belirten Hâkim'e göre sahîh hadislerin en üst derecesini Buhârî ve Müslim'in ittifakla naklettikleri hadisler teşkil etmektedir.[936] Kadı Iyâd (ö. 544/1149)*, Meşâriku'l-Envâr*'da bütün temel eserlerin ana kaynağının Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *Muvatta*'ı, Buhârî'nin ve Müslim'in *Sahîh*'leri olduğunu söyledikten sonra bu eserlerin diğer kitaplara öncelendiğini belirtmiştir.[937]

Hadislerin sıhhatinin eserleri merkeze alarak değil de; hadisleri inceleyerek ve sıhhat açısından durumlarına bakarak yapılması gerektiğini savunan, İbn Abdilberr (ö. 463/1071), Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474), Kâsımî (ö. 1332/1914) gibi, İslâm âlimleri de mevcuttur.[938]

Nevevî ise birinci grubu teşkil eden muttefekun aleyh hadislerin de zan ifade ettiğini, fakat sahîh hadisleri toplayan Buhârî ve Müslim'de bulundukları için bu hadisleri ayrıca araştırma yoluna gitmek gerekmediğini belirtmektedir.[939]

---

[936] Hâkim, *Marife*, s. 108.
[937] Kadı İyâd, *Meşâriku'l-envâr*, I, 5.
[938] Kâsımî, *Kavâid*, s. 82; Tuğlu, "Hadis İlminde Kitap Esaslı Sıhhat Tesbiti Üzerine Bazı Mülahazalar (Hâkim en-Neysaburi ve İbnü's-Salâh Özelinde)", *Dini Araştırmalar*, XV, 140, 2012.
[939] Nevevî, *Minhâc*, I, 20.

*Sahîhayn'*ı merkeze alarak İbnü's-Salâh'ın yaptığı hadis derecelendirmesi şu şekildedir:

1- Müttefekun aleyh hadisler

2- Buhârî'nin tek başına tahrîç ettiği hadisler

3- Müslim'in tek başına tahrîç ettiği hadisler

4- Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğu halde kitabına almadıkları hadisler

5- Buhârî'nin şartlarına uyup kitabına almadığı hadisler

6- Müslim'in şartlarına uyup da kitabına almadığı hadisler

7- Bunların dışında diğer hadis kitaplarında bulunan sahîh hadisler[940]

Uygulamada hadislerin sıhhati için eserlere göre taksimat yapılması pratik bir metot olarak karşımıza çıkmakla birlikte, sahîh hadisleri tesbit etmede tek yöntem olmadığı aşikârdır. Nitekim hadislerin sıhhatini ortaya koymak için İslâm âlimlerinin yaptıkları çalışmaların varlığı bu düşüncemizi desteklemektedir.

***a. Buhârî ve Müslim'in öncelenmesi***

Emîr es-San'ânî, Buhârî ve Müslim'in eserlerinin ve dolayısı ile hadislerinin öncelendiğine, İbnü's-Salâh'ın yaptığı taksimatı açıklarken işaret etmiştir. Bu konudaki kendi tesbit ve görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir: "Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinin öncelenmesine dair daha uygun olan delillendirme, her iki müellifin hadislerinin sahîh olduğuna dair verdikleri haberleridir. Her ikisinin de şüphesiz adâletli kimseler oldukları ise bilinen bir husustur. Âdil bir kimsenin verdiği haberi ise kabul etmek vacibtir. Buna göre Buhârî'nin "Bunlar sahîh hadislerdir" demiş olması, onun "bu hadislerin râvileri adâlet ve zabt sahibi râvilerdir, bunlarda şâz ve illet yoktur" demesi ile aynı düzeydedir. İşte o vakit onun haberinin kabul edilmesi gerekir. Tıpkı (Buharî'nin) meçhul bir râvinin âdil olduğunu söylemesinin kabul edilmesi, onun zabt

[940] İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 27, 28.

sahibi olduğunu haber vermesinin kabul edilmesi, hadisin illet ve şâz oluştan kurtulmuş olduğunu haber vermesi gibi."[941]

San'ânî, bu ifadeleri ile *Sahihayn*'ın sahih olarak kabul edilmesinin öncelikli sebebinin âdil oldukları bilinen bu iki musannıfın haberi olduğunu söylemektedir. Bu açıklaması Buhârî ve Müslim'e itimadın yanı sıra Emîr'in ahâd haberlerin ve zan ile amel etmeyi kabulü noktasındaki tavrı ile paralellik arzederek kendi içindeki tutarlı tavrını ortaya koymaktadır.

*Sahihayn'ın* en sahih eserler olması ile ilgili kanaatini de San'ânî'nin şu sözlerinde görmemiz mümkündür: "Buhârî ve Müslim'in kendilerinin dışındaki kitaplardan daha sahîh oluşlarına gelince; onların ricâl hakkındaki ince araştırmalarının bilinen bir husus olması ve onların bu hususta hiçbir durumda işi gevşek tutmayışları mevzuya ışık tutabilir. Ancak bu haddi zatında tek tek her hadis için ayrı bir hüküm değildir. Aksine çoğunluk ile ilgili bir hükümdür."[942]

San'ânî, genel olarak *Sahihayn*'ın hadislerinin sıhhati noktasında şüphe olmadığına işaret etmektedir. Ancak bu düşüncenin bütün hadislerinin sahih olduğu şeklinde bir genel kabule götürmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Nitekim Şuayb el-Arnaut gibi çağdaş âlimler de bir çok hadis âlim ve mütehassısı ile aynı istikamette buna işaret ederek Buhârî de Müslim'in kitaplarına, kendi kanaatlerine göre sadece sahîh olan hadisleri aldıklarını söylemektedir. Fakat hadis alanında uzman olan bütün âlimler, Buhârî'nin eserine aldığı hadislerin hepsinin sahîh olduğunu onaylamamışlardır. Bununla birlikte birisi "Allah adına yemin ediyorum ki! Buhârî'de bulunan hadislerin tamamı -yani müsned olanlar- sahîhtir" dese, eşi boş olmaz. Durum gerçekten de böyledir. Çünkü İmam Buhârî'ye göre kendi kitabında sahîh olmayan hadis yoktur. Müsned olarak aldığı hadislerin tamamı, onun kanaatine göre sahîhtir. Buhârî'den sonra gelen bazı hadis imamları Buhârî'de ve Müslim'de bulunan bazı hadisleri incelemişler ve bunları tenkit etmişlerdir. Tenkitler doğru ya da yanlış olabilir. Çünkü bu ictihâdi bir meseledir. Araştırma ve mustalah yönünde yeterli birikimi ve melekesi olan araştırabilir. Taklit etmek yerine ictihadda bulunur. Bu nedenle,

[941] San'ânî, *Tavdîh*, I, 95, 96.
[942] San'ânî, *Tavdîh*, I, 95, 96. (Ayrıca bkz: San'ânî, *Semerât*, s. 137.)

hadislerin tashih ve tad'ifinde, İbnü's-Salâh gibi, mütekaddimunun sahîh dediği sahîhtir, tashih işlemi son bulmuştur, denmez. Buhârî zirve bir insan olmasına rağmen kitabı korunmuş bir kitap değildir; çünkü bu özellik sadece Allah'ın kitabı için söz konusudur. İstidrakte bulunmayı gerektiren hadisleri vardır; ancak bunlar sayısal olarak oldukça azdır.[943]

Hadislerin sıhhati hakkında hüküm vermek için asıl metot elbetteki hadisin sened ve metni ile incelenmesidir. Ancak Buhârî ve Müslim'in sadece sahîh hadisleri cem etme amacı ile eser hazırlamaları, daha sonra gelen hadis âlimlerinin hadislerin sıhhatını değerlendirirken bu kitapları temel alan bir metot geliştirmeleri sonucuna sebep olmuştur.

***b. Buhârî'nin Müslim'e tercihi***

*Sahîhayn* olarak bilinen *Kütüb-i Sitte*'nin ilk iki kitabı Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*leri arasında kıyaslamalar ve tercihler yapılmıştır. Çoğunluk Buhârî'nin *Sahîh*'ini daha üstün görmektedir.[944]

Müslim'in *Sahîh*'ini tercih edenlerden biri olan Ebû Ali en-Nisâbûrî (ö. 349/960) "Gök kubbe altında Müslim'in kitabından daha sahîh bir kitap yoktur" demektedir.[945]

Buhârî'nin *Sahîh'*ini tercih eden İbnü's-Salâh'a (ö. 643/1245) göre, Müslim'in daha sahîh görülmesinin sebebi kitabına, mukaddimesi dışında sahîh olmayan hiçbir hadisi almaması ise buna itiraz edilemez. Çünkü Buhârî, kitabının bab başlıklarına senetsiz rivâyetleri almıştır. Ancak sadece bundan dolayı Müslim'in *Sahîh'i* daha üstün kabul edilemez.[946]

Nevevî (ö. 676/1277) ise "Âlimler, 'Buhârî sadece sahîh hadis toplamaya girişen ilk musannıftır' demişleridir. Onlar, sahîh hadislerden müteşekkil en sahîh kitapların Buhârî ve Muslim'in kitapları olduğunda hem fikiridirler. Çoğunluğa göre,

[943] Yıldırım, *Hadisler ve Zihinlerdeki Sorular, Büyük Muhaddis Şuayp Arnavut'la Söyleşi*, s. 162, 163.
[944] İbn Hacer, *Hedy*, s. 10; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 96.
[945] İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 18, 19; Zehebî, *Siyer*, XII, 566.
[946] İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 19.

Buhârî'nin *Sahîh*'i Muslim'in *Sahîh*'inden daha sahîh ve daha faydalıdır" sözleri ile genel temayülü belirtmektedir.[947]

Buhârî'nin *Sahih*'i hakkında "bir edibin, *'Şayet insanlar Sahih-i Buhârî'ye vefa gösterip onun hakkını verselerdi, o ancak altın suyu ile yazılırdı'* diye başlayan ve *'Seni cennet bahçelerinde bitmek tükenmek bilmeyen mütemadi nimetlere has kıldı*' diye sona eren 12 beytlik şiiri, arasında *Sahih-i Buhârî'*ye bakış açısını yansıtmaktadır.[948]

Müslim'in *Sahîh*'ini, Buhârî'nin *Sahîh*'ine tercih edenlerin gerekçelerini Fuad Sezgin şöyle özetlemektedir: "Müslim, kitabına sahîh hadislerden başka bir şey karıştırmamıştır. Mukaddime'sinden sonraki muhtevayı sadece sahîh hadisler teşkil ediyordu. Daha evvel Buhârî'nin kitabını gören Müslim tekrardan şiddetle kaçınmıştı. Hadisleri kendileriyle ilgili bablara tam bir dikkat ve titizlikle yerleştirmişti. Bir hadis arandığı takdirde hemen bulunabilecek bir kolaylık arz ediyordu. Hâlbuki Buhârî'de bir hadisi, hadis ilminde bir hayli nasibi olan kimseler bile kolay kolay bulamıyordu. Mamafih, birincilik mertebesini Müslim'e vermek isteyen kimselerin nazarında bütün bu hususiyetlerin bir sebebi vardı. Müslim kitabını, ikamet ettiği yerde, kaynaklarının yanı başında ve şeyhlerinin hayatta bulunduğu bir sırada meydana getirmişti. Hadislerin arasında başka söz serdinden kaçınıyor; kitabın üslûbuna, siyakına gayret gösteriyor, Buhârî gibi muhtelif bablarda hadisleri parçalamaya mecbur kalacak şekilde ahkâm istinbatına çalışmıyor; muhtelif hadis zincirlerini bir yerde toplayabiliyor; mevkuf hadislere ehemmiyet vermeyip, sadece müsnedlerle ilgileniyordu.[949]

Sofuoğlu, "ulemânın umumi kanatına göre İmam Buhârî hadis ilimlerinde ve rivâyet inceliklerinde, hadisin illetlerini bilmekte İmam Müslim'den daha mahirdi. Hadis âlimleri tarafından birçok defa denenerek hadisteki emsalsiz ilmi teslim edilmiş olan Buhârî'nin üstünlüğünü İmam Müslim de takdir ve teslim ederek ona "Hadisçilerin

[947] Nevevî, *Minhâc*, I, 14.
[948] Güler, "Buhârî ve *el-Câmiu'-sahih'i* Üzerine", *Bülent Ecevit Üniversitesi İFD.*, c. II, sy. 1, s. 13, 2015.
[949] *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 211, 212.

efendisi ve hadis illetlerinin tabibi' demektedir" cümleleri ile Buhârî'nin eserinin tercihi yönünde kanaat olduğuna işaret etmektedir.[950]

Muhtelif âlimlerin konuya yaklaşımlarını örneklendirdikten sonra aynı meseleyi teferruatlı bir şekilde ele alan San'ânî, çeşitli nakillerde bulunduktan sonra Buhârî'nin daha sahîh olduğu şeklindeki iddianın, Buhârî'deki hadislerin sıhhatine delil görüldüğünü söylemektedir.[951]

Ona göre "Şeyhayn, râvilerin çoğunda ittifak halindedir. Bunun dışında Buhârî tek başına bir grup râvînin hadislerini tahric ettiği gibi, Müslim de aynı şekilde tek başına bir grup râvînin hadisini tahric etmiştir." [952]

Emîr San'ânî, Buhârî ve Müslim'in râvilerini şu şekilde ele almaktadır:

1. Hem Buhârî hem de Müslim'in kendilerinden hadis alma hususunda ittifak ettikleri râviler: San'ânî'ye göre Buhârî ve Müslim bu rivâyetlerde birbirine eşittir. Zikrettikleri rivâyetlerin her birinin senedinin ricâli aynı olduğundan, birinin diğerine herhangi bir üstünlüğünden bahsetmek mümkün değildir. Buhârî onlardan hadis rivâyet ettiği için daha tercih edilir olduğunu, Müslim onlardan rivâyet naklettiği zaman ise böyle olmayacağını söylemek anlamsız olur. Çünkü ikisi de bu isnad ricâli üzerinde ittifak etmişlerdir. Böyle bir durumda, Buhârî'nin rivâyetlerinin lika sebebi ile daha üstün olacağını söylemek makul olmaz. Buhârî'nin şartına göre lika gerçekleşmiştir. Müslim de bu râvilerden rivâyette bulunuduğuna göre bu râviler öncelikle Müslim'in şartı olan muasaratın sabit olması özelliğini taşımaktadırlar. Zaten lika sabit olmuşsa, çağdaşlık da sabit olmuş demektir.[953]

O halde Buhârî'nin, Müslim ile hem rivâyette hem de ricâli üzerinde ittifak ettikleri rivâyetler hususunda Buhârî'nin rivâyetinin daha sahîh olduğu hükmüne varmanın açıklanabilir bir tarafı yoktur. Bu bölümdeki rivâyetler de kesinlikle Buhârî'deki rivâyetlerin çoğunu teşkil eder. Böyle bir durumda ise bu hadisler ile ilgili

[950] Sofuoğlu, s. 28.
[951] San'ânî, *Tavdîh*, I, 42.
[952] San'ânî, *Tavdîh*, I, 42.
[953] San'ânî, *Tavdîh*, I, 42.

olarak Buhârî'nin kitabının daha sahîh olduğuna dair hüküm vermek doğru ve makul olmaz.[954]

San'ânî'nin iddiası Buhârî ve Müslim'in ortak râvîlerden rivâyet ettikleri rivâyetler hususunda birinin diğerinden daha üstün olmayacağı yönündedir. Bu iddia Buhârî ve Müslim'in, isnad zincirinde hoca-talebe ilişkisi açısından da aynı olan rivâyetler için doğru ve kabul edilebilir bir düşüncedir. Ancak senedin tamamında ravilerin ortak olmama ihitmali de mevcuttur. Tek bir râvideki farklılık bile senedin sıhhat durumunu değiştireceği için, bu noktada Emîr San'ânî'ye itiraz etmek mümkün görünmektedir.

2. Buhârî'nin hadislerini tek başına tahric ettiği râviler: Sadece Buhârî'nin rivâyetlerini aldığı bu râvilerin hadisleri, tek başına Müslim'in rivâyet ettiklerinden daha sahîhtir. Çünkü bu gibi hadislerde sadece Buhârî'nin şartları bulunur. Buhârî'nin sıhhate dair şartları Müslim'in şartlarından daha güçlüdür. Dolayısı ile Buhârî'nin kitabında bulunan ve yalnızca onun tahric etmiş olduğu hadisler, Müslim'in yalnız başına tahric etmiş olduğu hadislerden daha sahîhtir. Ancak bu kısma girecek râviler oldukça azdır. Ayrıca bu râvilerin 'haklarında eleştiri olmayan râviler olmaları gereklidir' kaydını da getirmek kaçınılmazdır. Malesef önceki imamlar bu hususu dikkatlerinden kaçırmışlardır. Ama titiz bir araştırmacı bu kaydı koymak zorundadır. Çünkü "Sahîh olmak" ve "daha sahîh" olmak bizzat Buhârî ve Müslim'in kitaplarına bakmak ile ilgili değildir. Aksine ikisinin kitaplarındaki râvileri araştırmakla ortaya çıkar. Buhârî'nin râvilerinden olup hakkında tenkit yapılmış olanlar, Müslim'in râvilerinden olup cerh edilenlere göre daha azdır. Bu durum mutlak olarak Buhârî'nin hadislerinin daha sahîh olmasını gerektirmez. Bu vasıf ise Buhârî'deki sahîh hadislerin sayıca daha çok olduğu sonucunu gerektirmektedir.[955]

Buhârî'nin şartları arasında "bir defa dahi olsa karşılaşmak" bulunmaktadır. Bir kişi bazan karşılaştığı bir zattan o kadar çok hadis rivâyet eder ki karşılaşmalarının sınırlı olduğu bir konumda, bu kadar çok hadisi ondan dinlemiş olmasının kesinlikle

[954] San'ânî, *Tavdîh*, I, 42, 43.
[955] San'ânî, *Tavdîh*, I, 43.

mümkün olmadığı bilinir. O halde "karşılaşma zamanının kendisinden nakletmiş olduğu rivâyetlerin tamamına elverişli olması" gibi ilave bir kayıt daha belirlemek gerekir.[956]

Müslim *Mukaddimesi*'nde "an'ane" yolu ile rivâyeti sözkonusu etmiş ve Buhârî'nin râvinin kendisinden an'ane yolu ile rivâyet naklettiği kimseler arasında karşılaşmayı şart koşmuş olduğunu nakletmiştir. Müslim, Buhârî'nin bu kanaatini reddetmek için uzun açıklamalar yapıp bu görüşü desteklemediğini beyan etmektedir: "Şüphesiz kendisinde "filan kişi filandan" ifadesinin bulunduğu her bir hadis ile ilgili olarak şunu belirtelim: Bu iki kişinin aynı asırda olduğunu bilmekle birlikte, râvinin rivâyet etmiş olduğu hadisi o kişiden işitmiş olması ve o rivâyeti o râviden yüz yüze nakletmiş olması mümkündür. Bununla birlikte bizler o râvinin naklettiği râvide bir semaı olduğunu bilemeyebiliriz ve hiçbir rivâyette onların herhangi bir şekilde karşılaşmış olduklarını yahut da birbirlerine sözlü olarak hadis naklettiklerini bilemeyebiliriz… Şüphesiz ki bu haber ve rivâyetleri bilen ilim ehli arasında eski ve yeni zamanlarda ittifak ile kabul edilip yaygın olan görüş de budur. Sika her bir adam kendisi gibi ve kendisi ile karşılaşması, hadis dinlemiş olması mümkün olan birisinden rivâyet nakletmiştir. Çünkü her ikisi de bir arada aynı asırda bulunuyorlardı. Bununla birlikte hiçbir haberde onların bir araya geldikleri ve birbirleri ile yüzyüze konuştuklarına dair bir rivâyet de gelmemiş olabilir. Yine de rivâyet bu durumda sabittir ve bu şekildeki rivâyeti delil göstermek de bağlayıcıdır."[957] O halde Buhârî ve Müslim arasındaki görüş ayrılığı, an'ane rivâyeti hakkındadır.[958]

San'ânî, Müslim'in mukaddimesinde lika şartına işaret ettiğini söyledikten sonra, İbn Hacer'in de "Bir defa dahi olsa karşılaşmış olmak yeterlidir. İsterse karşılaştığı kimseden nakletmiş olduğu rivâyetlerin bir kısmı ondan sema' yoluyla tahakkuk etmeyecek olsun" ifadesini nakletmektedir. İbn Hacer'in de 'hadis rivâyetine yeterli zamanın olması' şeklinde bir kayıt zikretmediğini belirtmektedir.[959]

Emîr San'ânî için lika şartında karşılaşma zamanının kendisinden nakletmiş olduğu rivâyetlerin tamamına elverişli olması şartı zikredilmediği için her ikisi de

[956] San'ânî, *Tavdîh*, I, 43.
[957] Müslim, *Mukaddime*, s. 6.
[958] San'ânî, *Tavdîh*, I, 44.
[959] San'ânî, *Tavdîh*, I, 43.

sadece çağdaş olmak şartında eşitlenmiş olmaktadır. Bununla birlikte birilerinin Bağdat'da diğerlerinin Yemen'de olması halinde olduğu gibi mutlak olarak çağdaş olmak da yeterli değildir. Aksine rivâyetin muttasıl olabilmesi için yerlerinin de birbirlerine yakın olması zorunludur. Aksi halde böyle bir rivâyet tarzı icazet ve mükatebe kabilinden olur. Muhtemelen ne Buhârî ne de Müslim bunu yeterli görmez.[960]

Buhârî karşılaşmayı şart koşarken, Müslim çağdaşlığı yeterli görmüştür. Bu durumda Buhârî bu şart sebebi ile bütün rivâyetleri açısından Müslim'in tamamına tercih edilemez. Ancak şunu demek mümkün olabilir: **Buhârî'nin 'an'ane'si Müslim'in 'an'ane'sinden daha sahîhtir ve tercih edilebilir.** Müslim'in çağdaş olmaktan kastının, sema' yoluyla dinlemenin mümkün olması anlamına geldiği de açıkça ortada iken, İbn Hacer'in mutlak olarak Buhârî'yi tercih etmesi ve tercih sebeplerinden birisi olarak likayı sayması, San'ânî'ye göre hayret edilecek bir hususdur.[961]

Karşılaşması sabit olan herkes hakkında çağdaşlık da sabit olmuş olur. Fakat çağdaşlığı sabit olmuş herkesin karşılaşması kat'i değildir. Bu sebeple Buhârî özel şartından ötürü tercih edilir. Daha genel olan şartın, daha özel olan şartın kapsamında bulunması bir zorunluluktur. Buhârî'nin her bir râvisi hakkında zorunlu olarak Müslim'in şartı da hâsıl olur. Tıpkı daha genel olanın daha özel olan içinde varlığının zorunlu olması gibi. Hâlbuki Müslim'in her bir râvisinde Buhârî'nin daha özel şartı bulunmaz. "Bu şart ancak an'ane yolu ile nakledilen rivâyetler hakkındadır. Başkasında değildir. Buna göre şöyle dememiz güzel olur. Buhârî'nin rivâyeti -mutlak olarak değil de- her ikisinin muan'an olarak yaptıkları rivâyetlerde Müslim'e tercih edilir" [962]

San'ânî, tercihleri ile alakalı şu ifadeleri kullanmaktadır: "Bu husus oldukça açık olmakla birlikte, buna dikkat çeken kimseyi bulamadığımdan ötürü son derece hayret içindeyim. Bana göre meselenin tahkiki şudur: Sıhhatte asıl dayanak Buhârî'nin şartının varlığıdır. Çünkü daha önce de açıkladığımız gibi onun öngördüğü şart(lar) Müslim'in şartından daha özeldir. Daha özelin varlığı ise daha genelin varlığını da

[960] San'ânî, *Tavdîh*, I, 43, 44.
[961] San'ânî, *Tavdîh*, I, 44.
[962] San'ânî, *Tavdîh*, I, 87.

gerektirir. Çünkü daha özel bulunduğu takdirde o daha güçlüdür. Bu durumda her ikisinin şartı ile Buhârî'nin şartı aynı kısmı teşkil eder."[963]

İbn Hacer, adâlet ve zabtın mükemmelliği, râvîlerinin daha az eleştirilmesi, şâz ve illet gerekçesi ile tenkit edilen hadislerinin daha az olması gibi sebeplere binaen Buhârî'nin kitabının Müslim'in kitabına göre daha tercih edilir ve üstün olduğu kanaatindedir.[964] San'ânî, İbn Hacer'in bu ifadelerini çelişkili bulmakta ve iki Sahih arasında tek farkın râvî şartından kaynaklandığını, dolayısı ile üstünlüğün sadece bu nokta ile kayıtlanması gerektiğini belirtmektedir.[965]

San'ânî'ye göre kitaplar hakkında mukayese yapıldığında, "Şüphesiz iki kitabın en sahîh olanı Buhârî'dir" sözü ile "en sahîh hadisler Buhârî ve Müslim'in ittifak ettikleri hadislerdir" şeklindeki söz de çelişiktir. Buhârî ve Müslim'in ittifak ettikleri hadisler, sahîh hadis kısımlarının en üst mertebesi olarak kabul edilmektedir. Zaten her ikisinin ittifakla naklettikleri hadislerde bu kısımlandırma da çoğunluğu teşkil etmektedir. Dolayısıyla Buhârî'nin kitabının daha sahîh olduğunu söylemek, ancak Buhârî'nin tek başına naklettiği rivâyetler itibari ile tam bir iddia olabilir ki; bu da sayıca oldukça azdır. Az bir bölüm ile ilgili bir niteliğin ise bütün hakkında kaide şeklinde belirlenmesi ise uygun değildir.[966]

San'ânî'nin, bu iddiası teoride mantık kaidelerine uygun, hatta mantık kaideleri kullanılarak inşa edilmiş bir iddiadır. Emîr San'ânî'nin, Buhari ve Müslim'in eserlerinde naklettiği hadisler ile ilgili görüşlerinin pratikteki tutarlılığını tahkik etmek için bu eserlerdeki raviler ve rivayetleri hakkında bilgi sahibi olmak gereklidir: Sadece Buhârî'nin kendilerinden hadis naklettiği râvî sayısı 435 kusur râvîdir. Bu râvîlerden herhangi bir sebeple eleştirilen râvî sayısı 80 kadardır. Yalnız Müslim'in hadis naklettiği ricâl sayısı ise 620'dir. Bunlardan eleştirilenlerin sayısı ise 160'tır.[967] Bu durumda **Buhârî'nin tek başına** rivayetlerini naklettiği râvîlerden kaynaklı hata ihtimali yaklaşık % 18'dir. **Müslim'in tek başına** hadis rivâyet ettiği râvîlerden kaynaklı hata ihtimali ise % 25 olur. **Bu rakamlar da Emîr'in dediği gibi Buharî'nin**

[963] San'ânî, *Tavdîh*, I, 110.
[964] İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 75.
[965] San'ânî, *Tavdîh*, I, 110.
[966] San'ânî, *Tavdîh*, I, 44.
[967] İbn Hacer, *Nüket*, I, 286, 287.

**yalnız başına rivâyet ettiği hadislerde sahih sayısının sayıca daha çok olduğunu te'yid etmektedir.** Bu sayısal verinin yanı sıra, ciddi eleştiri alanların sayıca daha az oluşu, aynı manadaki başka rivâyetlerin mevcudiyeti eklenirse hata ihtimali daha da düşecektir.

### *c. Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun rivâyetler*

San'ânî bir hadis hakkında "Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun" ifadesinin kullanılması ile ilgili şu açıklamayı yapmaktadır. "Her ikisinin kitaplarında tahric etmedikleri herhangi bir hadisin, onların şartlarına uygun olmakla nitelendirilmesinden ve bunun kesin bir dille ifade edilmesinden uzak kalmak kaçınılmazdır. Çünkü her ikisinin aradığı şartlar kesin olarak bilinmemektedir. O halde bizler her ikisinin tahric etmedikleri bir hadisi kesin bir ifade ile nasıl nitelendirebilir, şüphenin gerektirdiği haller ile birlikte ve sahîh olduğu hükmünü vermenin de şüphenin bir alt şıkkı olduğu hallerde sahîh olduğunu nasıl söyleyebiliriz? Çünkü şüpheden kesin bir kanaat doğmaz. Muhakkık kimselerin Buhârî ve Müslim'in tahric etmedikleri bir hadis hakkında ittifakla Buhârî ve Müslim'in şartına uygun olduğunu söylemeleri de dikkate alınacak bir husus değildir. Çünkü huccet ortaya konulan delil ile olur. Mücerred görüş ve iddialarla olmaz.[968]

Bu açıklamalar, diğer pek çok açıklaması gibi, Emîr'in ilmî ifade ve lafızlar konusunda son derece titiz olduğunun işaretidir. O, şartlarını açık açık belirtmeyen *Sahîhayn* müelliflerinin kitaplarına almadıkları bir hadis hakkında, başkasının kat'i bir ifade kullanmasını ilmî bir davranış olarak görmez. Onun bu tutumu Buhârî ve Müslim'in otoritelerinin kötüye kullanılmasını engellemek için yerindedir; ancak bu düşünce genel kabul görmüş olsaydı, pek çok hadis çalışması engellenmiş olacaktı. Buhârî ve Müslim'in şartlarını taşıyan hadisleri derleyen çalışmaların, *Sahîhayn* müelliflerinin şartlarını birebir taşımama ihtimalinin her zaman var olduğu ve bu tarz çalışmaları tasnif eden kişi tarafından ictihadî bir tesbit olduğu gerçeğinin farkında olunması ilmî tavra uygun olan yaklaşımdır.

[968] San'ânî, *Tavdîh*, I, 112.

### B. Sünen Ve Müsnedler

Sünen, ahkâm hadislerini toplayan eserlerin ortak adıdır. Çoğunlukla iman, ibadet, muamelât ve ukubuta dair hadisleri muhtevidirler.[969] Sünen türünün ilk eseri Mekhûl ed-Dımeşkî'nin (ö. 113/732) *Kitabu's-Sünen fi'l-Fıkh* isimli eseridir. Talat Koçyiğit ise bu eseri hem sünen türünün hem de hadis edebiyatının ilk eseri olarak nitelendirmektedir.[970]

Hadis edebiyatında müsned, "her bir sahâbînin ya da sonraki bir şahsın rivâyet ettiği hadisleri sıhhat derecesine veya konularına bakılmaksızın onların adı altında bir araya getiren kitap" anlamında "ale'r-ricâl" tasnif sisteminin bir türüdür."[971]

Sünenler ve müsnedler farklı sistemle tertip edilmiş eserlerdir. Emîr San'ânî, sıhhat açısından bu eserleri ele alarak hangisinin tercih edilmesi gerektiği konusunda tesbitlerde bulunmaktadır:

Sünen ve müsned türlerinde te'lif edilen eserlerde hasen, zayıf ve hatta mevzu rivâyetler de mevcuttur. San'ânî sünen ve müsnedlerin genel olarak mukayese edildiğini ve bazı âlimlerin sıhhat saçısından müsned türü hadis kaynaklarını sünenlerden daha alt mertebede gördüklerini söylemektedir. Ancak San'ânî'ye göre müsned eserlerde sahîh ve hasen rivâyetler de bulunmaktadır. Hatta ona göre müsnedlerdeki bazı hadisler, sünenlerdeki hadisle göre tercihe daha layıktır.

Emîr es-San'ânî, müsnedlerden/sünenlerden birisinin tamamının, sünenlerden/müsnedlerden birisinin tamamına tercih edilmesini doğru bulmamaktadır. Mesela Ahmed'in *Müsned*'ini Ebû Davud'un *Sünen*'i gibi sünenlerden birisinin muhtevasındaki toplam hadislerine tercih edemeyiz. Ancak belli rivâyetlerin, belirli diğer rivâyetlere tercihi mümkün olabilir. Sünenlerden muayyen bir hadisin, müsnedlerde yer alan bir diğer hadise yahut on hadisin bir diğer on hadise ve buna benzer bir miktar rivâyetin diğerine tercih edilmesi gibi.

[969] Kandemir, "Sünen", *DİA*, XXXVIII, 141.
[970] Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 399.
[971] Hatiboğlu, "Müsned", *DİA*, XXXII, 99.

Sünenlerde bulunan hadislerin çoğunluğu, müsnedlerde bulunan hadislerin çoğuna göre daha yüksek bir mertebededir, demek mümkündür. Ancak bu pratik bir yöntem olmayacaktır. Çünkü amel edilecek hadisler için, her iki türdeki kitapta sahîh dışında rivâyetler olduğundan rivâyetler tek tek incelenmelidir. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*inden bir hadis, İbn Mâce'nin *Sünen*'indeki bir hadis ile tearuz edecek olursa ve İbn Mâce'nin hadisi çok zayıf iken ve *Müsned'*deki hadisin hasen olduğu biliniyor ise İbn Mâce'nin hadisinin tercih edilmesi sözkonusu değildir.[972]

San'ânî'nin hadislerin sıhhati konusunda genellemelerden kaçındığını bu konudaki düşünceleri ile de görmek mümkündür. Hadislerin daha sahih olanının belirlenmesi, özellikle hadislerin tearuzu noktasında daha önem kazanmaktadır. Emîr böyle bir tearuz durumunda sadece esere bakarak karar verilmemesi gerekliliğini hatırlatmaktadır.

[972] San'ânî, *Tavdîh*, I, 227, 228.

# ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

# HADİS TAHLİL YÖNTEMİ

## I. HADİS VE SÜNNET KAVRAMLARI

Sözlükte "eski" kelimesinin zıddı olarak "yeni" manasına gelen **hadis** kelimesi "haber" anlamında da kullanılır.[973] Kur'an-ı Kerim'de pek çok âyette[974] kullanılan bu kelime, İslâmiyetle farklı bir anlam kazanmış; İslâm Peygamberi (s.a.) tarafından[975] bizzat kendi sözlerini ifade etmek için de kullanılmıştır.[976]

San'ânî, hadis ilmini en faziletli ilimlerden saymaktadır. **Hadisi**, İslâm âlimlerinin çoğu tarafından kabul gören "Allah Resûlü'ne (s.a.) ait olduğu söylenen söz, fiil, takrir veya sıfatlardır" şeklinde tanımlamaktadır.[977]

**Sünnet** sözlükte alışılagelmiş yol anlamına gelmektedir.[978] Kur'an'ı Kerim'de ve hadislerde de bu anlamı ile kullanılmıştır. **سُنَّةَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا** (Allah'ın öteden beri süregelen kanunu budur. Allah'ın kanununda asla bir değişiklik

[973] İbn Manzûr, *Lisân*, II, 131.
[974] Tâhâ 9; Nâziât 15; Burûc 17; Kehf 6; Necm 59…
[975] Buhârî, İlim 33; Buhârî, Rikâk 51.
[976] Geniş bilgi için bkz: Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 27–64.
[977] San'ânî, *Tavdîh*, I, 5, 6. (Ayrıca bkz: Tahhân, *Teysir*, s. 15.)
[978] İbn Manzûr, *Lisân*, XIII, 224.

bulamazsın) âyeti[979] ve **أَرْبَعٌ مِنْ سُنَنِ الْمُرْسَلِينَ : الْحياءُ , وَالسِّوَاكُ , وَالتَّعَطُّرُ , وَالنِّكَاح** ( Dört şey peygamberlerin sünnetlerindir: Haya, misvak kullanma, koku sürünme ve evlenme) hadisi gibi[980] pek çok yerde örnekleri mevcuttur. Sünnet kelimesi ayrıca hem hayır hem de şer manasında kullanılmıştır: **مَنْ سَنَّ فِي الإِسْلامِ سُنَّةً حَسَنَةً فَلَهُ أَجْرُهَا وَأَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا بَعْدَهُ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَنْقُصَ مِنْ أُجُورِهِمْ شَيْءٌ وَمَنْ سَنَّ فِي الإِسْلامِ سُنَّةً سَيِّئَةً كَانَ عَلَيْهِ وِزْرُهَا وَوِزْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا مِنْ بَعْدِهِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَنْقُصَ مِنْ أَوْزَارِهِمْ شَيْءٌ** (İslâm'da hayırlı bir iş başlatana, başlattığı işin ecri verildiği gibi, kendisinden sonra o ameli işleyenlerin sevaplarından bir şey eksilmeksizin, ona da o amelden pay verilir. İslâm'da kötü bir amel başlatana ise başlattığı kötü amelin günahı yazıldığı gibi, kendisinden sonra onunla amel edenlerin günahlarından bir şey eksilmeden, ona da günah yazılır.)[981]

*İcabe* adlı eserinde sünnet kelimesinin sözlükteki anlamlarına işaret ettikten sonra Emîr es-San'ânî, Kur'an'da **sünnet** ile aynı anlamda **hikmet** kelimesinin de kullanıldığına işaret etmektedir. Sünnet kelimesinin fıkıh usûlü âlimlerince farz mukabili olarak anlaşıldığına ve Peygamber'in (s.a.) söz, fiil ve takrirleri için kullanıldığına dikkat çeker. Peygamber'in (s.a.) terk ettiği şeylerin de fiillere dâhil olduğu için ayrıca zikredilmediğini söyleyen San'ânî, Allah Resulü'nün (s.a.) takrirlerini fiilleri içinde kabul edenlerin bulunduğunu da belirtmektedir.[982]

Hadis âlimleri, sünnet terimini genellikle hadisle aynı anlamda kullanmaktadır. Hadis âlimleri tarafından yapılan sünnet tanımı, fıkıh usûlü âlimlerinin tanımı ile paraleldir.[983] Emîr es-San'ânî de hadis ve sünnet terimlerini birbirinden ayırmamaktadır.

Zeydî hadis âlimlerinin sünnet tanımına bakıldığında, özellikle ilk dönemlerde, tek bir tarif üzerinde ittifak olmadığı görülür. San'ânî'nin kabul ettiği tarif –bir bölümü ile- ilk dönem Zeydî âlimlerden sünneti söz, fiil ve takrir olarak üç kısımda ele alan Abdullah b. Hamzâ'nın (ö. 614/1217) taksimine benzemektedir. Daha sonraki dönemlerden İbnü'l-Vezîr gibi âlimler ise ehl-i sünnet hadis ve fıkıh usûlü âlimlerinin tarifinden etkilenmişlerdir. San'ânî'nin hadis ve sünnet tanımının, ehl-i sünnet âlimleri

[979] Fetih 23.
[980] Tirmizî, Nikâh 1.
[981] Müslim, Zekât 69.
[982] San'ânî, *İcâbe*, s. 81, 82.
[983] Bedir, "Sünnet", *DİA*, XXXVIII, 150.

ve son dönem Zeydî âlimlerinin benimsediği tanıma benzer olduğunu söylemek mümkündür.[984]

Peygamber'in (s.a.) sünnetleri genellikle kavli, fiili ve takrirî olmak üzere üç kısımda ele alınmıştır: Emîr'in bu taksimatla ilgili dikkat çeken görüşlerini şu şekilde kaydetmek mümkündür:

### A. Fiili Sünnet

Fiil, müteaddi olan ve olmayan her amel[985] anlamındadır. Fiilî sünnet, Allah Resûlü'nden (s.a.) sâdır olan tüm amelleri kapsamaktadır. Peygamber'in (s.a.) fiilleri, özellikle uygulanabilirliği ve teşri açısından değerinin belirlenmesi amacı ile İslâm âlimleri tarafından incelenmiş ve pek çok kısma ayrılmıştır.[986]

San'ânî, Peygamber'in (s.a.) fillerini cibilli, has, cibilli veya has olmayan ve beyânî şeklinde dört ana kısımda ele almaktadır. Allah Resûlü'nün (s.a.) yaratılış özelliklerinden olan cibilli fillerine tabi olmanın gerekmediğine, sadece Peygamber'e (s.a.) has olan fiillere ise uymanın caiz olmadığına işaret etmektedir. Cibilli veya has olmayan diğer fiilleri ise ittiba etmemiz gereken fiilleridir. Beyan şeklindeki fillerinin hükmü, beyan ettiği şeyin hükmü ne ise o hükme tâbidir.[987]

### B. Takriri Sünnet

İkrar, bir şeyi itiraf ve kabul etmek demektir. Takrir de başkasını bir doğruyu söylemek durumunda bırakmak anlamındadır. Nitekim takrir istifhamı/sorusu "muhatabı kendisinde yer etmiş bir bilgiyi ikrar ve itiraf etmeye mecbur etmek" diye tanımlanmıştır.[988] Bu anlamı dolayısıyla ıstılahta Allah Resulü'nün (s.a.) huzurunda söylenen sözü veya yapılan bir filli reddetmeyip, sükut etmesi anlamında kullanılmıştır.

[984] Demirci, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı,* s.128–130.
[985] İbn Manzur, *Lisan*, XI, 527.
[986] Geniş bilgi için bkz: Aygün, "Hz. Peygamber'in Fiil ve Takrirlerinin Delil Değeri" *Diyanet İlmi Dergi*, XXXII, sy. 3, s. 107–128; Güleç, "Delil Olarak Hz. Peygamber'in Filleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İFD*., c. IX, s. 67–78.
[987] San'ânî, *İcâbe*, s. 72, 73.
[988] Akkâvî, *Ulûmu'l-belâğa*, s.132.

Çünkü bu sünnet türünde Resûlullah'ın (s.a.) bu gibi fiilleri ve sözleri reddetmeyip, kabul etmesi söz konusudur.[989]

Peygamber Efendimiz'in (s.a.) tasvipleri anlamına gelen takririn makbul olması için âlimlerin dört şart ileri sürdüğünü nakleden San'ânî, Allah Resûlü'nün (s.a.) sükûtunun takrir kabul edilebilmesi için öncelikle takrire konu olan hadiseyi bilmesi gerektiğini söyler. Takrire konu olan şey, fiil veya kavil olabileceği gibi; hadisenin kahramanı mükellef veya mükellef olmayan biri olabilir.[990]

Takrir için İslâm âlimlerinin ileri sürdüğü ikinci şartın Allah Resûlü'nün (s.a.) o esnada şahit olduğu şeyi reddetme imkânının olması gerektiğini söyleyenlerin bulunduğuna işaret etmektedir. Bu şartı ileri sürenlere gore, Peygamber'imizin (s.a.) reddetme gücü ve imkânı yoksa bu takrir kabul edilmez. Ancak Emîr'e göre bu Peygamber'imiz (s.a.) için geçerli bir şart değildir. Zira Peygamberler tebliğ ile mükellef oldukları için konuşmaları gereken yerde susmazlar.[991]

Birbirine zıt iki durum ortaya çıktığında Peygamber'imizin (s.a.) susması takrir olarak kabul edilmez. Nitekim Ka'b b. Mâlik'in (ö. 50/670) (r.a.) Tebuk gazvesine katılmaması üzerine, bazıları Ka'b (r.a.) hakkında olumsuz ifadeler kullanınca sahâbeden bir kısmı onu tezkiye etmiş; ancak Allah Resûlü (s.a.) hiç bir şey söylememiştir. Bu sükûtu herhangi bir taraf lehine takrir olarak kabul etmek mümkün değildir.[992]

Takrir ile ilgili İslâm âlimlerinin bir diğer şartı ise takrir olarak kabul edilecek durumun failinin kâfir olmamasıdır. Mesela Müslüman olmayan birinin kiliseye gitmesi esnasında Peygamber'in (s.a.) sükûtu tasvip kabul edilmez.[993]

Takriri sünnet, bazı İslâm âlimleri tarafından delil olarak kabul edilmemiş olmakla birlikte, şartlarına uygun takrir Emîr San'ânî'nin de içinde bulunduğu çoğunluk tarafından hüccet olarak kabul edilmiştir.[994]

---

[989] Şevkanî, *İrşâdu'l-fuhûl* (thk. Ahmed İnâyet), I, 117.
[990] San'ânî, *İcâbe*, 88, 89.
[991] San'ânî, *İcâbe*, 89.
[992] San'ânî, *İcâbe*, 90.
[993] San'ânî, *İcâbe*, 90.

### C. Sünnet Çeşitlerinin Kuvvet Dereceleri

Kavli, fiili ve takriri sünnetleri kıyaslayan San'ânî, kavli ve fiili hadisler arasında hangisinin daha kuvvetli olduğunu ele almakta, bu konuda farklı görüşler olduğuna işaret etmektedir. San'ânî'ye göre, kavli sünnetler, fiili ve takriri sünnetlerden daha kuvvetlidir. Zira söz olmadan, fiille istidlal olmaz. Hatta bazı âlimler fiille istidlal olunmayacağını dahi söylemişlerdir. Ancak Emîr'e göre Peygamber'in (s.a.) fiilleri de delildir ve Peygamber'in fiilleri, terk ettiği şeylerden kuvvetlidir.[995]

### D. Sünnete İttiba

Allah Resûlü'nün (s.a.) üsve-i hasene olarak gönderildiğine işaret eden San'ânî, sünnetin dini bir delil olduğunu ve müslümanların sünnete tabi olmaları gerektiğini kabul etmektedir. Eserlerinin tamamında onun bu konudaki hassasiyetini görmek mümkündür. Kendi bulunduğu coğrafyada hadis ilminin iyi bilinmemesinden şikâyet etmesi, Mekke ve Medine'de hadis ilimleri tahsil etmesi, hadis ilmi ile ilgili usûl ve şerh şeklindeki çalışmaları onun hadis ve sünnete ittiba konusundaki görüşlerini açıkça ortaya koymaktadır.

*İcabe* adlı eserinde edile-i şeriyyeyi açıklarken, sünnete ittibanın gerekliliğine işaret etmiştir. Peygamber'in (s.a.) fiillerini izah ederken ise cibilli ve Peygamberimiz'e (s.a.) özel olan fiiller dışında, diğer fiillerine tabi olmamız gerektiğine işaret etmiştir. Kavli, fiili ve takriri hadislere uymanın gerekliliğini, Allah Resûlü'nün (s.a.) terki emrettiği şeylerden kaçınmanın da sünnete ittiba olduğunu vurgulamıştır.[996]

*Sübülü's-selâm, Udde* gibi eserlerinde de hadisleri açıklarken hadislerden çıkan hükümlere işaret etmiş; hatta zaman zaman uygulanmayan/yaygın olmayan sünnetlere dikkat çekerek bu hususstaki ihmalleri "mahrumiyet" olarak ifade etmiştir. Nitekim ele aldığı tüm konularda delil olarak âyetlerin yanında muhakkak hadislere dikkat çekmiştir.[997]

---

[994] Geniş bilgi için bkz: Özkan, "Takrîr", *DİA*, XXXIX, 469–471.
[995] San'ânî, *İcâbe*, 81, 82.
[996] San'ânî, *İcâbe*, s. 81–91.
[997] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 175.

San’ânî, Medine'ye hac yolculuğu esnasında tanıştığı Pakistan'lı âlim Sindi’ye (ö. 1138/1726) cevaben yazdığı,[998] *el-Enfâsü’r-rahmâniyye* adlı eserinin başında "**مَنْ أَحْدَثَ فِيْ أَمْرِنَا هَذَا مَا لَيْسَ مِنْهُ فَهُوَ رَدّ**" (Kim bizim bu dinimizde, dine ait olmayan birşey ihdâs ederse, o reddedilir)[999] hadisini zikretmekte ve bidat ortaya çıkarmak ile ilgili pek çok uyarının olduğuna dikkat çekmektedir. Ardından sünnete uymanın önemi, bid’atten sakınmanın gerekliliği ile ilgili hadisleri sıralamaktadır. Bid’ati, "Peygamber asrından sonra dini hususlarda ortaya çıkan herşey" şeklinde tarif eden Emîr San’ânî, bid’at işleyenlerin bid’atlerinin onları "saç telinin hamurdan çıktığı gibi" dinden çıkarabileceğini söylemektedir. Bid’at ihdas etmenin dinin eksik bırakıldığı, Peygamber’in vazifesini tamamlamadığı gibi bir anlama da gelebileceğini söyleyen San’ânî, bu sözleri ile de sünnetin önemini ve sünnete tabi olup bid’atlerden uzak durmanın gerekliliğini vurgulamaktadır.[1000]

Emîr, Allah (c.c.) ve Resulünü (s.a.) tasdik edenin kazanacağını, bunun tersini yapıp aklını Peygamber’in getirdiklerinin önüne geçiren kişinin kaybedeceğini söylemektedir.[1001]

Emîr San’ânî’nin hadisleri dinin temel kaynaklarından biri olarak gördüğü açıktır. Bu yönü ile, Ahmed b. Hanbel, İbn Teymiyye ve hatta Muhammed b. Abdülvehhab gibi selefî kabul edilen, hadisleri delil olarak kabul etme noktasında ehl-i hadis geleneğini temel alan ulema ile uyuşmaktadır.

## II. ŞERH YÖNTEMİ

Şerhler, hadislerin anlaşılması ve uygulanabilmesi için son derece önemlidir. Bu nedenle İslâm dünyasında tarih boyunca hadis şerh çalışmaları daima olmuştur. Emîr es-San’ânî hadis usûlü ile ilgili görüşleri yanı sıra hadis şerhleri ile de dikkat çekmektedir.

---

[998] San’ânî, Sindî ile "Müşriklerin ölen çocuklarının durumu konusunda münazara yaptı. İki âlimin daha sonra yazıştığı, bu yazışmaların birinde, Sindî’nin kulların fiillerinin yaratılmışlığıyla ilgili el-İfâdatü’l-medeniyye adlı risâlesine San’ânî’nin *el-Enfâsü’r-rahmâniyye fi’l-ebhâs ale’l-İfâdati’l-medeniyye* adıyla bir cevap yazdığı kaydedilmektedir." (Özşenel, "Sindi", *DİA*, XXXVII, 245.)

[999] Buhârî, Sulh 5.

[1000] San’ânî, *el-Enfâsü’r-rahmâniyye*, (thk. Ali b. Abduh el-Almai), s.184–192.

[1001] San’ânî, *İkazul fikra* (thk. Muhammed Subhi Hallâk), s. 299.( San’ânî, *İkametü’d-delil*'den naklen.)

İbn Hacer'in *Bulûğü'l-merâm* adlı eserine yazdığı *Sübülü's-selâm* şerhi, İbn Deyba'nın *Teysiru'l-Vusûl*'una *Tahbir* adlı şerhi ile Suyûtî'nin *el-Câmiu's-sağir*'ine yazdığı *Tenvir*'i ve *Umdetu'l-ahkâm*'ın şerhi *İhkâmu'l-ahkâm*'a yazdığı *Udde* adlı haşiyesi son derece önemli eserlerdir. Hacimli hadis eserlerine yazdığı şerhlerin yanı sıra, tek hadisler için yazmış olduğu risale şeklinde şerhleri de mevcuttur. Bunlardan **انت و مالك لأبيك** (Sen de ve malın da babana aitsiniz)[1002] hadisi ve **ستفترق هذه الأمة على ثلاث وسبعين فرقة** (Bu ümmet 73 fırkaya ayrılacaktır)[1003] hadislerinin şerhi müstakil olarak basılmıştır**. كل مولود يولد على الفطرة** (Her doğan fıtrat üzere doğar)[1004] Hadisinin şerhi ise, bu şerh üzerine yapılan tez çalışması ile basılmıştır.[1005]

Bu çalışmada, San'ânî'nin şerh yöntemi, en yaygın kullanılan eseri olan *Sübülü's-selâm* özelinde incelenmiş, zaman zaman diğer eserlerine atıflarda bulunulmuştur. Şerh yöntemi ile ilgili bilgi verirken, dikkat ettiği temel noktalar "Tahâret kitabı" incelenerek belirlenmiştir. Tahâret kitabının tercih edilme sebebi, ilk bölüm olması dolayısı ile müellifin daha önce aynı konudan bahsetme ihtimalinin olmamasıdır.

Çıkarımlara temel teşkil eden örnek hadisler, çoğunlukla ilk geçtikleri yerde metin olarak zikredilmiş; sadece gerekli görüldüğü zamanlarda tekrar edilmiştir. Hadislerin zikredildiği kaynaklara da ayrıca işaret edilmiştir.

Emîr es-San'ânî'nin *Sübülü's-selâm* isimli şerhinden hareketle, şerh yönteminde ilk dikkat çekilecek nokta, sık sık kaynak bilgisi vermesidir.[1006]

San'ânî'nin, Hüseyin b. Muhammed el-Mağribî'nin (ö. 1119/1707) *el-Bedru't-temmâm* adlı şerhini esas alması sebebi ile, bu şerhte bulunan bilgilere de çoğunlukla[1007] **كذا في الشرح** (şerhte bu şekildedir) **أنه قد أطال هنا في الشرح المقال** (müellif bu bölümü şerhte

[1002] İbn Mâce, Ticârât 64; Ebû Dâvûd, Buyû' 77. ((لأبيك) yerine aynı anlamdaki (لوالدك ) lafzı ile.)
[1003] Ahmed, *Müsned*, II, 332, III, 120, 145; İbn Mâce, Fiten 17; Ebû Dâvûd, Sünne 1, Tirmizî, İman 18.
[1004] Mâlik, *Muvatta*, Cenâiz 52; Ahmed, *Müsned*, II, 233, 275, 393, 410, 481 ve III, 353; Buhârî, Cenâiz 92; Müslim, Kader 22–25; Tirmizî, Kader 5.
[1005]San'ânî'nin *Hadisu iftirâkî'l- ümmeti ilâ neyyifin ve seb'îne fîrka* şerhi ile *Risâletun latîfetun fi şerhi hadisi "ente ve mâluke li ebîke*"şerhi hakkında sayfa 56, 57' de bilgi verilmektedir. *el-Fikru't-terbevî ında'l-Emîr es-San'ânî min hilâli mahtutatihi ikazu'l-fikra li müracaati'l-fıtra isimli çalışma* Kâsım b. Sâlih er-Rîmî tarafından hazırlanmıştır. 70. sayfada bu tez hakkında bilgi verilmektedir.
[1006] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 96, 106, 108, 109...
[1007] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 95.

uzun tutmuştur)[1008] veya **قال في الشرح** [1009] (şerhte şöyle demiştir**)** gibi ifadelerle işaret etmesi şerhin genel özelliklerinden birisidir.

### A. İsnadın İncelenmesi

İlk dönem İslâm âlimleri isnad terimini çoğunlukla râvilerin isimlerini sırayla " **أخبرنا، حدثنا، أنبانا، أن، عن** " gibi rivâyet lafızları ile zikretmek anlamında kullanmışlardır. İslâm âlimleri tarafından hadisin güvenilir bir şekilde naklini sağlama amacına binaen son derece önemli görülmüştür.[1010]

Hadis şerhi sırasında sened ile de ilgilenen Emîr San'ânî'nin bu konuda verdiği bilgiler rical ilmi, hadis usûlü bilgisi ve hadislerin sıhhati hakkındaki değerlendirmeleri açısından önemlidir.

*Bulûğü'l-merâm*'da senedin sadece sahâbî veya tâbîi râvîsinin verilmesi sebebiyle, Emîr'in şerhinde rivâyet lafızları ile ilgili izahlara çok fazla rastlanmaz.

#### *1. Râvî Hakkında Bilgi Vermesi*

Hadislerin sıhhatini tespitte önemli yeri olan râvî ile ilgili hadis ilimleri İslâm'ın ilk asırlarında gelişmeye başlamıştır. Râvîlerin hayatları ve güvenilirlikleri, ilmi kaideler belirlenerek incelenmiştir.

*Bulûğü'l-merâm*'da İbn Hacer, sadece sahâbî veya tabiinden olan râvîleri zikretmiş, senedin kalan kısmını hazf etmiştir. San'ânî de şerh esnasında senedde hazf edilmeyen bu râvîler hakkında bilgi vermiştir.

Râvî hakkında bilgi verme açısından eserin temel özelliklerini, örnekleri ile, şu şekilde sıralamak mümkündür:

**- Hadisi nakleden râvîyi tanıtır:**

Mesela ilk hadisin râvîsi olan Ebû Hüreyre (r.a.) hakkında şu bilgileri vermiştir: Muksirun'dan, adı hakkında ihtilâf edilmiştir. Abdurrahmân b. Sahr ismi

[1008] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 100.
[1009] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 111; I, 353…
[1010] Geniş bilgi için bkz: Küçük, "İsnad", *DİA*, XXIII, 153, 154.

daha çok bilinmektedir. Baki b. Mahled'in *Müsned*'inde 5374 hadisi mevcuttur. En çok hadis rivâyet eden sahâbîdir. Hicri 59'da, 78 yaşında vefat etmiştir. Baki mezarlığında defnedilmiştir. Cenaze namazını Velid b. Ukbe (ö. 60/ 680) kıldırmıştır.[1011]

Emîr San'ânî râvîyi çok uzun bir şekilde tanıtmayı gerekli görmemiş, okuyucuya gerekli bilgileri vermekle yetinmiştir.

**- Râvîyi tanıtırken bilgiyi hangi kaynaktan veya kimden naklettiğine çoğunlukla işaret eder:**

Ebû Hureyre (r.a.) hakkında bilgi veren Emîr, *el-Bedru't-tammâm* müellifi Hüseyin b. Muhammed el-Mağribî'nin (ö. 1119/1707) verdiği bilgiyi naklettikten ve bu nakline işaret ettikten sonra, râvî hakkında kendisi bilgi vermeden önce, Ebû Hureyre (r.a.) hakkındaki bu malumatı İbn Abdülber'in (ö. 463/1071) *İstiâb* adlı eserinden aldığını belirtmektedir.[1012] Ebû Said el-Hudri'yi (r.a.) (ö. 74/694) tanıtırken "Sahâbenin âlimlerindendi, Rıdvan bey'atına katılmış, çok hadis nakletmiştir. Bir müddet kadılık yapmıştır" bilgilerini Zehebî'den (ö. 748/1347) naklettiğini söylemiştir.[1013]

Hadis usûlü eserlerinde olduğu gibi şerhlerinde de kaynaklara atıfta bulunduğunu sıklıkla görmek mümkündür.

**- Râvî hakkında rivâyetini ilk naklettiği yerde bilgi verir:**

*Sübülü's-selâm*'ın ilk hadisinin râvîsi Ebû Hureyre'dir.[1014] Burada Ebû Hureyre'yi tanıtan Emîr daha sonra Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği hadislerde bilgi tekrarı yapmamaktadır.[1015] Yine aynı şekilde ikinci hadisin râvîsi olan Ebû Said el-Hudrî'nin (ö. 74/694) ilk rivâyetinde hayatı hakkında bilgi[1016] verdikten sonra hal tercemesini tekrar vermemiştir.[1017]

**- Bazen isimlerin zabtını gösterir:**

---

[1011] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 94, 95.
[1012] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 95. (Ayrıca bkz: İbn Abdülber, *İstîâb,* (thk. Ali Bicâvî), IV, 1768- 1772.)
[1013] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 99. (Ayrıca bkz: Zehebî, *Siyer*, V, 163.)
[1014] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 94, 99.
[1015] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 110; I, 116; I, 129; I, 168…
[1016] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 99.
[1017] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 322, 331, 337, 362…

Huzeyfe'nin (r.a.) (ö. 36/656) adının nasıl okunduğunu **(عن حذيفة) وحذيفة بضم الحاء المهملة فذال معجمة فمثناة تحتية ساكنة ففاء، هو أبو عبد الله حذيفة (بن اليمان) بفتح المثناة التحتية وتخفيف الميم اخره نون:** "(Huzeyfe'den) Huzeyfe, noktasız hâ damme, arkasından noktalı zel arkasından alttan noktalı sakin ye sonra da fe ile yazılır. Adı (ve nesebi) Abdullah b. Huzeyfe "b. el-Yemân" dır. (Yemân ismi) alttan iki noktalı (ye) fethalı, mim şeddesiz, son harfi de nun'dur" ibareleri ile açıklamaktadır.[1018]

Okunuşunda hata ihtimali olan kelimelerin zabtını vermesi okuyucuya kolaylık sağladığı gibi, istinsah edenlerin de hata ihtimalini azaltmaktadır.

**- Nisbeler hakkında açıklamalar yapar:**

Râvî nisbelerinin de hem okunuşu hem de ne olduğu hakkında kaynaklardan nakletmek suretiyle bilgi verdiği de görülmektedir: Mesela **(الباهلي) بموحدة نسبة إلى باهلة، في القاموس: باهلة: قوم** "(Bâhili) **"ب"** (be) harfi ile yazılır, Bâhile'ye nisbet edilmiştir. Bâhile, sözlükte bir kavim adıdır" şeklinde izah etmektedir.[1019]

**- Künyesi ile meşhur olan sahâbîlerin adı hakkında bilgi verir:**

Ümmü Seleme'yi (ö. 62/681) tanıtırken adının Hind bt. Ebi Ümeyye,[1020] Ebû Sa'lebe'nin ise adının Cürhüm b. Nâşib[1021] olduğunu açıklaması bunun örneklerindendir.

***2. Müellifler Hakkında Bilgi Vermesi***

Hadis hakkında hüküm verdiği için veya hadisi eserine aldığı için adı zikredilen müellifleri de zaman zaman tanıtmaktadır. Beyhaki (ö. 458/1066) hakkında hâfız, âlim ve Horasan'ın meşhur hocalarından olduğunu söylemekte, adının Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin olduğu bilgisinin yanı sıra eserleri, ahlakı hakkında da bilgi vermektedir.[1022]

---

[1018] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 134.
[1019] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 105.
[1020] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 136.
[1021] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 147.
[1022] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 106, 107.

Daha önce biyografisi hakkında bilgi verdiği müellif için ’daha önce tanıttık’ gibi ifadelerle işaret ettiği de olmuştur. Mesela İbn Huzeyme (ö. 311/924) hakkında "ilk hadiste kendisinden bahsedilmişti" demektedir.[1023]

### *3. Cerh ve Ta’dil Bilgileri Vermesi*

**Râvînin durumu hakkında -râvîleri çoğunlukla sahâbî olduğu için sadece gerektiği yerde bilgi vermiştir:**

**عن رجل صحب النبي صَلّى الله عَلَيْهِ وَسَلّم قال: "نهى رسول الله صَلّى الله عَلَيْهِ وَسَلّم أن تغتسل المرأة بفضل الرجل و الرجل بفضل المرأة وليغترفا "**

"Sahâbeden bir zatın bildirdiğine göre "Resûlüllah (s.a.) kadının erkeğin kullandığı suyun artanı ile, erkeğin de kadının kullandığı artan su ile yıkanmasını yasak etti, beraberce suyu avuçlasınlar" buyurdu" [1024]

İbn Hazm (ö. 456/1064) bu rivâyeti zayıf kabul etmiştir. Zayıflık sebebi senedindeki Davud b. Abdullah el-Evdi’nin cerh edilmiş olmasıdır. San’ânî bu bilgiyi naklettikten sonra Davud b. Abdullah el-Evdi hakkında kaynaklarda sika hükmü verildiğine işaret etmiştir.[1025]

Zaman zaman müellifler hakkında da söylenen ta’dil lafızlarına yer verir. Mesela Ebû Hatim er-Râzi (ö. 277/890) hakkında sika hükmünün verildiğini bildirmektedir.[1026]

San’ânî’nin isnad ile ilgili yöntemini bu şekilde özetlemek mümkündür. *Sübülü’s-selâm* adlı eseri gözden geçirildiğinde sened hakkında bilgi verirken son derece titiz davrandığı görülmektedir. Emîr, râvîleri, müellifleri tanıtırken tekrardan kaçındığı gibi çok uzun biyografi vermekten de sakınmıştır. Verdiği bilgiler yeterli, gereksiz uzunluktan uzak, -eserinin başında zikrettiği- şerhin amacına uygundur.

## B. Tarik ve Tahric Bilgisi

[1023] San’ânî, *Sübülü’s-selâm*, I, 108.
[1024] San’ânî, *Sübülü’s-selâm*, I, 113. (Hadis için bkz: Ahmed, *Müsned*, IV, 111 ve V, 369; İbn Mâce, Tahâre 34; Ebû Dâvûd, Tahâre 40; Nesâî, Tahâre 146.)
[1025] San’ânî, *Sübülü’s-selâm*, I, 113. (Ayrıca bkz: İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, III, 416.)
[1026] San’ânî, *Sübülü’s-selâm*, I, 106.

İbn Hacer, *Bulûğü'l-Merâm* adlı eserinde hadisleri naklettikten sonra hangi kaynaktan naklettiğini ve bu kaynak dışında hadisin hangi eserlerde bulunduğunu belirtmektedir. Emîr San'ânî'nin şerhi ise, hadislerin tarik ve tahrici ile ilgili şu özelliklere sahiptir:

- **Hadislerin kaynakları hakkında bilgi verir:**[1027]

**عن أبي هريرة رضي الله عنه عن رسول الله صَلّى الله عَلَيْهِ وَسَلّم أنه قال: "لولا أن أشق على أمتي لأمرتهم بالسواك مع كل وضوء" أخرجه مالك وأحمد والنسائي وصححه ابن خزيمة**

Ebû Hureyre'den (r.a.) nakledildiğine göre Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Ümmetime zorluk olmayacağını bilseydim, her abdest aldıklarında misvak kullanmalarını emrederdim."[1028]

*Bulûğü'l-merâm*'da bu hadisin İmam Mâlik'in *Muvatta'*ı, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ve Nesâî'nin *Sünen*'inde geçtiğine işaret edilmekte, İbn Huzeyme'nin de hadisi sahih saydığı belirtilmektedir.[1029] San'ânî, *Bedr* müellifinin hadisin muttefekun aleyh bir hadis olduğunu söylediğini belirtmektedir. Önde gelen bazı âlimlerin, bu hadisi Buhârî'nin nakletmediğini sandıkları noktasında hataya düştüklerini, Nevevi'nin de buna işaret ettiğini söylemektedir. Ardından kendi kanaatinin de İbn Hacer'in bu noktada hataya düştüğü yönünde olduğunu belirtir. Emîr, İbn Hacer'in bu hadisi Buhârî'nin naklettiğini gözden kaçırmamış olsa hadis âlimlerinin usûlüne uygun olarak muhakkak buna işaret edeceğini söyleyerek konuyu açıklığa kavuşturmaktadır.[1030]

- **Hadisin farklı tariklerinin râvîlerine işaret eder:**

Ebû Hureyre'den (r.a.) nakledildiğine göre, Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Ümmetime zorluk olmayacağını bilseydim, her abdest aldıklarında misvak kullanmalarını emrederdim"[1031] şeklindeki yukarıda da nakledilen rivâyetin

[1027] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 96, 99, 111, 174…
[1028] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 172. **(**Hadis için bkz: Mâlik, *Muvatta*, Tahâre 114, 115; Dârimî, Salât 168; Buhârî, Cumua 8, Temenni 9; Müslim, Tahâre 42; İbn Mâce, Tahâre 7; Ebû Dâvûd, Tahâre 25; Tirmizî, Tahâre 18; Nesâî, Tahâre, 6, Mevakit 20 (rivâyetlerin büyük çoğunluğu "abdest ile birlikte" lafzı yerine "namaz ile birlikte" lafzı iledir.) **)**
[1029] İbn Hacer, *Bulûğü'l-merâm*, (thk. Semir b. Emin), s. 14.
[1030] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 173.
[1031] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 172.

*Müsned*'de Ali, Ümmü Habibe, Ebû Eyyub, *Müslim*'de İbn Abbas, Aişe; *Tirmizi*'de Zeyd b. Halid, Ebû Eyyub, *Ebû Davud*'da İbn Abbas, Aişe'den (r. anhum) nakledildiğini söylemektedir. Zayıf bir varyantı olmasına rağmen, İbn Mâce'de de bulunduğuna işaret etmektedir. Ayrıca kaynaklarda hadisin 100 tarikinin mevcudiyetine dair malumat olduğunu bildirmektedir.[1032]

**- Hadislerin sahâbî râvîlerinin ve farklı tariklerinin sayısını bildirir:**

**عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صَلّى الله عَلَيْهِ وَسَلّم في البحر هو الطهور ماؤه الحلُّ مَيْتَتُهُ**

San'ânî, "(Deniz)in suyu temiz ve meytesi helaldir"[1033] hadisini açıklarken İbn Hacer'in *Telhis*'te bu hadisin dokuz ayrı sahâbîden nakledilen farklı tariklerine işaret ettiğini söylemektedir.[1034]

**عنِ الْمغِيرَةِ بْنِ شُعْبَةَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ قَالَ كُنْتُ مَعَ النَّبِيِّ – صلى الله عليه وسلم ـ في سَفَرٍ،**

**فَأَهْوَيْتُ لأنْزِعَ خُفَّيْهِ، فَقَالَ: "دَعْهُمَا فَإِنِّي أدْخلْتُهُمَا طَاهِرَتَيْنِ"، فَمَسَحَ عَلَيْهِمَا**

"Muğire b. Şu'be'den (ö. 50/ 670) (r.a.) rivâyet olunduğuna göre, o şöyle demiştir: "Peygamber (s.a.) ile beraberdim. Abdest aldı. Ben hemen mestlerini çıkarmaya davranınca Peygamber (s.a.) "Bırak onları; çünkü ben onları temiz olarak giydim" buyurdu ve mestlerin üstüne mesh etti."[1035]

Mesh ile ilgili bu hadisi şerh ederken hadisin Bezzar'ın (ö. 292/ 905) Muğire b. Şu'be'den nakledilen bu hadis için 60 tariki olduğu bilgisini verdiğini, İbn Mende'nin (ö. 395/1005) ise 45 tarikinin bulunduğunu söylediğini haber vermektedir.[1036]

**- Hadisin farklı rivâyetindeki lafız farkına işaret eder:**[1037]

**قال رسول الله صَلّى الله عَلَيْهِ وَسَلّم: "الذي يشربُ في إناء الفضَّة إنما يجرجر في بطنه نار جهنم**

[1032] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 174.
[1033] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 94. (Hadis için bkz: Mâlik, *Muvatta*, Salât 11; İbn Mâce, Tahâre 37; Ebû Dâvûd, Tahâre 41; Tirmizî, Tahâre 52; Nesâî, Tahâre 47.)
[1034] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 96. (Bkz: İbn Hacer, *Telhıs*, I, 119–125.)
[1035] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 233. (Hadis için bkz: Buhârî, Vudû 49; Müslim, Tahâre 77, İbn Mâce, Tahâre 84; Ebû Dâvûd, Tahâre 60.)
[1036] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 234.
[1037] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 95, 100, 111.

"Gümüş kaptan yemek yiyenin karnında cehennem ateşi şarıldar."[1038] *Bulûğü'l-merâm*'da muttefekun aleyh olduğu belirtilen hadisin, *Sahih-i Müslim*'de başka bir yerde daha geçtiği bilgisini verir. Ardından *Sahih-i Müslim*'deki diğer tarikindeki lafız farkına da **"وانفرد مسلم في ورواية أخرى بقوله: "في إناء الفضة والذهب"** işaret eder.[1039]

**عن سلمة بن المحبق رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه و سلم: دباغ جلود الميتة طهورها**

Seleme b. el-Muhabbık (r.a.), Resûlullah'ın (s.a.) "Ölü hayvan derilerinin tabaklanması onların temizliğidir" buyurduğunu nakletmiştir.[1040]

Derinin tabaklanarak temizlenmesi ile ilgili bu hadisin pek çok tarikinin olduğu bilgisini ve hadisin zikredildiği bazı kaynakların bilgisini verdikten sonra rivâyetlerdeki lafız farklılıklarına da işaret etmektedir.[1041]

Bu farklılıkları vermesinin sebebi manayı veya hadisten çıkacak hükmü etkileme ihtimalleridir**.**

**- Şerh için delil olarak naklettiği hadislerin tariklerine ve lafızlarındaki rivâyet farklılıklarına da işaret eder**:

Emîr San'ânî, sadece şerh ettiği hadislerin rivâyet farklılıklarına değinmez, hadisleri şerh ederken zikrettiği rivâyetlerin de tarik ve lafızları ile ilgili bilgi verir. Mesela yukarıda metni verilen, deniz suyunun temiz meytesinin helal olduğunu açıklayan hadisin vürûd sebebi olarak naklettiği hadisin de tariklerine işaret eder, kelime farklılıklarına da dikkat çeker.[1042]

**- Müellif İbn Hacer hadis ibaresinin kime ait olduğunu belirtmediğinde, şârih hadisin kaynağını bildirir:**

[1038] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 137. (Hadis için bkz: Mâlik, *Muvatta*, Sıfatu'n-nebi 11; Ahmed, *Müsned*, VI, 98, 301, 302, 304, 306; Dârimî, Eşribe 25; Buhârî, Eşribe 28; Müslim, Libâs 1; İbn Mâce, Eşribe 17.)
[1039] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 137.
[1040] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 144. (Ebû Dâvûd, Libâs 38; Nesâî, Fera' ve atira 6.)
[1041] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 144, 145.
[1042] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 97.

İbn Hacer bazen sadece hadisin muttefekun aleyh olduğu bilgisini vermiş, lafzın hangisine ait olduğunu açıklamamıştır. Bu durumda Emîr San'ânî, hadisin lafzının bu iki musanniften kime ait olduğuna işaret etmiştir.[1043]

### C. Metodoloji Bilgisi

Hadis usûlü ile ilgili eserleri olan Emîr San'ânî, hadis şerhinde de gerekli yerlerde usül ile ilgili bilgi vermiştir. Şerh esnasında bu bilgilerin verilmesi, hadislerin amel edilebilirliği başta olmak üzere, birçok yönden önemlidir.

Usûl ile ilgili şerhinde dikkat çeken temel hususiyetleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

#### *1. Sıhhat Durumlarına İşaret Etmesi*

**- Amel edilebilirlik açısından durumunu bildirmiştir:**

Deniz suyunun ve meytesinin hükmü hakkındaki hadisi açıklarken hadisin sıhhati konusunda İslâm âlimlerinin ittifak ettiklerini ve hadisle amel edildiğini kaynaklardan nakletmektedir.[1044]

**- Hadisin sıhhat durumu hakkında bilgi vermektedir**:

**عن جابر بن سمرة رضي الله أن رجلاً سأل النبي صَلّى الله عَلَيْهِ وَسَلّم "أتوضأ من لحوم الغنم؟ قال: "إن شئْتَ"، قال: أتوضأ من لحوم الإبل؟ قالَ: نعَمْ**

Câbir b. Semura'den (r.a.) rivâyet edildiğine gore, bir adam Peygamber'e (s.a.) 'koyun eti yediğimde abdest alayım mı?' diye sormuş; Allah Resulü de 'İstersen al' diye cevap vermiştir. 'Deve eti yediğim için abdest alayım mı?' diye sorduğunda ise "Evet, (al)" buyurmuştur.[1045]

[1043] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 234.
[1044] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 96, 97.
[1045] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 271. (Hadis için bkz: Müslim, Hayz 97; İbn Mâce, Tahâre 67; Ebû Dâvûd, Tahâre 71.)

Hadisi şerh eden Emîr, hadis hakkında nakil yönünden sıhhat hükmü verildiğini belirtmiştir.[1046]

**- Sıhhat durumu ile ilgili farklı görüşleri zikretmektedir:**

**عن أبي هريرة رضي الله عنه قالَ: قالَ رسول الله صَلّى الله عَلَيْهِ وَسَلّم: "مَنْ غَسّلَ مَيّتاً فَلْيَغْتَسِلَ. ومَنْ حَمَلَهُ فَلْيَتَوضَأ**

Ebû Hureyre'den (r.a.) nakledildiğine göre Peygamber (s.a.) "Cenaze yıkayan Gusül abdesti, taşıyan ise namaz abdesti alsın" buyurmuştur hadisini şerh eden Emîr, İbn Hibban'ın hadisi sahih, Tirmizi'nin ise hasen gördüğünü belirmektedir.[1047]

**- Hadisten çıkan hüküm noktasında ihtilaf varsa buna da işaret etmektedir:**

**عن ابن عباس رضي الله عنهما أن النبي صَلّى الله عَلَيْهِ وَسَلّم كان يغتسل بفضل ميمونة**

"İbn Abbas'tan nakledilen bir rivâyet göre Peygamber (s.a.) Meymûne'nin (r.anha) abdest alırken arttırdığı su ile yıkanıyordu."[1048] Bu hadisi şerh eden San'ânî hadisin, kadın ve erkeğin su kabında artan su ile yıkanmasını yasaklayan rivâyetler ile bu rivâyetin çeliştiğini ve âlimler arasında artan suyu kullanmanın hükmü noktasında ihtilaf olduğunu bildirmektedir.[1049]

**- Şerh esnasında izah için naklettiği hadislerin sıhhat durumunu da açıklamaktadır:**

**عن عبدالله بن عمر رضي الله عنهما قال رسول الله صلى الله "إذا بلغ الماء قلتين لم يحمل الخبث**

"Su iki kulle miktarına ulaştığında pislik taşımaz"[1050]

---

[1046] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 271.
[1047] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 273. (Hadis için bkz: Ahmed, *Müsned*, II, 72, 454; Ebû Dâvûd, Cenâiz 35; Tirmizî, Cenaiz 17.)
[1048] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 114. (Hadis için bkz: Ahmed, *Müsned*, I, 366; Müslim, Hayz 48.)
[1049] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 115.
[1050] Hadisin "İki kule" rivâyeti için bkz: Ahmed, *Müsned*, II, 27, 38, 107; Dârimî, Vudû 55; İbn Mâce, Tahâre 75; Ebû Dâvûd, Tahâre 33; Tirmizî, Tahâre 50; Nesâî, Tahâre 43, Miyâh 3 "yahut üç (kulle)" rivâyeti için bkz: Ahmed, *Müsned*, II, 107; İbn Mâce, Tahâre, 75.

"Su temizdir" hadisini açıklarken zikrettiği Kulletyn hadisini Hanefiler'in muzdarip gördüklerini ve bu sebeple amel etmediklerini, Zeydîler'in de illetli gördüğünü[1051] illet sebebini[1052] bildirmektedir.

### *2. Usûl İle İlgili Bilgi Vermesi*

**-Hadis türlerinin tarifini vermektedir:**

San'ânî, hadisin hükmüne işaret etmekle kalmamış; yeri geldikçe tanımlamalar da yapmıştır. Sahih hadisin[1053] zayıf hadisin[1054] muallak hadisin[1055] tarifini zikretmesi bu tanımlamalara örnek olarak gösterilebilir. Bu tanımları ile hadisler hakkında kullandığı terimlerin anlaşılır ve faydalı olmalarını sağlamıştır.

**- Kullandığı usûl terimlerinin uygulamadaki etkilerini açıklamıştır:**

Zayıf hadis çeşitlerinden sayılan mürsel hadisin pratikte hadisle amel edilmesine engel olmadığını, zira sahâbenin hepsi âdil olduğundan, sahâbî râvînin atlanması anlamındaki mürsel hadisin sahih olduğunu belirtmektedir.[1056]

Yine misvak ile ilgili İbn Mâce'de geçen hadisin zayıf olduğunu, ancak bu zafiyetin hadisin aslı olmadığı sonucuna götürmediğini, çünkü hadisin pek çok şahidi bulunduğunu söylemektedir.[1057]

Emîr San'ânî'nin şerhinde usûl ile ilgili vermiş olduğu bu bilgiler, usûl eserlerinde verdiği/verilen bilgilerin pratikteki yansımalarıdır. *Sübülü's-selâm*'ın İslâm dünyasında yaygın olması, hatta pek çok üniversitede okutulmasında bu vasfının da etkili olduğunu söylemek mümkündür.

## D. Lâfzî Mananın Belirlenmesi

[1051] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 103.
[1052] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 109.
[1053] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 96.
[1054] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 106.
[1055] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 173.
[1056] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 113.
[1057] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 174.

Bir metni veya ifadeyi doğru anlamak için öncelikle lâfzî mananın belirlenmesi ve lafızların doğru anlaşılması gerekmektedir. Kur'an ve İslâm Peygamberi'nin dili olan Arapça lâfzî manaları açısından çok geniş ve zengin bir dildir.

Kur'an'ın doğru anlaşılması için *Garibu't-tefsir* adlı eserin müellifi de olan Emîr, diğer te'lifatında olduğu gibi hadis şerhlerinde de kelime ve cümle tahliline ehemmiyet vermektedir. Arap dili ve belagati sahasında da uzmanlığı olan San'ânî, şerhlerinde bu hususa da önem vermiştir.

**- San'ânî, kelimelerin sözlük anlamlarını açıklamaktadır:**

Hadisteki "**فأهويت**" kelimesinin anlamını, **(فأهويت) أي مددت يدي، أو قصدت الهوى من القيام إلى القعود** (elimi uzattım veya ayakta durma halinden oturmaya yöneldim) şeklinde açıklamaktadır.[1058]

**- Birkaç manası olan kelimelere işaret etmekte ve hadiste hangi anlamın tercih edilmesi gerektiğine işaret etmektedir:**

Mesela "**البهيمة**" (Behîme) kelimesi ile ilgili şu açıklamayı yapar: "**البهيمة**" (Behîme) *Kamus*'ta dört ayaklı hayvan demektir. Denizde de olabilir. Akıl ve temyiz sahibi olmayan her canlı için kullanılır. Keçi ve koyun yavrularına da denir. Burada bu lâfızdan birinci veya üçüncü mana kastedilmiştir."[1059]

**- Kelimelerin terim anlamlarını açıklamıştır:**

Emîr, kelimelerin sadece lügat manasını vermekle yetinmemiş, gerektiğinde terim anlamlarını da izah etmiştir.[1060] Mesela teyemmüm kelimesinin sözlük anlamının kastetmek olduğunu, ıstılahta ise temizlenmek için temiz yeri kastetmek manasına geldiğini söylemektedir.[1061]

[1058] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 234.
[1059] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 132.
[1060] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 350.
[1061] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 350.

"**السواك**" (Sivak) lâfzı "**س**" (sin) harfinin kesralı okunuşu ile sözlükte hem misvak kullanmaya hem de misvâk'a denir. Istılahta ise dişlerin sarılığını ve benzeri durumları ortadan kaldırmak için ağaç kökü gibi bir şeyi dişlerde kullanmaktır."[1062]

**- Bazen kelimelerin hangi anlamda kullanıldığını âyetlerle açıklamıştır:**

Mesela "**الباب**" kelimesinin sözlük anlamını verdikten sonra, Kur'an-ı Kerim'de de kullanıldığını söylemekte ve **ادْخُلُوا عَلَيْهِمُ الْبَابَ** âyetini[1063] örnek olarak göstermektedir.[1064]

**- Kelimelerin tekil-çoğul bilgileri hakkında bilgi vermektedir**.

Hadisi şerifte kullanılan "**صِحَاف**" (kap, düz ve büyük tabak) "**الصَّحَفَةُ** " kelimesinin çoğulu olduğunu söylemesi gibi pek çok örnek mevcuttur.[1065]

**- Kelimenin türü ve türüne göre manası hakkında da bilgi verir**:

Mesela "**الغُسل**" kelimesini şu şekilde açıklamaktadır: İlk harfinin dammeli okunması durumunda isim olduğuna işaret ettikten sonra bu konudaki görüş ayrılıklarını belirtir. Bu kelime ile su kastedilirse ilk harfinin ötre okunması gerektiğini, mastar kastedilirse ötre ve üstün okumanın caiz olduğunu söyleyenlerin bulunduğunu haber vermektedir. Bir görüşe göre ise üstün okunduğu takdirde yıkanmak fiilî, ötre okununca yıkanılan şey, esre okununca ise su ile birlikte kullanılan sabun gibi şeyler kastedilir.[1066]

**- Kelimelerin zabtını gösterir:**

Müellif gerekli yerlerde kelimelerin zabtının nasıl olması gerektiği bilgisini vermektedir. Mesela "**الطهور**" (hem temiz, hem temizleyici) kelimesinin **ط) بفتح الطاء** harfi fethalı) ifadeleri ile nasıl okunacağı bilgisini pek çok yerde vermektedir.[1067]

**- Kelimelerin cümle içindeki görevleri ve irabları hakkında da bilgi vermektedir**:

---

[1062] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 175.
[1063] Maide 23.
[1064] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 93.
[1065] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 134.
[1066] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 322.
[1067] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 95.

Mesela "**يغتسل**" fiilindeki "**ل**" harfinin harekesi hakkında bilgi vermektedir:[1068]

"**ل**" harfi merfu olarak okunma sebebi mahzuf bir mübtedanın haberi olarak kabul edilmesidir.[1069]

"**ل**" harfi daha önce geçen **يبولن** fiiline atıf edilirse, baştaki cezm edatı "**لا** " sebebi ile cezimli okunur.

"**يغتسل**" fiilinin hemen öncesindeki " **ثم** " edatı " **و** " hükmünde kabul edilirse nasb edatı olan bir " **ان** " takdir edilir ve "**ل**" harfi fethalı okunur.

**- Kelimelerin hakikat/mecaz manaları hakkında açıklama yapmaktadır:**

Mananın doğru anlaşılması için oldukça önemli olan mecâzi anlam kastedilmişse bunu açıklamıştır. Mesela "Gümüş kaptan yemek yiyenin karnında cehennem ateşi şarıldar" manasındaki **قال رسول الله صَلّى الله عَلَيْهِ وَسَلّم: "الذي يشربُ في إناء الفضَّة إنما يجرجر في بطنه نار جهنم** hadisi açıklarken[1070] "**يجرجر**" kelimesinin gerçek anlamında olmadığını, mecazi anlamı ile kullanıldığını açıklamaktadır. İnsanın kullanımı yasaklanmış bu kaplardan su içmesi ve bunları kullanmakla azabı hak etmesinin mecazen karnına cehennem ateşi akıtmaya benzetildiği açıklamasını yapmıştır. Nitekim "**إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَاراً**" âyetinde de mecaz anlamlı benzer kullanımı delil olarak sunmaktadır.[1071]

**- Kelimelerdeki belâgat özelliklerine dikkat çekmiştir**:

Başlık olarak kullanılan "**الباب**" (kapı) kelimesini açıklarken, mecazi anlamda kullanıldığını belirtmiştir. Emîr, bu kelime ile hususî bir takım meselelere girişin, hissî mekânlara girişe benzetildiğini ve bu meselelere "**الباب**" verilerek açık istiâre yapıldığını söylemiştir.[1072]

---

[1068] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 110.
[1069] Zira haber olarak gelen fiil cümlesinin fiili, başına edat gelmediğinde merfu olur.
[1070] Mâlik, *Muvatta*, Sıfatunnebi 11; Ahmed, *Müsned*, VI, 98, 301, 302, 304, 306; Dârimî, Eşribe 25; Buhârî, Eşribe 28; Müslim, Libâs 1; İbn Mâce, Eşribe 17.
[1071] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 137. ("Karınlarını ateşle doldurmuş olurlar." Nisa 10.")
[1072] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 93.

Derinin tabaklanınca temizlendiğine dair rivâyetin sünenlerdeki tarikinde "**ايما**" (herhangi) kelimesinin geçtiğine ve bu kelimenin umum ifade eden bir kelime olduğuna dikkat çekmektedir.[1073]

Sadece hadislerdeki belagat özelliklerine işaret etmekle yetinmeyen Emîr San'ânî, hükmün doğru anlaşılması için ilgili âyetler hakkında da açıklamalarda bulunur. Mesela teyemmüm ile ilgili hadisi şerh ederken âyet-i kerimedeki **فَلَمْ تَجِدُوا مَّاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيداً طَيِّباً فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَاَيْدِيكُمْ مِنْهُ** (Temiz yerle teyemmüm edin; yüzünüzü ve ellerinizi onunla mesh edin) buyruğunda "**مِنْهُ**" teb'îz edatı kullanıldığından topraktan bir cüz, toprak cinsinin kastedildiğini söylemektedir.[1074]

- **Zamirlerin hangi kelimeye işaret etiğini gösterir**:

Mü'minlere altın ve gümüş kaplardan yeme ve içmenin yasaklandığı rivâyette "bu kaplar dünyada onlar için, ahirette sizin içindir" buyurulmaktadır. San'ânî, **أي "لهم" للمشـركين** (onlara: yani müşriklere) şeklinde zamirin neye işaret ettiğini açıklamaktadır.[1075]

**- Başka dillerden Arapçaya girmiş kelimelere de işaret etmektedir:** Mesela cehennem kelimesinin Arapça asıllı olmadığına işaret etmekte, ancak hangi dilden Arapçaya geçtiği hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.[1076]

**- Zaman zaman cümlenin irabını da yapmaktadır:**

Mesela Muğire b. Şu'be'den nakledilen **قال: كنت مع النبي صَلّى الله عَلَيْهِ وَسَلّم فتوضأ فأهويت لأنزع خفيه فقال: "دعهما فإني أدخلتُهما طاهرَتين فمسح عليهما"** hadisini izah ederken **"فإني أدخلتُهما طاهرَتين"** cümlesinde geçen **طاهرَتين** kelimesinin hal olduğunu belirtmektedir.[1077]

Hadisleri şerh ederken kelime ve cümlelerin manasına önem veren Emîr San'ânî, gerekli ve yeterli bilgi vermektedir. Verdiği bilgiler Emîr San'ânî'nin, Arap

[1073] San'ânî, *Sübülü 's-selâm*, I, 138.
[1074] San'ânî, *Sübülü 's-selâm*, I, 352.
[1075] San'ânî, *Sübülü 's-selâm*, I, 135.
[1076] San'ânî, *Sübülü 's-selâm*, I, 137.
[1077] San'ânî, *Sübülü 's-selâm*, I, 234.

Dili konusundaki uzmanlığını ortaya koymasının yanı sıra hadisin doğru anlaşılması için temel teşkil etmektedir.

### E. İçeriğin Açıklanması

İçerik analizi lafzî anlamların açığa kavuşturulmasından sonra, imandan ibadete, ahlaktan yeme içme adabına, muamelattan ukubata Müslüman bireyin hayatını tanzim eden hadislerin bilinmesi ve doğru anlaşılması için yapılan izahlardır. Şerh eserlerinin temel tasnif amacı da budur.

#### *1. Kitap ve Bâb Başlığının Açıklanması*

İçeriğin anlaşılması için kitap ve bâbların muhtevasının açıklanmasına önem veren Emîr böylece hadislerin doğru anlaşılmasını sağlamaktadır. **"كتاب الطهارة"** (Temizlik Kitabı) ilk kitaptır. Kelime ve gramerle ilgili açıklamaları yaptıktan sonra Emîr, temizliğin İslâm dininde çok önemli ve namazın şartlarından biri olduğundan dolayı *Bulûğü'l-merâm* musannıfı İbn Hacer'in temizlik konuları ile eserine başladığını belirtmektedir. "Temizlik temel olarak su ile yapıldığından musannif kitabına sularla ilgili hadislerle başlamıştır" şeklindeki açıklamasıyla kitabın muhtevasının ne olduğunu izah etmekte ve böylece hadislerin içeriğinin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.[1078]

**"باب الآنية"** (Kaplar bâbı) başlığından sonra "Kablar için ayrıca bâb tahsisinin sebebi, Şâri'in bazı kapları kullanmayı yasaklamasıdır" şeklinde bâb başlığının neden seçildiğini ve neyi kapsadığını kısaca açıklamaktadır.[1079]

**"باب الوضوء"** (Abdest bâbı) Abdest almanın namazın en büyük şartlarından olduğunu söyledikten sonra Buharî ile Müslim'in Ebû Hureyre'den (r.a.) naklettikleri "Herhangi biriniz abdestini bozduğu vakit abdest almadıkça Allah onun namazını kabul etmez"[1080] hadisi ile "Abdest îmanın yarısıdır"[1081] hadisini nakletmektedir. Ardından "Ey mü'minler, namaza kalkmak istediğiniz zaman yüzlerinizi yıkayın…"[1082] âyetini

[1078] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 91.
[1079] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 134.
[1080] Buhâri, Vudu 2; Müslim, Tahâre 2; İbn Mâce, Tahâre 2.
[1081] Ahmed, *Müsned*, V, 342, 343, 344. "Tahâret imanın yarısıdır" anlamında; Dârimî, Vudû 2; Müslim, Tahâre 1; İbn Mâce, Tahâre'5 te "isbâğu'l-vudû'/abdest azalarını iyice yıkamak imanın yarısıdır" anlamında; Tirmizî, Deavat 86 "vudû'/abdest imanın yarısıdır" anlamında; Nesâî, Zekât,1.
[1082] Maide 6.

zikretmektedir. Hem âyet hem de hadisler ile konuya giriş yapmakta ve içeriğin açıklamasına başlamaktadır.[1083]

Bazen bâb başlığında konu ile ilgili hükümleri de beyan etmeye başlar. Mesela abdest bâbında âlimlerin, abdestin Medine'de mi Mekke'de mi farz olduğu konusunda ihtilaf ettiklerini, çoğunluğun âyetin Medine'de nazil olduğu konusunda görüş beyan ettiğini bildirmektedir.[1084] "**بـاب التـيمم**" (Teyemmüm bâbı)nda ise teyemmümün hükmünün suyun bulunmadığı zamanda azimet, özür durumunda ise ruhsat olduğunu beyan etmektedir.[1085]

Kitap ve bâb başlıklarının muhtevasını açıklayan Emîr, hadislerin şerhine başlamadan yaptığı açıklamalarla hadislerin de anlaşılmasını kolaylaştırmıştır.

### *2. Hadisin Sebeb-i Vürûdunun Zikri*

Hadislerin içeriğinin doğru anlaşılması için gerekli olan bilgilerden birisi de -varsa- hadisin neden, hangi şartlarda söylendiğinin bilinmesidir. Bu bilgi tarihsel bir bilgi olmaktan ziyade pratik değeri olan bir bilgidir. Bu sebeple ahkâm hadislerinin şerhi olan bir eserde bulunması son derece önemli ve faydalıdır.

Deniz suyunun temiz, denizde yaşayan hayvanların helal olduğunu belirten hadisi şerifin Ebû Hureyre'nin (r.a.) sorusu üzerine Peygamberimizin (s.a.) cevabı olduğuna işaret ettikten sonra, hadisin sebeb-i vürûdunu farklı rivâyetleri de cem ederek nakletmektedir: Benî Müdlic kabilesinden Abdullah isimli biri Resûlullah'a (s.a.) "Ey Allah'ın Resulü, biz denizde sefere çıkıyoruz. Yanımıza da az miktarda su alıyoruz. Bu su ile abdest alırsak susuz kalırız. Deniz suyu ile abdest alalım mı? diye sordu. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) "Denizin, suyu temiz, ölüsü helâldir" buyurdu.[1086]

Yine kedinin artığı olan sudan abdest almanın cevazına dair hadisin de vurûd sebebini açıklamaktadır: Ebû Katâde (r.a.) Peygamberimize (s.a.) abdest suyu

[1083] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 170.
[1084] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 170.
[1085] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 350.
[1086] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 99. (Hadis için bkz; Mâlik, *Muvatta*, Tahâre 12, Sayd 12; Ahmed, *Müsned*, II, 361, 378, 392; Dârimî, Vudû 53; İbn Mâce, Tahâre 38; Ebû Dâvûd, Tahâre 41; Tirmizî, Tahâre 52; Nesâî, Tahâre 46, Miyâh 4.)

hazırlamıştır. O sırada gelen kedinin su istediğini anlayan Ebû Katâde kabı kediye uzatmış, kedi de bu kaptan su içmiştir. Bunu üzerine Allah Resulüne kedinin artığı olan bu sudan abdest alınır mı diye sorulmuş ve Allah Resulü "Kedi necis değildir" cevabını vermiştir.[1087]

Yine derinin tabaklama suretiyle temizleneceğine işaret eden hadisi açıklarken de sebeb-i vürûdunu nakletmektedir: Peygamber (s.a.) Meymûne'ye (r. anha) ait ölü bir koyununun yanından geçerken "Bunun derisinden faydalansaydınız, deriyi tabaklamak temizler" buyurmuştur.[1088]

Görüldüğü gibi Emîr San'ânî hadisleri şerh ederken varsa vürûd sebebini nakletmiş ve böylece hadisin içeriğinin daha doğru anlaşılmasını sağlamıştır.

### *3. Âyetle İzah*

Vahiy muhatabı Peygamber'in hadislerini şerh ederken âyetlerden faydalanmak kaçınılmazdır. Emîr San'ânî de sıkça konu ile ilgili âyet varsa onlara işaret etmektedir.

**- Bâb başlıklarını izah ederken âyetlerden faydalanmaktadır:**

Bâb başlıklarını izah ederken, o bâbdaki hadisleri açıklamaya geçmeden önce konu ile ilgili âyetlere işaret eder. Mesela abdest bâbında hadisleri izah etmeden önce abdest ile ilgili "Ey İman edenler, namaz kılmak için kalktığınız zaman…" âyetini[1089] zikretmektedir.

**- Hadislerle ilgili âyetleri nakletmektedir:**

Emîr, hadislerden çıkarılan fıkhî hükümleri açıklarken, fakîhlerin konu ile ilgili delil olarak kullandıkları âyetleri de zikretmektedir. Mestin cevazını tartışırken abdesti

[1087] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 121. (Hadis için bkz. Ahmed, *Müsned*, V, 296, 303, 309; Dârimî, Vudû 58; İbn Mâce, Tahâre 32; Ebû Dâvûd, Tahâre 38; Tirmizî, Tahâre 69; Nesâî, Tahâre 54.)
[1088] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 138. (Hadis için –"deriyi tabaklamak temizler" ibaresiyle bkz.: Ahmed, *Müsned*, VI, 371; bu ibarenin yerine "O, bir meyte/leştir, dediler, Allah Resulü: Haram olan ancak onu yemektir, buyurdu" lafızları ile bkz. Ahmed, *Müsned*, I, 261, 365, 366; Buhârî, Buyu 101, Zebaih 30; Ebû Dâvûd, Libâs 40; Nesâî, Fera' ve atîre 9.)
[1089] Maide 6.

farz kılan âyetin[1090] ayakları yıkama/meshetme konusunda delil olarak kullanıldığına işaret etmektedir.[1091] Yine erkeğin yabancı bir kadına dokunduğu zaman bu durumun abdesti bozması hakkında fıkhî açıklamalarda bulunurken, delil olarak kullanılan âyetlere de değinmektedir.[1092]

**- Hadisi şerh ederken naklettiği hadisler ile ilgili âyet zikretmektedir:**

Tahâret bâbının ilk hadisinde suyun temiz ve temizleyici vasıfta olduğunu, içimde yaşayan canlıları yemenin helal olduğunu belirten hadisin vürûd sebebi Peygamber'e (s.a.) sorulan sorudur. Soruyu soran kişinin "gökten sizi temizlemek için üzerinize su indirir…" âyeti kerîmesini[1093] görünce abdestin yalnız bu suya mahsus olacağını zan ederek sorduğunu söylemektedir.[1094]

**- Kendi fıkhi tercihini âyetle temellendirdiği de olmuştur:**

Emîr kendi tercih ettiği görüşü zikrederken de delil olarak kullandığı âyeti kerimeye işaret etmektedir. Mesela Kur'an'a abdestsiz dokunmakla ilgili hadisleri açıklarken tercih ettiği kanaat âyette geçen **المطهرون** kelimesinden kastedilenlerin melekler olduğunu savunmaktadır.[1095]

### *4. Hadisle İzah*

Hadisler sadece Kur'anı-ı Kerim'i beyan etmekle kalmaz; bazen bir hadis başka bir hadisi beyan eder. Emîr hadisleri şerh ederken o konu ile ilgili pek çok hadise işaret etmiş ve şerhlerinde hadislerden sıkça istifade etmiştir.

**- Bâb başlıklarını açıklarken hadislerden faydalanmıştır:**

Abdest bâbında sadece hadisleri zikretmeden önce değil; konu ile ilgili âyeti de zikretmeden önce konunun açıklanması için "Hiç şüphe yok ki biriniz abdestini

[1090] Maide 6.
[1091] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 236.
[1092] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 260. (İlgili ayetler: Nisa 43, Maide 6.)
[1093] Enfal 11.
[1094] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 97.
[1095] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 278. ("Ona ancak temizlenenler dokunabilir" Vakıa 79.)

bozduğu vakit abdest almadıkça Allah onun namazını kabul etmez"[1096] hadisini nakletmektedir. Bu hadis dışında abdestin faziletleri ile ilgili hadislerden örnekler sunmaktadır.[1097]

**- Hadisin içeriğini açıklayan hadisleri nakletmiştir:**

Nasıl abdest alınacağını açıklayan hadisi şerifi şerh eden Emîr, öncelikle konu ile ilgili pek çok hadis olduğuna işaret etmiştir. Ardından kolların dirseğe kadar yıkanması ile ilgili "Suyu iki dirseğinin üzerine kadar getiriyordu"[1098] hadisini ve Peygamber'in "İki kolunu dirsekleri geçene kadar yıkadı"[1099] hadislerini nakletmiştir.[1100]

**- Hadisin içeriğini destekleyen rivâyetlere yer vermiştir:**

**عن أبي هريرة عن رسول الله صَلّى الله عَلَيْهِ وَسَلّم أنه قال: "لولا أن أشق على أمتي لأمرتهم بالسواك مع كل وضوء**

Ebû Hureyre (r.a.) Peygamber'imizin (s.a.) "Eğer ümmetime meşakkat vermeyeceğimi bilsem her abdestte misvak kullanmalarını emrederdim" buyurmuştur.[1101]

Hadisi açıklarken bu hadisin manasını destekleyen pek çok hadisin daha bulunduğunu belirtmektedir. "Misvaklenıniz, çünkü misvak ağzın temizliğidir" hadisinin bu hadislerden sadece birisi olduğuna işaret etmektedir.[1102]

**- Hadis ile ilgili muhtemel soruyu hadisle izah etmiştir:**

Misvak ile ilgili Ebû Hüreyre'den (r.a.) nakledilen "Eğer ümmetime meşakkat vermeyeceğimi bilsem her abdestte misvak kullanmalarını emrederdim" hadisini şerh ederken, Aişe'nin (r.anha) "Ey Allah'ın Resulü! Dişleri dökülmüş birisinin misvak

[1096] Buhârî, Hiyel 2; Ebû Dâvûd, Tahâre 31.
[1097] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 170, 171.
[1098] Beyhaki, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 56.
[1099] Tahâvî, *Şerh,* (thk. Muhammed Zührî en-Neccâr), I, 37.
[1100] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 179.
[1101] Daha önce zikredilen bu hadis için bkz: s. 198.
[1102] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 174. (Hadis için bkz. Ahmed, *Müsned*, I, 3, 10 ve VI, 47, 62, 124; Dârimî, Vudû' 19; İbn Mâce, Tahâre 7; Nesâî, Tahâre 4.)

kullanması gerekir mi?" sorusuna Peygamber'in (s.a.) "Evet" cevabını ve nasıl misvak kullanması gerektiği sorusu üzerine de "parmağını ağzına sokarak" şeklinde verdiği cevabı zikretmektedir.[1103] Böylece San'ânî akla gelmesi muhtemel soruyu ve yaşanması mümkün problemi hadisi zikrederek açıklamıştır.

**- İçeriği izah ederken hadisin tariklerindeki farklılıklardan faydalanmış ve fıkhi tercihlerini belirtmiştir:**

Hadisin farklı rivâyetlerinden faydalanarak hadis hakkında daha geniş bilgi sahibi olunmasını ve hadisin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Mestin üzerine mesh hadisini açıklarken, *Sahih-i Buhârî'*deki rivâyetten[1104] hadisenin Allah Resulü (s.a.) seferde iken gerçekleştiğinin anlaşıldığını, *Muvatta*'daki[1105] ve *Sünen-i Ebû Davud*'daki[1106] rivâyetlerinden de bu seferin Tebuk Gazvesi, kılınacak namazın ise sabah namazı olduğunun belirlendiğini söylemektedir. Böylece Emîr, hadisin farklı varyantlarından faydalanmak suretiyle hadisin Maide Suresi'ndeki abdest âyeti ile mensuh olmadığı sonucuna ulaşmaktadır.[1107]

Görüldüğü gibi hadisin manasını açıklayan ve destekleyen hadisleri delil olarak zikrederek muhtevanın kolay anlaşılır olmasını sağlamaktadır. Şerhin tamamında hadisi destekleyen hadisin muhtevasını teferruatını ortaya koyan hadisleri görmek mümkündür. İçeriği açıklarken hadislerin kullanılması âyetlerin kullanılmasından daha sık karşımıza çıkmaktadır. Bu hadis sayısının daha çok olması ile ilgili olduğu gibi, San'ânî'nin hadis ilmindeki geniş bilgisiyle de ilgilidir.

### *5. Önceki Âlimlerden Nakillerde Bulunması*

Emîr, gerekli gördüğü yerlerde hadislerin daha iyi anlaşılması için kendinden önceki ulemadan nakillerde bulunmaktadır. Mesela denizin suyunun helal, ölüsünü yemenin caiz olduğunu ortaya koyan hadisi şerifi açıklarken Zürkânî'nin de (ö. 1122/1710) *Muvatta şerhi*'nde "Bu hadîs, İslâm'ın temellerinden biridir. Ümmet bunu kabullenmiş; her asırda, her memleketin fâkîhi onu ele almış, büyük imamlar bu hadisi

[1103] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 175.
[1104] Ahmed, *Müsned*, IV, 251; Buhârî, Vudû 52, Libâs 10.
[1105] Mâlik, *Muvatta*, Tahâre 8.
[1106] Ebû Dâvûd, Tahâre 59.
[1107] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 234–236.

rivâyet etmiştir" demektedir.[1108] Bu nakille hadisin Müslümanlar için ehemmiyetini Zürkani'den nakille ortaya koymaktadır.

Allah Resulünün (s.a.) misvak kullanımına verdiği önemi ortaya koyan hadisi şerh eden Emîr, misvak kullanmanın sebebini İbn Dakik'in (ö. 702/1032) sözlerini naklederek açıklamaktadır. İbn Dakik'e göre Allah'a (c.c) ibadet edeceğimiz her zaman diliminde kâmil ve tertemiz olmamız gerekliliğinden misvak kullanılmalıdır.[1109]

### *6. Diğer Açıklamalar*

Emîr San'ânî'nin *Sübülü's-selâm* şerhinde içerik izahında yukarıda zikredilen özellikler dışında başka hususiyetler de mevcuttur. Bunların dikkat çekenlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

**- Belagat İlminden faydalanmıştır:**

Deniz suyunun temiz olup olmadığının sorulması üzerine Peygamber, soruyu soran kişinin deniz suyu hakkındaki şüphesini görünce, denizde yaşayan canlının ölüsü hakkında da şüpheye düşeceğini tahmin etmiştir. Bunun üzerine sadece soruyu cevaplamakla yetinmemiş, denizde yaşayan canlıları yemenin hükmünü de bildirmiştir. San'ânî konu ile ilgili İbnü'l-Arabî'den (ö. 543/1148) "faydalanılmasını arttırmak için sorulmayan bir şeyi anlatarak sorulandan fazla cevap vermek fetvanın güzelliklerinden sayılır" sözünü de nakletmekte ve buna belâgatta *üslûb-u hakîm* dendiğine işaret etmektedir.[1110]

**- Gözlem ve tecrübeye dayalı bilgilerden faydalanmıştır:**

Misvak ile ilgili hadisi açıklayan Emîr, açıklamalarının sonunda misvağın en makbul olanının Erak ağacından yapılan ve fazla kuru veya yaş olmayan misvak olduğu bilgisini vermektedir. Kuru olursa diş etlerini zedeleyeceğini, fazla yaş olursa da arzu edilen temizliği yapamayacağını belirtmektedir.[1111]

---

[1108] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 98. (Ayrıca bkz: Zürkâni, *Şerh,* I, 81.)
[1109] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 176.
[1110] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 97, 98.
[1111] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 177.

**- Bilimsel açıklamalar nakletmiştir:**

**عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صَلّى الله عَلَيْهِ وَسَلّم: "إذا وقَعَ الذُّبَابُ في شراب أحدكم فَلْيَغْمسْهُ كلُّهُ ثمَّ ليَنْزِعْهُ فإنَّ في أحد جناحَيْهِ داءً وفي الاخر شفاءً**

Ebû Hureyre'den (r.a.) nakledildiğine göre Allah Resulü (s.a.) "Birinizin içeceği şeye sinek düştüğü zaman onu hemen daldırsın, sonra çıkarsın. Zira onun iki kanadından birinde hastalık; ötekinde şifâ vardır" buyurmuştur.[1112]

Emîr San'ânî bu hadisi şerhinde, kendi dönemindeki doktorların, akrep ve arı gibi canlıların ısırdığı yerin sinekle ovuşturulmasının faydalı olacağını tavsiye ettiğine dikkat çekmektedir. Bu tavsiyenin de sineğin kanadında şifâ olduğuna delil olduğunu söylemektedir.[1113]

**- Konuyla ilgili kaynak eser bilgisi vermektedir**:

Teyemmüm bâbında ilk hadiste Peygamber kendi ümmetine has hususları zikretmiştir. San'ânî de bu konuda Suyûtî'nin *Hasais* isimli bir eserinin olduğunu ve bu eserinde 200 den fazla hasais zikrettiğini belirtmektedir.[1114]

**- Eğitim ve öğretim ile ilgili temel bilgiler verir:**

*Sübülü's-selâm*'da deniz suyunun ve meytesinin helal olduğunu belirten hadisi açıklarken bir adamın Resûlullah'a (s.a.) gelerek " Ey Allah'ın elçisi, biz deniz yolcuğu yapıyoruz, yanımıza da az su alıyoruz. Aldığımız bu su ile abdest alırsak susuz kalırız. Deniz suyu ile abdest alalım mı?" diye sorunca Peygamber (s.a.) "Onun suyu temiz, ölüsü helâldir" buyurmuştur. Peygamber'imizin (s.a.) kendisine sorulan soruya "evet" şeklinde kısa bir cevap vermediğine işaret eden Emîr, Peygamber, meselenin hükmünü illeti ile birlikte öğretmektedir. Ayrıca soruda olmayan denizde yaşayan hayvanın eti ile

[1112] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 129. (Hadis için bkz.: Ahmed, *Müsned*, II, 246, 263, 340, 355, 388, 398, 443; Buhârî, Bed'u'l-halk 17, Tıb 58; İbn Mâce, Tıb 31; Ebû Dâvûd, Et'ıme 48.)
[1113] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 131.
[1114] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 351.

ilgili hükmü de söyleyerek cevap vermektedir. Bu bilgiyi verdikten sonra İslâm âlimlerinden de bu görüşünü destekleyen nakillerde bulunmaktadır.[1115]

Emîr hadisleri açıklarken sadece âyet, hadis ve önceki ulemanın görüşleri ile şerh etmekle yetinmemektedir. Hadisin daha iyi anlaşılması için gerekli gördüğü yerlerde belagat ilmi, tecrübeye dayalı bilgiler, mantık kurallarından da faydalanmaktadır. Zaman zaman hadisleri şerh ederken eğitim ve öğretim ile ilgili bilgiler gibi fıkhi içerikli olmayan bilgiler de vermiştir.

### F. Fıkhî İzah

İslâm dinin temel kaynaklarından biri hadislerdir. Hadisler hayatın her alanında kaynaktır. bu sebeple tarih boyunca imandan ibadete, ahlaktan muamelata zühdden edebe her sahadaki hadisler derlenmiş ve bu hadislerle ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

Fıkhi yönü olan hadisler ilk dönemlerden itibaren bir araya getirilmiş, İslâm âlimleri bu hadislerle ilgili pek çok eser vermiştir. Bulûğü'l-merâm da ahkâm hadislerini muhtevidir. Ahkâm hadislerinin şerhi olan, San'ânî'nin Sübülü's-selâm adını verdiği şerhinin fıkhi yönü ile dikkat çekmesi tabiidir.

Emîr, *Sübülü's-selâm* adlı eserinde hadislerin fıkhi yönünü ele alırken çoğu zaman öncelikle fıkhi görüşleri nakletmiş ve ardından kendi fıkhi tercih veya görüşlerini beyan etmiştir.

#### *1. Fıkhî Görüşlerin Nakli*

Emîr San'ânî, hemen tüm hadislerde konu ile ilgili fıkhi görüşlere işaret etmektedir:

**- Bazı hadislerde ehl-i sünnetin dört mezhebinin ve Zeydiyye mezhebinin görüşlerini nakletmektedir**:

**عن ابن عباس رضي الله عنهما، قال: قال رسول الله صَلّى الله عَلَيْهِ وَسَلّم: "إذا دبغَ الإهاب**

[1115] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 97, 98.

**فقد طهر"**

İbn Abbas (r.a.) Resûlullah'tan (s.a.) şu hadisi nakletmiştir: "Deri tabaklanırsa temizlenmiş olur"[1116]

Bu hadis tabaklamanın hayvanın derisini temizlediğini beyan etmektedir. San'ânî öncelikle derinin temizlenmesi meselesinde farklı görüşler olduğunu belirtmekte ve bunları açıklamaktadır: İbni Abbas, Ali, İbni Mes'ud'un (r.anhum) ölü hayvan derisinin içinin dışının tabaklanarak temizleneceği kanaatinde olduğunu nakletmektedir.

San'ânî, bu konudaki görüşleri şöyle kaydeder: Sahâbe-i kiramdan bazıları, Hadeviye ve Mâlikîler'den meşhur olan görüş ise derinin tabaklanarak temizlenmeyeceğidir. Ebû Hanife tabaklamanın necis olan domuz dışında tüm hayvanların derisini temizleyeceğini kabul etmektedir. Şâfiî'ye göre köpek de necis olduğu için tabaklama ile derisi temizlenmez. Malikilerin bir görüşüne göre ise derinin içi ve dışı farklıdır. Üzerinde namaz kılınır. Fakat iç tarafında kılınmaz.[1117]

**- Bazen sahâbe ve selef ulemasından bazılarının konu ile ilgili kanaatlerine yer vermekle yetinir:**

**عن المغيرة بن شعبة رضي الله عنه قال: كنت مع النبي صَلّى الله عَلَيْهِ وَسَلّم فتوضأ فأهويت**

**لأنزع خفيه فقال: "دعهما" فإني أدخلتُهما طاهرَتين فمسح عليهما**

Muğire b. Şu'be (r.a.) şöyle demiştir: "Peygamber (s.a.) ile beraberdim. Abdest aldı. Ben hemen mestlerini çıkarmak istedim. Allah Resulü (s.a.), "çıkarma, ben onları ayaklarım temiz iken giydim" buyurdu ve mestlerin üstüne mesh etti."[1118]

Kolaylık dini olan İslâm dini hem yolculuk esnasında hem de sair zamanlarda mestin üzerine mesh edilmesine izin vermiştir. İslâm âlimlerinin mest üzerine mesh konusunda ihtilafa düştüklerini söyleyen Emîr, çoğunluğun Muğire'den nakledilen bu

[1116] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 138.
[1117] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 139–144.
[1118] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 233. (Hadis için bkz: Buhârî, Vudû 48; Müslim, Tahâre 78, 79,80; İbn Mâce, Tahâre 84; Ebû Dâvûd, Tahâre 60.)

hadisi delil olarak kullandığını ve yolculuk esnasında meshin caiz olduğu yönünde görüş beyan ettiğini bildirmiştir. Hasan el-Basrî (ö. 110/728) Ahmed b. Hanbel (ö. 241/ 855), İbn Ebi Hatim (ö. 327/ 938), İbn Abdülberr (ö. 463/ 1071) gibi âlimlerin mest üzerine mesh hakkında en az 40 sahâbîden hadis rivâyeti olduğu bilgisini verdiklerini belirtmiş ve bu sahâbîlerden bazılarının adını zikretmiştir. San'ânî, Abdullah b. Mübârek'ten (ö. 181/ 797) mestler üzerine mesh hakkında ashâb arasında ihtilâf olmadığını, İbn Abdülber'den ise seleften mesti inkâr eden kimse bilmediğini nakletmiştir. İbn Hacer'in ise "Hadîs hâfızlarından bir cemâat meshin mütevatir olduğunu açıklamıştır" dediğini ifade etmiştir. Mest üzerine mesh dört mezhebe göre sabittir diyen Emîr, bununla beraber meshi kabul etmeyenlerin de olduğuna işaret etmekle yetinmektedir.[1119]

**- İcmanın ve ihtilafın hangi noktalarda olduğuna işaret etmektedir:**

**عن حذيفة بن اليمان قال: قال رسول الله صَلّى الله عَلَيْهِ وَسَلّم: "لا تشربوا في انية الذَّهب والفضة، ولا تأكلوا في صحافهما"**

Huzeyfe b. Yemân (r.a.) şöyle nakletmiştir: "Resûlullah (s.a.) altın ve gümüş kapları içecek için kullanmayın, onlardan yapılan tabaklarda da yemek yemeyiniz" buyurmaktadır.[1120]

Bu hadisi naklettikten sonra Emîr, altın ve gümüş yaldızlı kapları kullanmanın hükmünün ihtilaflı olduğunu söylemektedir. Bazılarına göre, eğer altın ve gümüş, kaptan ayrılıp alınabiliyorsa kullanılmasının icmâ ile haramdır. Bununla birlikte ayırması mümkün değilse, haram olmadığını da belirtmektedir. Altın ve gümüş kaplama kaplardan yeme ve içme ise icmâ ile caizdir.

Yeme içme dışında bu kapların kullanımı ihtilaflıdır. Bazı âlimlere göre haram değildir; bazılarına göre ise altın ve gümüşten yapılan kapların her türlü kullanımı haramdır. Yeme içme dışındaki kullanımında haram olduğuna dair kati hüküm yoktur. San'ânî, İbn Hacer'in mezhebinin altın ve gümüş kaptan abdest almayı haram kabul

[1119] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 234–237.
[1120] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 135. (Ahmed, *Müsned*, V, 397; Buhârî, Et'ıme 29; Müslim, Libâs 5.)

ettiğine de işaret etmekte ve bu hadisi bu sebeple Tahâret kitabına aldığını belirtmektedir.[1121]

- **Bazen önemli görüşlere işaret etmemiştir:**

**عن جابر أن النبي صَلّى الله عَلَيْهِ وَسَلّم قال أُعطِيتُ خَمْساً لمْ يُعطهنَّ أحدٌ قبلي نصرت بالرعب مَسيرةَ شَهْر وجُعلت لي الأرضُ مسْجداً وطهوراً فأيما رجل أدركته الصلاة فليصل**

Câbir b. Abdullah'tan (r.a.), Peygamber'in (s.a.) "Benden önce kimseye verilmeyen beş şey bana verildi. Bir aylık mesafeden düşmana korku verilmekle desteklendim. Yeryüzü bana mescid ve temizleyici kılındı. Bu nedenle herkes namaz vaktine ulaşınca namazını kılsın" buyurduğu nakledilmiştir.[1122]

Teyemmüm için delil olarak kullanılan ve özellikle teyemmümün toprak cinsi ile yapılacağını ifade eden bu hadisi şerifi açıklarken Emîr, fakihlerden bu konuda çok az görüş nakletmiş, hadis şerhlerinde uzunca anlatılan faydalı bilgiler olduğunu söylemiştir.[1123] Hâlbuki teyemmümün rükünleri arasında temiz toprak zikredilmiş ve mezhep imamları başta olmak üzere İslâm âlimleri pek çok açıklamada bulunmuştur.[1124]

Emîr, bu nakilleri ile delil olarak kullanılan hadis ve fıkhî tercihleri ortaya koymaktadır. Bu nakiller Emîr'in fıkhî görüşlere hâkimiyetini de göstermektedir. Sahâbe ve sonrasında farklı mezheplere mensup, hatta bu mezheplerin imamı olan âlimlerden nakilde bulunması onun objektif bakış açısını ortaya koymaktadır.

### *2. Fıkhî Görüşlerin Açıklanması*

Emîr, şerh ettiği hadisler hakkında önceki ulemadan nakilde bulunmanın yanı sıra kendi tercihlerini de belirtir.

**- Emîr çoğunlukla fıkhi tercihlerini açıkça belirtmiştir:**

Hz. Peygamber'in mestlerinin üzerine mesh ettiğini açıklayan hadisin şerhi esnasında, abdestin nasıl alınacağını öğreten hadislere de işaret eden San'ânî, bu

[1121] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 135, 136.
[1122] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 350. (Buhârî, Teyemmüm 1, Salât 56; Nesâî, Gusül 26.)
[1123] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 350 – 353.
[1124] Bkz: Zuhayli, *İslâm Fıkhı*, (trc: heyet) I, 329–332.

hadislerle mesh arasında bir tezat olmadığını söylemektedir. Abdesti öğreten hadislerin mest olmayan durumda abdestin nasıl olduğunu açıkladığına işaret etmektedir. Emîr, âyetteki[1125] ifadenin "erculekum" değil de "erculikum" şeklindeki "başa mesh etmeye atıf ile okunan" esreli kıraatinin de mesh ile ilgili bir sıkıntıya sebep olmayacağını; bu durumda başa mesh ve mest üzerine mesh anlamına geleceğini belirtmektedir.[1126]

Bunun gibi örneklerden Emîr San'ânî'nin, fıkhi tercihlerini açık ve delilleri ile ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

- **Kıyasa başvurması** :

Emîr, "Resûlullah (s.a.) altın ve gümüş kapları içecek için kullanmayın, onlardan yapılan tabaklarda da yemek yemeyiniz. Bu kaplar dünyada onların (müşriklerin) ahirette sizindir"[1127] buyruğunu açıklarken hadisle ilgili farklı görüş ayrılıklarına değindikten sonra yakut, zümrüt ve pırlanta gibi mücevherlerin de hükmünü tartışmaktadır. Bu konunun da ihtilaflı olduğunu söyledikten sonra mücevheratın, altın ve gümüş gibi düşünülmemesi gerektiği yönünde kanaatini belirtmektedir. Zira altın ve gümüş eşyaya kıymet takdiri için, paha biçmek için yaratılmışlardır. Ancak diğer mücevherler böyle değildir. Eşyada asıl olan, mubahlık olduğuna göre kullanımları haram olmamalıdır.[1128]

- **Arap dili kaidelerinden faydalanarak fıkhi tercihlerde bulunmuştur:**

**عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صَلّى الله عَلَيْهِ وَسَلّم اسْتَنْزهوا من البَوْل فإنَّ عذاب القبر مِنْهُ**

"Ebû Hureyre (r.a.) Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: "İdrardan sakının, zira kabir azabının çoğunun sebebidir."[1129]

Emîr, bu hadisten hüküm çıkarırken hadisin farklı lafızlarını bir araya getirdikten sonra, hadisteki **البَوْل** kelimesinin marife olması sebebi ile insan idrarı için

[1125] Mâide 6.
[1126] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 234–237.
[1127] Buhârî, Eşribe 27; Müslim, Libâs 4,5; İbn Mâce, Eşribe 17; Ebû Dâvûd, Eşribe 17; Tirmizî, Eşribe 10; Nesâî, Zine 87.)
[1128] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 135, 136.
[1129] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 314. (Hadis bu lafızlarla Darakutnî, *Sünen*, I, 232' de geçmektedir.)

kullanıldığını söylemektedir. Dolayısı ile San'ânî'ye göre eti yenen hayvanların idrarından kaçınmak gerekli değildir.[1130]

**- Daha önce hadisin fıkhi hükmü ile ilgili açıklama yapmışsa buna işaret etmekle yetinmekte ve tekrar açıklamamaktadır.**

Huzeyfe b. el-Yemân'dan (r.a.) nakledilen altın ve gümüş kaplardan yemek yemenin hükmünü beyan eden hadisten sonra, Ümmü Seleme'den (r. anhâ) nakledilen şahidini açıklarken hükümleri tekrar etmemiştir. Sadece sahâbî râvîsine işaret ederek "Huzeyfe'den nakledilen hadiste açıklandı" demekle yetinmiştir.[1131]

**- Hataya düşülmesi muhtemel noktalara işaret etmiştir:**

Mesela deniz meytesinin caiz olduğunu belirten hadiste denize düşüp ölen canlının kastedilmediğini, hadiste kast edilen meytenin sadece denizde yaşayan canlı olduğunu vurgulamaktadır.[1132]

Ahkâm hadisleri ibadet ve toplum hayatını tanzimdeki yeri, Kur'an'daki mücmel âyetleri açıklaması, mezheplerin konu ile ilgili tercihlerini ve ihtilaf sebeplerini ortaya koyması açısından önemlidir. *Sübülü's-selâm* ahkâm hadislerini şerhi ve hüküm beyan etmesi yanı sıra farklı mezheplerin görüşlerini ve delil olarak kullandıkları hadisleri zikretmesi yönü ile dikkat çeken bir eserdir.

Emîr San'ânî, bu eserinde tek bir mezhebin görüşlerini ön plana çıkarmamıştır. Farklı görüşlere yer vermiş, kendi tercihlerine de işaret etmiştir. Fıkhi tercihlerinde Emîr San'ânî'nin kendi görüşlerini net ve açık bir şekilde görmek de mümkündür.[1133]Ancak kimi zaman önemli olan bazı görüşlere değinmediği de

---

[1130] San'ânî, *Sübülü's-selâm,* I, 316. (Emîr, İbn Hacer'in *Feth*'te (I, 320, 321) bu ve benzeri hadisleri delil olarak kullanarak genelleme yaptığına işaret etmekte ve İbn Hacer'i bu hususta eleştirmektedir.)

[1131] San'ânî, *Sübülü's-selâm,* I, 134–138.

[1132] San'ânî, *Sübülü's-selâm,* I, 98.

[1133] Emîr'in Tahâre kitabındaki fıkhi tercihleri için bkz: Abdülkadir İbrahim Muhammed, *Tercihatü'l-İmam es-San'ânî fi Sübüli's-selâm*, Gazze, 1428/2007 (Yayınlanmamış Y.Lisans tezi). Araştırmacı Emîr'in kağıt ve diğer şeylerle teharet alma, ölü yıkayan kişinin yıkanmasının vacip olmaması, abdestte azâları kurutmanın cevazı, örülmüş saçları açmanın gusül abdesti için gerekli olmaması, zaruret durumunda toprak dışında maddeler ile teyemmüm, teyemmümde tek darp, teyemmümle namaz kılanın vakit çıkmadan su bulursa namazı tekrar etme zarureti olmaması, özür kanamasında her namaz için abdest gerekmemesi ve bu dönemde cinsel ilişkinin haram olmaması, kerahat vektinde kaza, hacet vb. namaz kılınabileceği, eti yenen hayvanların idrar ve dışkılarının temiz olduğuna dair fıkhi tercihlerini tesbit etmiştir.

görülmüştür. Şerhleri, Emîr'in titiz araştırma metodunu, yerli yerinde ve dakik nakillerini de ortaya koymaktadır.

### III. HADİSLERİN DELİL GÖSTERİLMESİ

İslâmî ilimler yelpazesinde –aralarında hacimli eserlerinin de yer aldığı- sayıca çok eser müellifi Emîr San'ânî, eserlerinin tamamında hadislerden daima faydalanmıştır. Hatta pek çok eserinin temelini hadislerin oluşturduğunu ve eserlerinin şekillenmesine de hadis anlayışının etkisinin azımsanmayacak kadar büyük olduğunu söylemek mübalağa olmaz.

Müteahhir âlimlerden olan Emîr, konu ile ilgili hadis naklederken isnadı tamamı ile zikretmemekte; bazen sahâbî râvîsini belirtirken[1134] bazen sadece hadisin metnini vermektedir.[1135]

San'ânî, hadis şerhi dışındaki eserlerinde, hadisleri naklederken zaman zaman hadislerin kaynağını vermektedir.[1136] Kimi zaman hadisin sıhhat durumuna da işaret etmektedir.[1137]

Emîr'in eserlerinde aynı konuda hadis uleması tarafından daha sağlam rivâyetler mevcut iken sıhhat açısından daha zayıf hadislere yer verdiği de görülmektedir. Kitaplarında sahih ve hasen rivâyetlerin yanı sıra zayıf rivâyetler mevcuttur.[1138]

San'ânî, Allah Teala'nın, elçisinin (s.a.) sözüne ayrı bir lezzet ve tatlılık verdiğini söylemektedir. Emîr San'ânî'ye göre Peygamber (s.a.) "cevamiu'l-kelim" olduğu gibi, belagatta da kendine özel bir üslûba sahiptir. Hadislerle içli dışlı olanlar, nebevi kelâmı başkasının sözünden ayırırlar. Bu görüşünü "Benden diye nakledildiğini duyduğunuz hadisi/sözü kalpleriniz tanır, tüyleriniz ve tenleriniz ondan dolayı yumuşar ve onun size yakın olduğunu görecek olursanız o söze sizden ben daha layıkım. Eğer benden nakledildiğini duyduğunuz hadisi kalpleriniz reddediyor, tüyleriniz ve tenleriniz

[1134] San'ânî, *Semerât*, s. 48, 71...
[1135] San'ânî, *Semerât*, s. 31, 50, 63, 108...
[1136] San'ânî, *Semerât*, s. 31, 32, 48, 108…
[1137] San'ânî, *Semerât*, s. 48, 50, 73, 144…
[1138] San'ânî, *Semarat*, s. 47, 48; San'ânî, *İftirâk*, s. 53, 54.

ondan uzak kalıyor, kendinizden de uzak olduğunu görüyorsanız o sözden ben sizden daha da uzağım" rivâyeti ile delillendirir. Ardından bu hadisin her ne kadar zayıf olduğu söylenmiş ise de mana itibari ile hasendir" demektedir.[1139] San'ânî'nin bu açıklamalarını, daha sahih hadisler mevcut iken, sıhhat derecesi daha alt seviyede olan hadislerle ihticâc etme sebeplerinden biri olarak kabul etmek mümkündür.

Emîr'in zaman zaman zayıf hadisleri delil olarak zikretmesinin sebebi elbette hadis bilgisinin az oluşu veya hadise ehemmiyet vermemesi değildir. Ehl-i sünnet hadis âlimlerinin ileri gelenlerine göre bid'at sebebi ravi cerh edilirken, San'ânî bu durumu cerh sebebi kabul etmez. Söz konusu rivayetleri delil olarak zikretmesine bu tercihinin sebep teşkil etmiş olma ihtimali mevcuttur.

## IV. HADİS TENKİDİ

Hadisleri anlama ve uygulama açısından tenkit son derece önemlidir. İlmî tenkidin hadis ilimlerinin gelişmesinde önemli etkenlerden olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü bir hadisin sahih kabul edilmesi için aranan şartlar ya da aksi bir sonuca varılması için aranan şartların var olmadığının tesbit edilmesi, aynı zamanda hadisin tenkide tabi tutularak hakkında hüküm verildiğinin göstergesidir. Sahih hadis tarifinde aranan sika râvîden nakledilme ve muttasıl olma şartı senedle ilgili tenkid, şaz ve muallel olmama şartı da daha çok metinle ilgili tenkid olarak karşımıza çıkmaktadır. Hadis tenkidinde her ne kadar senede öncelik verilmişse de, metnin incelenmediğini söylemek isabetli bir yaklaşım olmaz. Nitekim hadis ilimlerinden olan Muhtelifu'l-hadis, ilelu'l-hadis, garîbu'l-hadis ilimleri ile müdrec, maklub…gibi hadis türleri de hadis âlimlerinin metin tenkidi de yaptıklarının ve bu hususun da hakkını verdiklerinin göstergesidir.[1140]

Ancak muhaddislerin hadis tenkidi ile ilgilenmiş olup olmadıkları tartışılmıştır. Mesela, Ahmed Naim (ö. 1934) "Muhaddisin vazifesi, nükulü eslâftan ahlâfa nakletmektir. İçlerinde *nakd-i ricâl,* tâbir-i diğerle *intikâd-ı esânîd* ile meşgul olarak hadisin kavîsini zaîfinden ayırdetmek ve mütûnun teâruz ve tefâvütlerini göstermek vazîfe-i mühimmesini de deruhte etmiş olanlar varsa da, mânâ ve delâlet itibâriyle nakd-

[1139] San'ânî, *Semerât,* s.148. (Hadis için bkz: Ahmed, *Müsned,* III, 497.)
[1140] Geniş bilgi için bkz: İdlibî, *Menhecü Nakdi'l-Metn*, s. 174–222.

i mütûn onlara âid değildir. Nakd-i mütûn ile uğraşan, fukahâ ve onların başında müctehidlerdir" demektedir.[1141] Bu sözleri ile Ahmed Naim, hadis âlimleri arasında metin tenkidi ile uğraşanların mevcudiyetine rağmen bu iş ile asıl meşgul olan ve olması gerekenlerin fıkıh âlimleri ve müçtehitler olduğunu ifade etmiştir. Ancak hadis âlimlerinin hem sened hem de metin tenkidi ile uğraştıklarını pratikte görmek mümkündür. İlim dalları arasında çok keskin çizgiler çekmenin mümkün olmaması, hadis âlimlerinin fıkhu'l-hadîse önem vermeleri ve hatta fıkhu'l-hadîsi hadis ilimlerinden biri olarak kabul etmeleri, muhaddislerin öğrencilerini hadisleri anlamaya yönlendirmeleri gibi sebepler tenkid ilminin hadis âlimleri arasında gelişmesi ve uygulanması sonucuna tesir etmiş olmalıdır.[1142]

Münekkit bir âlim olarak dikkat çeken Emîr San'ânî, hadis tenkidi yapmıştır. Onun hadis tenkidi yöntemini tesbit etmek için eserlerindeki sened ve metin tenkidi örneklerini ele almak uygundur:

### A. Sened Tenkidi

Sened tenkidi hadis âlimlerinin hadis tenkidi faaliyetinde merkezî bir öneme sahiptir. Hadislerin tedvîn ve tasnifi sürecinde sened tenkidi yapılırken takip edilen metot öncelikle *rivâyetlerin farklı tariklerini bir araya getirmek*, ardından her tarikteki *râvîlerin güvenilirlik durumlarını tesbit etmek* ve *senedin hususiyetlerini tek tek incelemek* ve bu işlemlerin ardından *rivâyetin senedinin sıhhati hakkında hüküm vermek* şeklindedir.

Hadis ilminde üzerinde çok durulan sened tenkidi örneklerini, San'ânî'nin eserlerinde de görmek mümkündür:

Cehennem azabının geçici olduğuna dair iddiaları ve delilleri ele alıp eleştirdiği *Refu'l-estâr* adlı eserindeki Hasan el-Basri'den nakledilen hadisi incelemesi sened tenkidi örneklerinden biri olarak zikredilebilir:

**عَنِ الْحَسَنِ عَنْ عُمَرَ قَوْلُهُ : " لَوْ لَبِثَ أَهْل النَّار فِي النَّار عَدَدَ رَمْلِ عَالِجٍ لَكَانَ لَهُمْ يَوْم يَخْرُجُونَ فِيهِ**

[1141] Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddime*si, s. 10.
[1142] Bkz: Hâkim, *Mârife*, s. 112.

Hasan (el-Basrî), Ömer'den (r.a.) şunu nakletmektedir: "Cehennemde bulunanlar, iç içe girerek birikmiş kum tanelerinin sayısı kadar kalsalar bile, neticede cezalarını çekip oradan bir gün çıkacaklardır."

Emîr, Hasan el-Basri'nin (ö.110/ 728), Ömer'den (r.a.) naklettiği bu hadisin sened açısından muhaddislerin kabul etmeyeceği vasıflarda olduğunu söylemektedir. Zira Hasan el-Basri'nin, Ömer'den (r.a.) hadis semaı olmadığı bilinmektedir. Yani hadis munkatı'dır ve inkıta da hadis için bir illettir. Ayrıca Hasan el-Basri cezm ifadesi kullanarak hadisi nakletmiştir ve bu sebeple de hadis eleştirilmektedir. Hasan el-Basri'nin hadisi duymadığı halde duymuş gibi nakletmesi de hadisin müdelles olmasına sebep olmaktadır. Nitekim çağdaşı İbn Sirin, Hasan el-Basri'nin irsallerinden sakınılması gerektiği ile ilgili uyarılarda bulunmuştur. Bu durumda senedde hem inkita hem de tedlis kusurları bulunmaktadır. Böyle bir hadisi de hadis âlimlerinin delil olarak kullanmaları mümkün değildir.[1143]

**وعن ابن عباس رضي الله عنهما قال: من السُّنة أن لا يُصلِّي الرَّجُلُ بالتيمم إلا صَلاةً واحدةً ثمَّ يتيمم للصَّلاة الأخرى**

İbni Abbas'dan (r.anhuma) rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Kişinin tek bir teyemmüm ile sadece bir namaz kılması sünnettendir. Sonra başka namaz için yine teyemmüm eder."

San'ânî, hadisi naklettikten sonra bu hadisi Dârekutnî'ni oldukça zayıf bir senedle naklettiği bilgisini verir. Râvilerden Hasan b. Amâre'nin zayıf bir râvi olduğunu, aynı konuda Ali ile Abdullah b. Ömer'den (r. anhum) zayıf iki hadis daha bulunduğunu söyler. Bu rivayetlerden Abdullah b. Ömer'den (r.a.) nakledilen rivâyeti daha sahih görenler olmuşsa da, bu hadisin de mevkuf olduğunu ve bu sebeple bu manadaki hadislerin hiçbiri ile amel edilmeyeceği yönünde kanaatini belirtir.[1144]

**وعن أبي محذورة أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: أول الوقت رضوان الله، وأوسطه رحمة الله، وآخره عفو الله ( أخرجه الدارقطني بسند ضعيف جداً، و للترمذي من حديث ابن عمر نحوه، دون الأوسط، وهو ضعيف أيضا)**

[1143] San'ânî, *Refu'l-estâr*, s. 65–67.
[1144] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 368. (Hadis için bkz: Dârekutnî, *Sünen*, I, 341.)

"Ebû Mahzûre'den nakledildiğine göre Peygamber (s.a) şöyle buyurmuştur: "Namazın ilk vaktinde kılınması Allâh'ın rızâsını kazandırır. Orta vaktinde kılınmasında Allâh'ın rahmeti, son vaktinde kılınmasında ise Allâh'ın affı vardır." Hadis, Dârekutnî'nin eserinde, oldukça zayıf bir isnadla mevcuttur. Tirmizî'de Abdullah b. Ömer'den (r.a.) "orta vakti" ibaresi bulunmadan benzeri nakledilmiştir. Tirmizî'deki bu rivâyet de zayıftır."[1145]

Emîr San'ânî, *Bulûğü'l-merâm*'da geçen "hadis, Dârekutnî'nin eserinde, oldukça zayıf bir isnadla mevcuttur" şeklindeki İbn Hacer'e ait ibareyi açıklarken, zayıflık sebebinin hadisin râvilerinden Yakup b. Velîd el-Medenî olduğuna işaret etmektedir. Bu râvi hakkında Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn, Nesaî, İbn Hibban gibi âlimlerin yalancı olduğunu söylediklerini belirtir. Ayrıca senedde İbrahim b. Zekeriya olduğuna da dikkat çekildiğini ve İbn Hacer'in senede iki mecruh ravi olması sebebi ile "**جداً** " kelimesini kullandığını, *Sübülü's-selâm* adlı eserini te'lif ederken temel aldığı *el-Bedru't-temmâm* şerhinde de bu bilgilerin verildiğini söyler. Tirmizî'deki rivâyetin de zayıf olması sebebi ile bu rivâyeti destekleyemeyeceğini vurgular. Zira ne şâhid, ne de meşhudun leh sahihtir.[1146]

Ayrıca San'ânî'nin şerh eserlerinde sıkça hadislerin hangi kaynaklarda geçtiği bilgisinin yanı sıra sıhhat durumlarına da işaret etmesi, hadis usûlü ile ilgili eserlerinde de zaman zaman hadisin sıhhati hakkında malumat vermesi sened tenkidi açısından da önemlidir. [1147]

Emîr San'ânî eserlerinde sened tenkidi yapmış olmakla beraber, sened tenkidini çok teferruatlı yapmadığı görülmektedir. Sened tenkidlerinde hadislerin diğer tarikleri, râvilerin güvenilirlik durumları, senedin hususiyeti ve sıhhati hakkında -ayrıntılı olmamakla birlikte- bilgi vermiştir. Eserlerinin çoğunun mukaddimelerinden de anlaşıldığı gibi, temel hedefi konuyu açıklığa kavuşturmak olduğu için, sened tenkidini daha uzun tutmayı gerekli görmemiş olması muhtemeldir.

### B. Metin Tenkidi

[1145] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, II, 36, 37. (Hadis için bkz: Dârekutnî, *Sünen*, I, 468.)
[1146] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, II, 36–38.
[1147] Bkz. s. 48–58.

Metin tenkidi açısından San'ânî'nin yöntemini ortaya koyan eserlerinden biri *İftiraku'l-ümme ila neyyifin ve seb'ine fırkaten* adlı risalesidir. Bu risalesinde

**أَلاَ إِنَّ مَنْ قَبْلَكُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ افْتَرَقُوا عَلَى ثِنْتَيْنِ وَسَبْعِينَ مِلَّةً وَإِنَّ هَذِهِ االامة سَتَفْتَرِقُ عَلَى ثَلاَثٍ وَسَبْعِينَ ثِنْتَانِ وَسَبْعُونَ فِى النَّارِ وَوَاحِدَةٌ فِى الْجَنَّةِ وَهِىَ الْجَمَاعَةُ**

"Dikkat edin! Sizden önce kitap ehli yetmiş iki gruba ayrıldı. Bu ümmet yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Yetmiş iki fırka cehennemde, sadece bir fırka cennettedir. O da (ehl-i sünnet ve'l-)cemaat'tır" hadisini incelemiştir.[1148]

### *1. İftirak Hadisinin Kritiği*

Pek çok tarikten gelen bu hadisin lafızlarında farklılık vardır. Rivâyetlerin bir kısmında sadece "iftirâktan" bahsedilmiş; bazı rivâyetlerde ise "fırka-i naciye" ilavesi yer almıştır.[1149]

Sadece iftirâktan bahseden rivâyetlerde mana birliği olmakla beraber; bazı varyantlarında ehl-i kitap ve Beni İsrail[1150] bazılarında Yahudi ve Hıristiyanlar[1151] lafızları geçmiştir.

Diğer taraftan fırka sayısı konusunda da rivâyetler arasında farklılıkar mevcuttur. Bunların bir kısmında Yahudilerin yetmiş bir, Hıristiyanların yetmiş iki, İslâm ümmetinin ise yetmiş üç fırkaya ayrılacağı ifadesi geçmektedir.[1152]

Fırka-i naciye'den bahsedilen bölümünde de lafızlarda birlik yoktur. Hadislerin bir kısmında yetmiş iki fırkanın cehennemde, birinin cennette olacağı belirtilmiş,[1153] diğerlerinde kurtulacak fırka (fırka-i nâciye) "Onlar cemaattir" ibaresi ile tahsis edilmiştir.[1154]

---

[1148] San'ânî, *İftrâk*, s. 47. (Hadisi bu lafızlarla: Dârimî, Siyer 75; Ebû Dâvûd, Sünne 1'de geçmektedir.)
[1149] İftirâk hadisinin tarikleri ve kritiği için ayrıca bkz: Eren, "Bir Rivâyetin Kısa Anatomisi", Ankara Üniversitesi İFD, c. LV, sy. 2, s. 59-67.
[1150] Aḥmed, *Müsned*, I, 406; İbn Mâce, Fiten 17.
[1151] Ebû Dâvûd, Sünne 1.
[1152] Ebû Dâvûd, Sünne 1; Tirmizî, Îmân 18.
[1153] Ahmed, *Müsned*, III, 120; Dârimî, Siyer 75; İbn Mâce, Fiten 16.
[1154] Ahmed, *Müsned*, III, 145; İbn Mâce, Fiten 17; Ebû Dâvûd, Sünne 1; Tirmizî, Îmân 38.

Hadis Buhârî, Müslim ile Nesâî'nin eserlerinde zikredilmezken, pek çok kaynak eserde nakledilmiştir.

Hadisin farklı tariklerinden bazıları hakkında sıhhati ile ilgili değerlendirmeleri şu şekilde zikretmek mümkündür:

**عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ أَبِي سُفْيَانَ رضي الله عنهما قَالَ : أَلَا إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَامَ فِينَا فَقَالَ : أَلَا إِنَّ مَنْ قَبْلَكُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ افْتَرَقُوا عَلَى ثِنْتَيْنِ وَسَبْعِينَ مِلَّةً ، وَإِنَّ هَذِهِ الْمِلَّةَ سَتَفْتَرِقُ عَلَى ثَلَاثٍ وَسَبْعِينَ ، ثِنْتَانِ وَسَبْعُونَ فِي النَّارِ ، وَوَاحِدَةٌ فِي الْجَنَّةِ ، وَهِيَ الْجَمَاعَةُ**

Muâviye b. Ebî Süfyân'dan (r. anhümâ) rivayete göre, "Rasûlullah (s.a.) bize hutbe vermek üzere ayağa kalktı ve şöyle buyurdu: Şunu bilin ki, sizden önce Kitab ehli yetmiş iki gruba ayrıldı. Bu ümmet de hiç şüphesiz yetmiş üç gruba ayrılacak ve yetmiş ikisi ateşte, birisi cennette olacaktır, o da cemaattir."[1155]

İbn Hazm (ö.456/1064) sadece bir grubun kurtulacağını belirten rivâyetlerin sahih olmadığını savunmuştur.[1156]

**عن عَبْدِ الله بنِ عَمْرٍو قَالَ: قالَ رَسُولُ الله صلى الله عليه وسلم: " وَإِنّ بَنِي إِسْرَائِيلَ تَفَرّقَتْ عَلَى ثِنْتَيْنِ وَسَبْعِينَ مِلّةً، وَتَفْتَرِقُ أُمّتِي عَلَى ثَلاَثٍ وَسَبْعِينَ مِلّةً كُلّهُمْ فِي النّارِ إِلاّ مِلّةً وَاحِدَةً، َ قَالُوا ومَنْ هِيَ يَا رَسُولَ الله؟ قَالَ: مَا أَنَا عَلَيْهِ وَأَصْحَابِي**

Abdullah b. Amr'dan (r.a.) nakledildiğine göre, Peygamber (s.a.) "Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Bir fırka hariç, hepsi cehennemdedir. "O fırka hangisidir?" diye sordular. Resûlullah (s.a.) "Benim ve ashâbımın yolunda olanlardır" buyurdu."[1157]

Tirmizî rivâyeti naklettikten sonra "Hasen garip"tir demiş, bu vecih dışında başka bir tarikinin bilinmediğine de işaret etmiştir. Şârih Müberakfûri (ö. 1935) ise hadisi açıklarken senedindeki Abdurrahman b. Zeyyâd'ın zayıf bir râvî olduğunu

[1155] Ebû Dâvûd, Sünne 1.
[1156] İbn Hazm, *Fisâl*, III, 248.
[1157] Tirmizî, İman 18.

belirtmiştir. Tirmizî'nin hadis hakkında hasen terimini kullanması Mübârekfûrî'ye göre, hadisi destekleyen rivâyetlerin bulunmasındandır.[1158]

**تفترق أُمَّتِي عَلَى سَبْعِينَ أَوْ إِحْدَى وَسَبْعِينَ فِرْقَةً ، كُلُّهُمْ فِي الْجَنَّةِ إِلَّا فِرْقَةً وَاحِدَةً، قَالُوا : يَا رَسُولَ اللَّهِ ، مَنْ هُمْ ؟ قَالَ الزَّنَادِقَةُ ، وَهُمُ الْقَدَرِيَّة** [1159]

Enes'e (r.a.) dayandırılan bu varyantının uydurma olduğunda ise İslâm âlimleri neredeyse ittifak halindedir.[1160]

İftirak hadisi ile neredeyse her dönemde İslâm âlimleri ilgilenmiş ve görüşlerini beyan etmişlerdir. Her tariki hakkında sıhhat açısından aynı hükmü vermek elbette mümkün değildir. Bununla birlikte hadis hakkındaki açıklamaları kısaca özetlemek San'ânî'nin tenkid metodunu ortaya koyma açısından önemlidir.

İbnü'l-Vezîr'e, (ö. 840/1436) göre "Ümmetim 70 küsur fırkaya ayrılacaktır. Tek bir fırka hariç, onların hepsi Cehennem'dedir" şeklindeki rivâyetin senedinde nâsıbî bir râvî bulunduğundan sahih değildir. İbnü'l-Vezîr *Sahihayn*'da rivâyetin yer almadığını, İbn Mâce'deki rivâyetin ise sıhhat şartlarını taşımadığını vurgulamaktadır. Tirmizî'nin sahih olarak kabul ettiği rivâyette ise, "tek bir fırka hariç, hepsi cehennemdedir" ilavesinin bulunmadığının altını çizer.[1161] İftirak hadisinin farklı varyantlarını ele alıp inceleyen Albâni, farklı âlimlerin hadis ile ilgili görüşlerine işaret ettikten sonra, İbnü'l-Vezîr'in hadisle ilgili açıklamalarına da değinmektedir. Elbânî, İbnü'l-Vezîr'in, rivâyetteki ziyadeyi eleştirirken, senede bakarak değil sadece metne dönük tenkitte bulunuduğunu ve bu sebeple de hata ettiğini söylemektedir.[1162]

İbn Arrâk (ö. 963/1556), *Tenzîhu'ş-Şerîa* isimli eserinde rivâyetin mevzu bazı tariklerine değinmekte; ancak bu hadisin pek çok sahâbî tarafından nakledildiğini ve sağlam tarikleri olduğunu da belirtmektedir.[1163]

---

[1158] Mübârekfûri, *Tuhfe,* VII, 400.
[1159] "Mevzudur, batıldır" değerlendirmesiyle: Cûzekânî, *el-Ebâtîl ve'l-Menâkîr*, I, 459, 460; İbnü'l-Cevzî, *Mevzuât*, I, 267-268'de hadisin çeşitli tariklerini kayd ettikten sonra: "وهذا الحديث على هذا اللفظ لا أصل له Bu hadisin bu lafızla aslı yoktur" değerlendirmesini yapmaktadır. Ayrıca bkz: Suyûtî, *el-Leâlî*, I, 227; Ali b. el-Kârî, *Masnû'*, (thk. Abdülfettah Ebû Ğudde), s. 80.
[1160] Zehebî, *Telhis*, s.79.
[1161] İbnü'l-Vezîr, *Avâsım*, (thk. Şuayb el-Arnaût), III, 170–172.
[1162] *Silsiletü'l-ehâdis*, I, 409, 410.
[1163] İbn Arrâk, *Tenzîhu'ş-Şerîa*, I, 310.

Zeydî âlim İbn Matîr, (ö.1068/1658) iftirâk hadisini reddetmektedir. Bu hadis için yazdığı risalesinde isnad tenkidi yapmamış, sadece metin tenkidi ile yetinmiştir. İddialarını bazı âyetlerle temellendiren İbn Matîr, rivâyetin Kur'an'a aykırı olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.[1164]

Aclûnî, (ö. 1162/1749) iftirâk hadisinin farklı tariklerini ve kaynaklarını zikretmektedir.[1165]

Şevkâni, (ö. 1250/1834) iftirâk ile ilgili bu rivâyetlerden Peygamber, "Ümmetim yetmiş veya yetmiş bir fırkaya ayrılacaktır. Biri hariç bu fırkaların hepsi cennettedir, buyurdu. Bunun üzerine 'Ey Allah'ın resulü, (Cennete girmeyecek olanlar) kimlerdir?' diye soruldu. Allah Resûlü, (s.a.) 'Zındıklar ve Kaderiye'dir' buyurdu" şeklindeki tarikini mevzu hadisleri derlediği eserinde zikretmekte ve uydurma olduğunu söylemektedir.[1166]

Kettânî (ö. 1345/1927) mutevâtir hadisleri topladığı *Nazmu'l-mütenasir* isimli eserinde bu hadisin farklı lafızlarla pek çok rivâyeti olduğuna işaret etmiştir. *Feyzü'l-kadir*'de Suyutî'nin bu hadisi mütevâtir kabul ettiğinin söylendiğini, ancak kendisinin Suyûtî'nin eserinde böyle bir ifade bulmadığını da belirtmiştir. Zenâdika ile ilgili bölümün ise uydurma olduğunu da ifade etmiştir.[1167]

Son dönem Zeydî ilim adamlarından Hasen b. Ali es-Sakkâf da eserinde, iftirak hadisini ele almaktadır. Sakkâf'a göre bu rivâyet batıl bir rivâyettir. İftirak hadisinin farklı varyantlarını ele alıp öncelikle sened tetkiki yapmakta ve sened yönünden zayıf olduğuna işaret etmektedir. Metin tenkidinde ise öncelikle iftirak hadisinin Kur'an'a, hadislere ve tarihi gerçeklere aykırı olduğunu, hadisin metninde ızdırab bulunduğunu savunmaktadır.[1168]

Hadis ile ilgili, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı* adlı eserinde Mevlüt Özler, farklı varyantları olan bu hadisin Müslümanlar arasındaki tefrikaya önceden

[1164] İbn Matîr, *Keşfu'l-Ğumme,*( Derleme ve edisyon: es-Sureyhî, *Resail Ebhas*) s. 23–33.
[1165] Aclûnî, *Keşf*, I, 149–151.
[1166] Şevkânî, *Fevâid*, s. 502.
[1167] Kettânî, *Nazmu'l-Mutenâsir*, s. 45–47.
[1168] Sakkâf*, Şerhu'l- Akîdeti't-Tahâviyye*, s. 629–634.

işaret ettiğini söylemiştir. Özler'e göre, İslâm toplumu tarih boyunca çeşitli fırkalara ayrılarak bu hadislerin sahih olduğunu fiilen doğrulamıştır.[1169]

İslâm âlimlerinden hadisin manen mütevatir olduğunu söyleyenler olduğu gibi uydurma olduğunu kabul edenler de olmuştur. Hadisin sadece sened tetkikini yapanların yanı sıra sened tenkidine hiç değinmeden sadece metin tenkidi ile yetinenler de mevcuttur. Genel kanaat "fırka-i naciyeden bahseden bölümün sonradan ilave olduğu yönündedir.

Ümmetin daha önceki ümmetler gibi fırkalara ayrılacağına -ve bazı varyantlarında sadece bir fırkanın kurtulacağına- işaret eden bu hadis; pek çok eserde oldukça teferruatlı incelenmiştir. Etkileri hadis eserleri ile sınırlı kalmamış; mezhepler tarihi, fıkıh, kelam gibi fırkaları konu alan ilim dallarında da iftirâk hadisi özel olarak ilgilenilmiş bir rivâyet olmuştur.[1170] Bu hadis ile ilgili müstakil risaleler, makaleler de yazılmıştır. Mezhepler ve fırkalar ile ilgili eserlerde zikredilen ve ele alınan iftirâk hadisi, İslâm tarihi boyunca neredeyse her fırka tarafından da kullanılmıştır.[1171]

### *2. San'ânî'nin Hadisi Tenkidi*

Ümmetin gelecekte fırkalara ayrılacağına dair rivâyetle ilgili risalesinde San'ânî'nin hadis tenkit yöntemini açıkça görmek mümkündür:

**عن معاوية قال قام فينا رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال ألا إن من قبلكم من أهل الكتاب افترقوا على ثنتين وسبعين ملة وإن هذه الأمة ستفترق على ثلاث وسبعين ثنتان وسبعون في النار وواحدة في الجنة وهي الجماعة**

Muaviyeden (r.a.) nakledildiğine göre: "Rasûlullah (s.a.) bize hutbe vermek üzere ayağa kalktı ve şöyle buyurdu: Şunu bilin ki, sizden önce Kitab ehli yetmiş iki gruba ayrıldı. Bu ümmet de hiç şüphesiz yetmiş üç gruba ayrılacak ve yetmiş ikisi ateşte, birisi cennette olacaktır, o da cemaattir."[1172]

---

[1169] Özler, *73 Fırka Anlayışı*, s. 105.
[1170] Topaloğlu, "Fırka", *DİA*, XIII, 35; Topaloğlu, Bekir, "Mezhep", *DİA*, XXIX, 532- 534.
[1171] Üzüm, "Mezhep", *DİA*, XXXIX, 527, 528.
[1172] Ebû Dâvûd, Sünne 1.

Bu risaleyi kendisine sorulan bir soru üzerine kalem aldığını belirten Emîr San'ânî, risaleyi 1133/1721 yılında yazmıştır.[1173] Öncelikle hadisin pek çok tarikten geldiğine, İbnü'l-Esir'in *Câmiu'l-usûl* adlı eserinde bu tariklerin mevcudiyetine işaret etmiş[1174] ve İbnü'l-Esir'den naklen hadisin farklı tariklerini zikretmiştir.[1175] Hadis tenkit aşamalarından ilki kabul edilen ve hadisin doğru anlaşılması, tenkidin dakik olması için gerekli ilk aşama olan sened tenkidi noktasında San'ânî, sadece bu bilgileri vermekle yetinmiş, hadisin senedi ile ilgili başka bilgi vermemiştir.

Bu bilgilerden sonra hadisin metin açısından tenkidine yönelmiştir:

San'ânî, hadisin mana itibari ile birkaç açıdan problemli olduğunu söylemiş ve bu problemleri tek tek ele almıştır:

San'ânî'ye göre bu hadisle ilgili iki temel problem vardır:[1176]

**Birinci problem** hadisin ümmetin çoğunluğunun helak olacağını bildirmesidir. Hadisin işaret ettiği bu husus, ***İslâm ümmetinin*** merhamete mazhar olduğunu ifade eden, cennet ehlinin çoğunun Müslümanlardan oluştuğunu vurgulayan hadislerle çelişmektedir.[1177]

Bu hadisle tearuz eden hadislerden biri **امتي امة مرحومة مغفور لها متاب عليها** "Ümmetim merhamete mazhar olmuş bir ümmettir. Ümmetimin günahları bağışlanmış, tövbeleri kabul edilmiştir" şeklindeki rivâyettir. Bu manada pek çok hadis vardır.[1178]

Emîr San'ânî, ümmetin çoğunun helak olacağını ifade eden iftirâk hadisi ile ümmetin merhamete mazhar olduğunu beyan eden bu hadis arasında tearuzu gidermeye çalışanların; ***ümmet*** ifadesinden maksadın ne olduğuna dikkat çektiklerini

---

[1173] San'ânî, *İftirâku'l-Ümme ilâ neyyifin ve seb'ine fırkaten,* s. 99.
[1174] San'ânî, *İftrâk* s. 47.
[1175] San'ânî, *İftrâk*, s. 48–53.
[1176] San'ânî, *İftrâk*, s. 53.
[1177] San'ânî, *İftirâk*, s. 53 – 55.
[1178] San'ânî, *İftirâk*, s. 53, 54. (Bu manadaki bazı hadisler için bkz.: Ebû Dâvûd, Fiten 7; Ahmed, *Müsned,* IV, 410, 418; Hakim, *Müstedrek*, (thk. Mustafa Abdülkadir Ata), IV, 283.)

San'ânî'nin bu konuda tearuz bulunduğunu ortaya koymak için naklettiği bu rivâyet zayıf bir hadistir. Benzer manada daha sahih hadisler mevcut iken, Emîr'in delil olarak zayıf hadis kullanması dikkat çekicidir. San'ânî tercih ettiği ve savunduğu kriterlerle çelişmediği için, bu hadisi nakletmiş olabileceği gibi; kendisine sorulan soruya cevaben risalesini kaleme alması nedeniyle muhatabının bildiği bir hadisi delil olarak tercih etmiş de olabilir.

belirtmektedir. Ümmet kelimesinin icabet ümmeti değil de, davet ümmeti olduğunu söylemişlerdir.[1179] Ancak San'ânî'ye göre tearuzu bu şekilde gidermeye çalışanlara şu noktalardan itiraz etmek mümkündür:

- Ümmet lafzı mutlak olarak kullanıldığında hadislerde icabet ümmeti için kullanılmıştır. Ümmet kelimesinin kullanıldığı hadisler incelendiğinde icabet ümmetinin kastedildiği anlaşılır.[1180]

- Hadiste geçen **إنَّ هَذِهِ االامة سَتَفْتَرِقُ** gelecek zamanlıdır. Davet ümmeti kastedilmiş olsaydı gelecek zamanlı kullanılmazdı, zira davet ümmeti o dönemde zaten fırkalara ayrılmışlardı.[1181]

- **ليـأتين علـى أمتـي** şeklindeki diğer tarikte de kullanım gelecek zaman içindir. Eğer gelecek zamanda davet ümmetinin tefrikaya düşeceği şeklinde bir haber olsa idi, bu manasız olurdu. Davet ümmetinin tefrikaya düşmesi ve sadece bir kısmının kurtulması makul değildir.[1182]

- Hadisteki **مَـنْ قَـبْلَكُمْ مِـنْ أَهْلِ الْكِتَـابِ** ifadesi ile ümmetin Yahudi ve Hıristiyanlarla kıyaslandığını anlamak mümkündür.[1183] Dolayısı ile davet ümmeti değil, icabet ümmeti kast edilmiştir.

- Huneyn Savaşı esnasında Müslümanlar arasından müşrikleri taklit etmek isteyenler olunca Allah Resulü (s.a.) kızmış ve "sizden öncekilerin takip ettikleri yolu siz de takip edeceksiniz" buyurmuştur.[1184] Bu hadiste de ümmet kelimesinin icabet ümmetini belirttiği anlaşılmaktadır.[1185]

**Emîr, bu açıklamaları ile ümmet kelimesinden anlaşılması gereken mananın icabet ümmeti olması gerektiğini savunmaktadır.**

---

[1179] San'ânî, *İftirâk*, s. 56.
[1180] San'ânî, *İftirâk*, s. 56. ( **لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق لا يضرهم من خذلهم حتى يأتي أمر الله وهم كذلك** hadisi gibi: Bkz: Buhârî, İ'tisam 15; Müslim, İmare 176; Ebû Dâvûd, Fiten 1; İbn Mâce, Fiten 9; Ahmed, *Müsned*, IV, 101,V, 269, 278.)
[1181] San'ânî, *İftirâk*, s. 64.
[1182] San'ânî, *İftirâk*, s. 64.
[1183] San'ânî, *İftirâk*, s. 64. Konu ile ilgili ayetler: Âli İmran 19, Âli İmran 105, Beyyine 4.
[1184] Tirmizî, Fiten 18; Ahmed, *Müsned*, V, 218. (Tirmizî'de "Hayber gazvesi" denilmekte iken *Müsned*'de "Huneyn"denilmektedir.)
[1185] San'ânî, *İftirâk*, s. 65.

Ümmet kelimesinden kastın ne olduğunu açığa kavuşturduktan sonra Emîr, hadisteki sayı belirten ifadelerle ilgili hususlara değinmektedir. Hadiste geçen **ثِنْتَانِ وَسَبْعُونَ فِى النَّـار** (yetmiş iki fırka cehennemdedir) şeklindeki ibarenin ümmetin çoğunluğuna işaret ettiği şeklinde anlaşılmaması gerektiğini izah etmektedir. San'ânî'ye göre,

- İslâm ümmetinden cehenneme gidecek olanlar azdır. Yetmiş iki fırka, grup sayısı olarak çok, ama kemiyet itibari ile az olacaktır. Fırkaların çok olması ümmetin içinde hak yoldan ayrılan grupların çok olduğunu belirtmektedir. Nitekim Kur'an'da da batıl yollara sapmama yönünde uyarılarda bulunan[1186] âyetler bu dalalet yollarının çokluğunu göstermektedir.[1187]

- Ümmetin çoğunun cehennemlik olacağının söylenmesi amellerinin zahirine göredir. Yani cehenneme girmeye sebep olacak amellerin çok işlenmesi manasına gelmektedir. Cehennem azabına sebep olacak amellerin çok işlenmesi, Müslümanların rahmete ve şefaate mazhar olup cennete girmelerine engel değildir.[1188]

**Emîr San'ânî, hadisin sonunda zikredilen hatalı grupların azap göreceklerine dair haberin dünya hayatında gerçekleşeceğini düşünmektedir**. Ona göre İslâm ümmeti günahlarının kefaretini dünya hayatında çekecektir. Dolayısı ile ümmetinden helâk edileceklerin olacağına işaret eden bu hadis, azabın dünyada olacağını belirten hadisle takyid edilmiş olur.[1189]

Hadiste anlaşılması/açıklanması gereken noktalardan biri de şüphesiz bu tefrikanın ne zaman gerçekleşeceği noktasıdır. Emîr, hadisin Peygamberimizden (s.a.) sonra bu ayrılmaların olacağına işaret ettiğini söylemektedir. Hadis, Peygamber'den (s.a.) sonra her dönemde sürekli bu grupların var olacağı anlamına gelmez. Diğer bir ihtimal olarak hadisten bu fırkaların kıyamete yakın dönemde ortaya çıkacakları anlaşılabilir. Emîr'e göre bununla ilgili deliller çoktur: Peygamber'in gelecek zaman kipi kullanması, Peygamber (s.a) tarafından sahâbenin bu hadisin varyantları dâhil

[1186] En'am 153.
[1187] San'ânî, *İfâdâk*, s. 67.
[1188] San'ânî, *İfâdâk*, s. 68–71.
[1189] San'ânî, *İfâdâk*, s. 72.

olmak üzere övülmüş olması, ümmetin çoğunun merhamete mazhar olacağına dair hadisler bu iddiaya delildir. Ayrıca ahir zamanda fitnelerin çok olması, hataya düşecek fırkaların da bu dönemde çok olacağı anlamına gelmektedir.[1190]

Hadisle ilgili izahlarda bulunan pek çok âlim gibi Emîr de, açıkça ifade etmese bile, hadisi iki bölüme ayırmış ve bu paralelde iki temel problem tesbit etmiştir. İlk problem hadisin ilk bölümü ile ilgilidir. Ümmetin fırkalara ayrılacağı, bu tefrikanın sayıca çokluğu, tefrikanın ne zaman gerçekleşeceği ve hatalı fırkalara mensup olanların azaplarının keyfiyeti hususlarında açıklamalar yapmış; tercihlerini delilleri ile ortaya koymuştur. ***Emîr San'ânî'ye göre "ümmetim" ifadesi ile davet ümmeti değil; icabet ümmeti kastedilmiştir. Fırkalar sayıca çok olsa da, hatalı fırkalara tabi olanlar az sayıda olacaktır. Tefrika kıyamete yakın artacak, azap ise çoğunlukla dünya hayatında gerçekleşecektir.***

**İkinci problem** hadiste zikredilen kurtuluşa eren fırkanın belirlenmesi meselesidir. İslâm tarihi boyunca her fırka kendisinin kurtuluşa eren fırka olduğunu iddia etmiş, karşı tarafın en uç görüşlerini ortaya koyarak bunu ispat etmeye çalışmıştır.[1191]

San'ânî'ye göre "kurtuluşa erecek" olan fırkayı belirleyen **بدأ الإسلام غريبا وسيعود غريبا فطوبى للغرباء** hadisidir.[1192] "Garip"ler yeryüzünü ıslah etmek için çabalarlar,[1193] ama onlara tabi olanlar az olacaktır.[1194] Kurtuluşa erecek olan fırkanın Eş'ari, Mutezile veya ehl-i beyt gibi bir grup olması düşünülmemelidir.[1195]

Emîr'e göre ümmetin fırkalara ayrılacağını bildiğimize göre -Efendimiz'in (s.a.) ifadesi ile- Peygamber'e ve ashâba tabi olmakla, yetinmek gereklidir. Bize düşen sünnete ittibadır.[1196] Bu sözleri Emîr'in hem bu hadise hem de genel olarak hadislere yaklaşımını ortaya koymaktadır.

---

[1190] San'ânî, *İfṭirâk*, s. 72–76.
[1191] San'ânî, *İfṭirâk*, s. 77, 78.
[1192] Ahmed, *Müsned*, 398; Dârimî, Rikak 42; Müslim, İman 332; İbn Mâce, Fiten 15; Tirmizî, İman 13.
[1193] Bu ilave Ahmed, *Müsned*, IV, 73'te geçmektedir.
[1194] Bu ilave de Ahmed, *Müsned*, II, 177, 222'de geçmektedir.
[1195] San'ânî, *İfṭirâk*, s. 80–92.
[1196] San'ânî, *İfṭirâk*, s. 79.

Hadis tenkidinde, incelenen hadisin kaynaklarda yer alan muhtelif lafızları tespit edilmeli, bu işlemin ardından sened değerlendirmesi ve son aşama olarak muhteva değerlendirmesi yapılmalıdır. İsnad tenkidi yapılmadan metin tenkidine geçmek, hadis tenkidi açısından doğru bir metot değildir.[1197] **Emîr San'ânî'nin, farklı lafızları zikrettiği; sadece metin tenkidi yaparak, herhangi bir şekilde sened ile ilgili tenkit yapmadığı görülmektedir.**

Metin tenkidi yöntemlerinden **Kur'an'a arz, hadislere arz, akla arz, Arap dili kaidelerine arz ve tarihi gerçeklere arz metotlarının hepsini** bu hadisi şerifin tenkidinde görmek mümkündür.

Emîr San'ânî'nin, kendinden önce bu hadisin tenkidini yapan Zeydî âlim İbn'ul-Vezir ve İbn Mâtir gibi sadece metin tenkidi ile uğraştığını, İbn Mâtir'den farklı olarak -hadisin sıhhati hakkında yorum yapmamış olsa da, uygulama ve anlaşılma prensiplerini ortaya koyduğu için- sahih gördüğünü söylemek mümkündür.

İsnad tenkidi yönündeki temel eksiği dışında San'ânî'nin **metin tenkidi noktasında metin tenkidinde sorgulanması gereken noktalardan mümkün olanların hepsini sorgulamıştır.** Metin tenkidi yoluyla hadisin sahih olduğunu savunmuştur.

Bu rivâyet, Zeydî toplumda dikkat çeken hadislerden biri olduğu için de Emîr tarafından ele alınmıştır. Hadisin tenkidi neticesine bakıldığında San'ânî'nin tüm eserlerinde olduğu gibi hadisi inkâra değil; kabule yönelik tavrını görmek mümkündür. Emîr'in sened tenkidi yapmaması hadis âlimlerinin çoğunluğunun uslübundan farklı olsa da, ulaştığı netice ehl-i sünnetin genel kabulüne aykırı olmayan bir neticedir.

Emîr sadece hadis veya sadece fıkıh ile uğraşan bir âlim değildir. Fıkhu'l-hadis ile ilgilenen müctehid bir âlimdir. San'ânî'nin bu hadisi tenkidi, hadisleri nasıl ele aldığını göstermesi yanı sıra müctehid olarak tanınan Emîr'in hadis anlayışını ortaya koyması yönü ile de önemlidir.

[1197] Ertürk, "Hadis İlmi'nde Metin Tenkidi'nin Uygulamasına Yönelik Bazı Sorunlar", *İslâmi İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 3*, s. 393, İstanbul, 2009.

## V. HADİSLER ARASINDAKİ İHTİLAFI ÇÖZME KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ

Hadis ilimleri arasında önemli bir yeri olan *muhtelifu'l-hadis ilmi,* hadisleri anlama, amel etme, doğru hükme varma ve ihmal etmemek için zaruri bir ilimdir. İlk dönemlerden itibaren âlimler bu saha ile ilgilenmiş, ihtilafları çözmek için ilmi metotlar belirlenmiş ve hadislerde görülen ihtilaflar giderilmeye çalışılmıştır.

İlk dönemlerden itibaren hadislerde görülen ihtilaflar ele alınmış, hatta konu ile ilgili müstakil eserler de te'lif edilmiştir.[1198] Muhtelifu'l-hadis aynı zamanda hadis ilim dalları arasında sayılmıştır.

Emîr, tearuzun nakiller ve nakil ile akıl arasında gerçekleşebileceğini söyler. Nakiller arasında tearuz dört şekilde ortaya çıkar: Sened sebebi ile, metin sebebi ile, hüküm sebebi ile tearuz olabileceği gibi bunların dışında başka bir sebeple de tearuz ortaya çıkabilir.[1199]

Emîr San'ânî, şerh eserlerinde hadisler arasında görülen ihtilafları ortaya koymuş ve bu ihtilaflara çözüm yolları bulmuştur.

### A. Cem Ve Te'lif

İki hadis arasında tearuz varsa, çoğunlukla cem ve te'lif metodu ile ihtilafın giderilmesi yönünde çaba sarf edilir. Bu metot uygulanırken rivâyetler arasında tahsis, takyid ve haml yöntemlerinden biri uygulanır.

#### *1. Tahsis*

"Bir lafzın kapsamı içinde bulunan manalardan bir kısmını o lafzın kapsamından çıkarma" şeklinde tanımlanmıştır.[1200]

---

[1198] Bu konunda te'lif edilen bazı eserler şöyle sıralanabilir*:* İmam Şâfi (ö. 204/819), *er-Risâle* ve *İhtilâfu'l-hadis*; İbn Kuteybe (ö. 276/889), *Te'vilu Muhtelifi'l-hadis*; Tahâvi (ö. 321/933), *Müşkilü'l-âsâr*. Ayrıca bkz: Çakan, İsmail Lütfi, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s. 39–45.
[1199] San'ânî, *İcâbe*, s. 418.
[1200] Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar*, s.165.

Emîr San'ânî şerhlerinde ihtilaflı hadisleri çözüme kavuşturma konusunda tahsis metodunu kullanmıştır:

**عن أبي سعيد الخدري قال: سمعت رسول الله -ص- يقول: "لا صلاة حتى تطلع الشمس ولا صلاة بعد العصر"**

Ebû Said el-Hudri (r.a.) şöyle rivâyet etmiştir: "Resulullah (s.a.) güneş doğana kadar ve ikindiden sonra namaz kılınmaz" buyurmuştur.[1201]

**عن أبي قتادة كره النبي -ص- الصلاة نصف النهار إلا يوم الجمعة**

Ebû Katade'den (r.a.) "Resulullah'ın (s.a.) günün ortasında namaz kılınmasını cuma günü hariç, mekruh gördüğü nakledilmiştir." [1202]

San'ânî kerâhet vakitlerinde namaz kılınmayacağı ile ilgili rivâyetin, cuma namazının kerâhet vaktinde kılındığına dair rivâyetle tahsis edildiğini söylemektedir. Ayrıca yine kerâhet vaktinde namaz kılmanın yasak olması ile ilgili aynı rivâyet Cübeyr b. Mut'im'den (r.a.) nakledilen, Resûlullah'ın (s.a.) "Ey Abdi Menaf oğulları! Bu beyti tavaf edecek veya namaz kılacak hiçbir kimseyi - gecenin veya gündüzün hangi saatinde olursa olsun- men'etmeyin"[1203] hadisi ile de tahsis edildiğini bildirmektedir.[1204]

Yine Emîr,"Yeryüzü bana mescid kılındı"[1205] hadisinin İbn Ömer'den (r.a.) rivâyet edilen "Peygamber (s.a.) yedi yerde; çöplükte, mezbahada, kabristanda, yol ortasında, hamamda, develerin çöküp yattığı yerlerde ve Beytüllah'ın damında" namaz kılmayı yasaklamıştır"[1206] ve Ebû Mersed'den (r.a.) "Kabirlere doğru namaz kılmayın; onların üzerine de oturmayın"[1207] hadisleri ve bu manadaki diğer rivâyetlerle tahsis edildiğine işaret etmektedir.[1208]

[1201] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, II, 21–26.
[1202] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, II, 26. (Bkz: Buhârî, Cuma 16.)
[1203] Ebû Dâvûd, Menasik 52; Ahmed, *Müsned*, IV, 8.
[1204] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, II, 28.
[1205] Buhârî, Teyemmüm 1; Müslim, Mesâcid 3; Nesâî, Gusül ve Teyemmüm 26.
[1206] İbn Mâce, Mesâcid 4; Tirmizî, Salât 141.
[1207] Müslim, Cenâiz 97, 98; Nesâî, Kıble 11; Ahmed, *Müsned*, IV, 35; Tirmizi, Salât 121.
[1208] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, II, 92–95.

Emîr, "**الدنيا ملعونة ملعون ما فيها** " (Dünya ve dünyadakiler lanetlidir) hadisi[1209] ile "ah dünyaya lanet etsinAll"(Kul, [1210] **إذا قال العبد : لعن الله الدنيا قالت الدنيا : لعن الله أعصانا لربه** derse, dünya da "Allah, ikimiz arasında Rabbine daha isyankâr olana lanet etsin" der) rivâyeti arasındaki ihtilafı da tahsis metodu ile şöyle çözüme kavuşturmaktadır:

Dünyada hem iyi hem de kötü iş/şeylerin olduğuna dikkat çeken San'ânî, âyet ve hadisleri de örnek göstererek "dünya" kelimesi ile dünyanın tamamının değil; bir kısmının kastedildiğini savunmaktadır. Lanetlenen, yani dünyada hoş görülmeyen ve sevilmeyen şey, haramlar ve haram işleyenlerdir. Zira dünyada Peygamberler, beytullah, mescidler gibi lanetlendiği düşünülmeyecek pek çok şey olduğu gibi; Peygamberimize dünya hayatından sevdirilen şeylerin bulunması, âyetlerde dünya nimetlerinin zikredilmesi gibi deliller de bu hadisin haram olan ve haram işleyenlerle tahsis edilmesi gerektiğinin delilidir.[1211]

Emîr'in tahsis metodunu uygulamasının örneklerini çoğaltmak mümkündür. *Sübülü's-selâm* adlı şerhinden verilen örneklerde Emîr San'ânî, sıhhat açısından birbirine denk iki muhtelif rivâyet arasında tahsis metodunu uygulamıştır. Ancak ikinci rivâyette San'ânî'nin Zeydî hadis kaynaklarında yaygın olarak kullanılan ve dolayısı ile Yemen halkı tarafından da oldukça iyi bilinen, Sünni kaynaklarda ise mevcut olmayan **إذا قال العبد : لعن الله الدنيا قالت الدنيا : لعن الله أعصانا لربه** (Eğer kul, Allah dünyayı lanet etsin derse, dünya da Allah hangimiz daha isyankâr ise ona lanet etisn der) hadisi ile Sünni kaynaklarda bulunan, hakkında hasen hükmü verilmiş **الدنيا ملعونة ملعون ما فيها إلا ذكر الله وما والاه وعالماً أو متعلماً** (Dünya ve dünyadakiler lanetlidir. Allah'ı zikir, Allah'a yaklaştıran diğer ibadetler, ilim öğrenen ve ilim öğreten hariç) hadisi arasında ihtilaf görmesi ve bu ihtilafı gidermeye çalışması dikkat çekmektedir. Bu durumu da Emîr'in hadisin sıhhati konusundaki görüşleri ile açıklamak mümkün ve fakat hadis ulemâsının çoğuna göre uygun olmayan bir metottur. Her iki hadisin sıhhat açısından hükmünün aynı olduğu varsayılırsa, Emîr San'ânî'nin çözümü makul ve muteberdir.

---

[1209] Dârimi, Mukaddime 32; İbn Mâce, Zühd 3;Tirmizî, Zühd 14.
[1210] Zeyd b. Abdullah, *Erbaun*, s.17. (Zeydî kaynaklarda sıkça kullanılan bu rivâyetin bulunduğu kitabın muhakkıkı Abdullah Hammud el-Izzi, mukaddimede eserdeki hadisleri tahric etmeye gerek görmediğini, zira kitaptaki rivâyetlerin "sika imam"lar yolu ile ulaştığını söylemektedir. Zehebî'nin eleştirilerini ise, şii râvileriden rivâyetleri reddetmesi ile irtibatlandırmaktadır.)
[1211] San'ânî, *Fetavâ*, s. 93–111.

### *2. **Takyid***

"Mutlak ifadeli iki mutearız hadisi, birbirine zıt kayıtlara bağlayarak veya biri mutlak öteki mukayyed ise hadisten mutlakı mukayyede göre yorumlayarak aralarındaki tearuzu gidermek demektir."[1212]

Emîr'in eserlerinde hadisler arasında ihtilaf varsa takyid metodu ile çözüme ulaştığı hadisleri görmek mümkündür:

Enes'ten (r.a.) rivâyet edilen "Peygamber zamanında sahâbe yatsıyı beklerlerdi. O derecede ki başları uykudan eğrilir, sonra abdest tazelemeden namaz kılarlardı"[1213] şeklindeki hadiste Emîr, uykunun abdesti bozması meselesini ele almış, öncelikle hadisin farklı rivâyetlerini zikretmiştir. Namaz için uyandırıldıkları ve horultularının işitildiği, sonra da kalkıp, abdest tazelemeden namaz kıldıklarını anlatan diğer rivâyetlere de dikkat çekmiştir. Emîr, öncelikle hadisin işaret ettiği farklı varyantlarını ele alıp bir araya getirerek, hadisin tam ve doğru şekilde anlaşılmasını sağlamaya çalışmaktadır.[1214]

Rivâyetler arasındaki farklılıklara değindikten sonra San'ânî, hadiste zikredilen uyku hakkında şu açıklamaları yapmaktadır: Âlimlerden bazılarının oturarak uyuyanın abdest alması gerekmez dedikleri, bazı âlimlerin ise buradaki uyumayı hafif uyku hali şeklinde anladıkları sabittir. Ancak San'ânî Enes'ten (r.a.) nakledilen rivâyetlerden birinde "(uyuduklarını) yalanlarlardı" ibaresinden hadisteki uyuma şeklinin oturarak uyuma olarak anlaşılamayacağını; "horlayanların olduğunu" belirten ifadeden ise hafif uyuklama hali olmadığının açıkça belli olduğunu söyler. Böylelikle San'ânî, hadisteki rivâyet farklılıklarını kıyaslama ve lafzi anlamlarından faydalanmak suretiyle hükmü netleştirir: Bu bâbta zikredilen tüm hadislerin ifadelerinden sahâbenin uyuduğu ve ardından abdest almadıklarının net bir şekilde anlaşıldığını belirtir.[1215]

Emîr –ayrıca- uykunun abdesti bozması konusunda İslâm âlimlerinin temel görüşlerini de nakletmektedir:

---

[1212] Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar*, s. 169.
[1213] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 249. (Hadis için bkz: Ebû Dâvûd, Tahâre 79.)
[1214] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 249, 250. (Hadisler için bkz: Müslim, Hayz 123–126; Ebû Dâvûd, Tahâre 79; Tirmizî, Tahare 57.)
[1215] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 250–253.

**1—** Safvân b. Âssâl (r.a.) hadisinden de anlaşılacağı üzere uyku kesinlikle abdesti bozar. Enes'ten nakledilen bu hadis sadece sahâbenin fiilidir ve nasıl olduğu da meçhuldür. Peygamber'in (s.a.) kavli ve fiili varken sahâbenin fiili hüccet teşkil etmez.

**2—** Enes b. Malik'ten (r.a.) nakledilen hadis doğrultusunda uyku kesinlikle abdesti bozmaz. Uyku abdesti bozacak olsaydı, sahâbe uyarılırdı.

**3—** Hafif uyuklama abdesti bozmaz, bunun dışında her şekli ile uyku abdesti bozar. Hafif uyuklamanın ölçüsü de iki defa arka arkaya başın eğilmesi veya arka arkaya olmadan bir kaç defa başın eğilmesidir. Bu görüşü savunanlar Enes'in (r.a.) hadisini Hafif uyuklamanın akıl ve temyizi gidermediği şeklinde açıklamaktadırlar.

**4—**Uyumak abdesti bozmaz, uyuma şekli ile abdest bozulabilir. Dik oturulduğu takdirde abdest bozulmaz. Şâfiî'nin görüşü bu yöndedir.

**5—** Namazdaki rükû' sücûd veya kıyama benzer bir şekilde uyuyanın abdesti bozulmaz. Ama yaslanarak veya kafasının üstüne yatarak uyursa bozulur.

**6—** Uyku abdesti bozar. Yalnız rükû ve secdede uyumak bozmaz.

**7—** Namazda uyku ne şekilde olursa olsun abdesti bozmaz. Namaz haricindeki uyku bozar.

**8—** Çok uyumak nasıl olursa olsun abdesti bozar, az uyumak ise bozmaz. Enes'ten nakledilen hadislerde kast edilenin az uyku olduğunu söylemektedirler. Ancak azın çoğun ölçüsünü belirtmezler.[1216]

Görüşleri bu şekilde özetledikten sonra âlimlerin bu konuda farklı görüşlerinin sebebinin konu ile ilgili mütearız hadisler olduğuna işaret eden Emîr'e göre bu farklı görüşler arasında en doğru olanı "uyku abdesti bozar" görüşüdür. Çünkü bu görüş sahîh bir hadis olan Safvân hadîsine dayanmaktadır. Ancak bu hadiste "uyku" lâfzı mutlaktır. Bu sebeple derin uyku ile **takyid** olunur. Enes'ten (r.a.) gelen hadis ise "henüz derin uykuya dalmama" şeklinde te'vil edilir. O bazen uykusunun başında horuldayanların olduğunu ve yan yatmanın da derin uyumayı gerektirmediğini söylemektedir.

[1216] San'ânî, *Sübülü's-selâm,* I, 250–252.

Uyandırılmaları ile ilgili olarak derin uykuya dalmasın diye uyuklayan bir kimse uyandırılabilir, demektedir.[1217]

San'ânî'nin şerhlerinde takyid metodu ile ihtilafın giderildiği başka örnekler görmek de mümkündür. Mesela Peygamber'in (s.a.) ölü olarak gördüğü hayvan için "Derisinden faydalansalardı ya"[1218] şeklindeki mutlak hadisin İbni Abbas'tan (r.a.) nakledilen "Deri tabaklanırsa temizlenmiş olur" hadisi[1219] ile takyid edildiğini söylemektedir. San'ânî, İbn Abbas'tan nakledilen hadisin nâsih olduğu şeklindeki görüşü reddetmektedir. Emîr, bu iki hadisten birinin tercih edileceği yönündeki görüşü de kabul etmez.[1220]

### 3. *Haml*

Haml, mütearız hadisleri farklı durumlara göre uygulama sahasına koymak, bu şekilde bağdaştırmaktır.[1221]

San'ânî'nin haml metodu ile deliller arasındaki tearuzu giderdiği örneklerden biri **انت ومالك لابيك** hadisinin[1222] şerhinde görülebilir. Emîr San'ânî, müstakil, küçük bir risalede şerh ettiği bu hadisin öncelikle tariklerini zikreder. İlk olarak Bezzâr'ın (ö. 292/905) *Müsned*'indeki rivâyeti naklettikten sonra, Ebû Davud ve Tirmizi'nin naklettiği rivâyetleri vermektedir. Hadisin diğer tariklerini de zikrettikten sonra metin ile ilgili açıklamalara geçmektedir.[1223]

Evladın malının babaya ait olduğu şeklindeki hadisle amel eden sahâbîleri ve tabiini tek tek saymaktadır. Sahâbî ve tabiinden bu görüşte olanları naklettikten sonra Hattabi'nin (ö.388/ 998) *Mealimü's-sünen'*de babanın ihtiyacı olması durumunda, ihtiyacı kadar almasının caiz olduğu kanaatinde olduğunu, ancak kendisi bu görüşü

[1217] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 249–253.
[1218] Müslim, Hayz 100–105; İbn Mâce, Libâs 25; Ebû Davûd, Libâs 38; Nesâî, Fera' ve Atîra 4.
[1219] Ebû Dâvûd, Libâs 38; Nesâî, Fera' ve Atira 6.
[1220] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 138–144.
[1221] Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar*, s.173.
[1222] İbn Mâce, Ticârât 64; Ebû Dâvûd, Buyû' 77. ((لأبيك) yerine aynı anlamdaki (لوالدك ) lafzı ile.)
[1223] San'ânî, *Hadisu ente ve mâluke li ebike*, s. 21- 24.

doğru bulmadığını söylemektedir. Hanefilerin, Zeydiyye mezhebine mensup olanların, Şâfiî ve Mâlikilerin de Hattabi'nin görüşünde olduğuna işaret etmektedir.[1224]

İbn Hazm'ın (ö. 456/ 1064) ise bu hadisin miras âyetleri[1225] ve Mü'minun Suresi'ndeki âyetlerle mensuh olduğunu savunduğunu belirten San'ânî, İbn Hazm ile aynı görüşte değildir. Ona göre hadis mensuh değildir. San'ânî'ye göre sahih bir hadis hakkında mensuh hükmünü vermek kolay değildir. Her şeyden önce sahâbenin ve tabiinin amel ettiği bir hadis hakkında bu hükmü vermek mümkün değildir. Zira Peygamber'i (s.a.) yakından takip eden sahâbenin, nesih hükmünü bilmemesi ve nesih varsa mensuh hüküm ile amel etmesi mümkün ve makul değildir.[1226]

San'ânî'ye göre muarız gibi görünen iki hüküm arasında cem imkânı varsa nesih hükmü verilmez. İbn Hazm'ın hadisin miras âyeti ile nesih edildiğini, mirasın başkasının malı hakkında olduğunu iddia etmesi makul değildir. Âyetin hükmü ölümden sonrası için geçerlidir, hadisin hükmü ise evladın hayatta olduğu zaman için geçerlidir. Âyet ve hadisi bu şekilde haml yolu ile cem etme imkânı varken başka yollarla tearuzu gidermenin manası yoktur.[1227]

Görüldüğü gibi Emîr, hadisle amel etme konusunda titiz davranmıştır. İbn Hazm'ın nesih iddiasını, **âyet ve hadisi farklı manalara haml** ederek cem etmiştir. Hanefi, Maliki ve Zeydiyye mezheplerinin kabul ettiği ihtiyaç hali ile kayıtlandırma yolunu da reddetmiştir. Bu ihtilafı çözme metodu, Emîr'in hadisle en geniş anlamı ile amel etmeyi tercih ettiği ve cem imkânı olduğunda diğer metotlarla çözüm bulmadığı sonucunu çıkarmak mümkündür.

Haml metodu ile tearuzu çözdüğü örnekleri şerhlerinde de görmek mümkündür. Mesela Peygamber'in (s.a.) sahabîlerinin birinden nakledilen "Resûlullah (s.a.) kadının erkeğin yıkandığı kaptan artan su ile, erkeğin de kadının yıkandığı kaptan artan su ile yıkanmasını yasaklamıştır. Birlikte suyu kullanabilirler"[1228] şeklindeki hadis ile "İbni Abbas'tan (r.a.) rivâyet edildiğine göre; Peygamber (s.a.) Meymûne'den

[1224] San'ânî, *Hadisu ente ve mâluke li ebike*, s. 24–31.
[1225] Nisa 2, 7, 11, 12, 33.
[1226] San'ânî, *Hadisu ente ve mâluke li ebike*, s. 32–37.
[1227] San'ânî, *Hadisu ente ve mâluke li ebike*, s. 37.
[1228] Ahmed, *Müsned*, IV, 111 ve V, 369; İbn Mâce, Tahâre 34; Ebû Dâvûd, Tahâre 40; Nesâî, Tahâre 146.

(r.anha) artan su ile yıkanıyordu" hadisinin[1229] birbiri ile çeliştiğine işaret eder. Hadislerin sıhhat durumları, kaynakları ve farklı tarikleri hakkında bilgi verdikten sonra, meselenin ihtilaflı olduğuna, her iki hadisle de amel etmenin caiz olduğuna, yasağın haram hükmüne değil; tenzihen mekruh hükmüne haml edilebileceğine dikkat çeker.[1230]

Cem ve te'lif metodunu uygulayarak Emîr, tearuz eden delillerle amel etme yolunu seçmiştir. Böylelikle hadisleri terk etmeden amel etme imkânını tercih etmiştir.

**B. Tercih**

Mütearız hadisler arasında eğer cem ve te'lif yolu ile çözüme ulaşılamamış ise, nesih de yoksa bu durumda delillerden biri tercih edilir. Emîr es-San'ânî, *Usûlu'l-fıkh el-müsemma icabetü's-sail şerhu buğyeti'l-âmil* adlı eserinde tashih ve tercih konusunu ele almış, rivâyetler arasında tercih yaparken nelere dikkat edilmesi gerektiğini açıklamıştır.

San'ânî, tercih kelimesinin Arapça "رجحان" (ruchan) kökünden, lugatte iki şey arasında üstünlük ve ziyade manasına geldiğini söylemektedir. Tercih edilen görüş diğer görüşlere takdim edilir ve onunla amel edilir. Tercih edilen görüş mevcut iken, mercuh görüş ile amel aklın ve akıllının uygulaması olamaz.[1231]

Tearuzun nakli hükümler arasında, akli hükümler arasında veya nakli hükümler ile akli hükümler arasında gerçekleşebileceğini belirtmektedir. Nakiller arasında tearuzun sened, metin, hüküm veya başka bir sebeple ortaya çıkabileceğine değinen Emîr; sened itibari ile tearuzun iki hadisin tearuzu şeklinde olduğuna işaret etmektedir. Bu durumda, yani iki hadisin tearuzunda tercih gerekiyorsa, râvîsi çok olan rivâyet, râvîsi âlim olan veya râvîsinin hafızası daha kuvvetli olan rivâyet, ya da râvîsi daha sika olan rivâyet tercih edilebilir. Hadiste nakledilen meselenin râvînin başından geçmiş olması, semaın bulunması, râvîlerin mekân açısından birbirlerine yakınlığı tercih sebeplerindendir. Emîr, tearuz durumundaki diğer tercih sebeplerini de sayar: Mükellefiyet yaşından sonra hadisi tahammül eden râvînin rivâyetinin, mükellefiyet

[1229] Ahmed, *Müsned*, I, 366; Müslim, Hayz 48.
[1230] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 113, 114.
[1231] San'ânî, *İcâbe*, s. 417, 418.

yaşından önce hadisi tahammül eden râvînin rivâyetine tercih edileceğini, ayrıca sayıca daha çok muadil tarafından ta'dil edilen râvinin rivâyetinin de tercih edileceğini söyler.[1232]

Tercih sebepleri arasında, *Buğyetü'l-âmil* müellifi Emîr'in öğrencisi İsmail b. Muhammed rivâyetin sahâbenin büyüklerinden naklini ve İslâm'a girmedeki önceliklerini de zikretse de, Emîr San'ânî bunun tercih için yeterli ve gerekli bir şart olmadığı yönündeki kanaatini dile getirir. Emîr'e göre sonradan Müslüman olan bir râvînin rivâyeti daha sağlam ve güvenilir olabilir.[1233]

Mürsel hadislerin tearuzuna da değinen San'ânî, bu durumda senedinde sadece âdil râvîlerden irsal yapmakla bilinen râvî varsa onun rivâyeti tercih edilir. San'ânî, muttasıl hadis ile mürsel hadisin tearuzunda üç görüş olduğuna işaret etmektedir. İlk görüşe göre müsned rivâyet tercih edilir. Çünkü râvîlerinin durumu bilinmektedir. İkinci görüşe göre ise mürsel tercih edilir. Çünkü râvî rivâyetinden kesin emin olduğu için mürsel olarak nakletmiştir. Üçüncü görüşe göre ise ikisi birbirine eşittir. Râvîleri daha makbul olan tercih edilir.[1234] Ancak San'ânî bu üçüncü görüşe itiraz eder. Tercihte mesele sadece râvînin adâlet sahibi olması değildir. Zira tearuz eden rivâyetlerin her biri kendi başına âdil râvîlerden nakledilen makbul rivâyetlerdir. Eğer sadece adâlete bakılacak olsaydı daha önce zikredilen tercih sebeplerinin hiçbirini saymak da gerekmezdi. Bu sebeple San'ânî'ye göre müsned olan rivâyet, mürsel olan rivâyete tercih edilir.[1235]

Tearuz eden hadislerde "metin" de tercih sebebi olabilir.

Emîr tercih metodu ile hadisler arasındaki ihtilafı çözmeyi –duruma göre- neshe öncelemiştir. Mesela namaz esnasında sütre olmadığında önünden kadın, eşek ve kara köpek geçerse namazın bozulacağına dair Ebû Zer'den (r.a.) gelen rivâyetin[1236] Ebû Said el-Hudrî'den (r.a.) nakledilen "namazı hiçbir şey bozmaz" rivâyeti[1237] ile

[1232] San'ânî, *İcâbe*, s. 418–422.
[1233] San'ânî, *İcâbe*, s. 418–422.
[1234] San'ânî, *İcâbe*, s. 423.
[1235] San'ânî, *İcâbe*, s. 424.
[1236] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, II, 114. (Hadis için bkz: *Ahmed, Müsned*, V, 149, 151,155, 160, 161; Dârimî, Salât 128; Müslim, Salât 265; İbn Mâce, Salât 38; Ebû Dâvûd, Salât 112.)
[1237] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, II, 122. (Hadis için bkz: Ebû Dâvûd, Salat 117.)

tearuz ettiğine işaret eder. Tearuzu çözmek için cem ve te'lif veya nesih metotlarını seçenlerin bulunduğunu söylemektedir. Ancak bu hadiste tercih metodunun daha uygun olduğunu, zira sıhhat açısından Ebû Zer'den nakledilen namazın bozulabileceğine dair hadisin daha güvenilir olduğunu belirtmektedir. Neshin uygulanabilmesi için hadislerin zaman sıralamasının da bilinmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.[1238]

İbn Ömer'den (r.a.) rivâyet edilen "Peygamber (s.a.) namaza başladığı zaman, rükûa giderken tekbir aldığında ve başını rükûdan kaldırırken ellerini omuz başları hizasına kaldırırdı"[1239] hadisini açıklarken, bu hadisin İbn Mes'ud'dan (r.a.) nakledilen Peygamber'in (s.a.) iftitah tekbirinde ellerini kaldırdığını gördüğünü, ancak daha sonra ellerini kaldırmadığını anlatan hadisle[1240] tearuz ettiğini söylemektedir. Buradaki ihtilafı çözerken ellerin kaldırılacağına dair rivâyetin tercih edileceğine, "Müsbit, nefye tercih edilir" kaidesine de dikkat çekerek işaret eder.[1241]

Yine Ebû Hureyre'den (r.a.) nakledilen "Eğer köpek birinizin kabından dilini uzatarak su içerse ilki toprakla olmak üzere yedi defa yıkayınız"[1242] hadisi ile "Eğer köpek kabınızdan dilini uzatarak su içerse yedi defa yıkayın, sekizincisinde toprakla temizleyin"[1243] şeklindeki rivâyet ile diğer benzer rivâyetlerin tearuz ettiğine dikkat çekmektedir. San'ânî, ilk rivâyetin tercih edilmesi gerektiğini söylemektedir. Zira "daha çok sayıda râvî tarafından nakledilmesi" tercih sebebidir.[1244]

Emîr San'ânî hadisler arasında ihtilaflarda tercih metodunu da kullanmıştır. Hatta eğer imkân varsa tercih metodunu neshe tercih etmiştir. Emîr San'ânî'nin tercih metodu ile hadisler arasındaki ihtilafı çözümlerken, çoğunlukla tercih sebebini söylediği de görülmektedir.

[1238] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, II, 122,123.
[1239] Ahmed, *Müsned*, II, 132, V, 53; Buhârî, Ezan 84, Nesâî, Tatbik 19, Sehv 3.
[1240] Ebû Dâvûd, Salât 116, 117.
[1241] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, II, 179–182.
[1242] Müslim, Tahâre 91; İbn Mâce Tahâre 31; Ebû Dâvûd, Tahâre 37; Nesâî, Tahâre 51.
[1243] Ebû Dâvûd, Tahâre 37; İbn Mâce, Tahâre 31; Nesâî, Tahâre 53.
[1244] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 115–119.

C. **Nesih**

Nesih, Bir hükmün daha sonra gelen şer'i bir hükümle kaldırılmasıdır. Kur'an-ı Kerim'de nesih hadisesi gerçekleştiği gibi, hadislerde de nâsih ve mensuh vardır. Hadisler üzerinde nesih cereyan ettiğine dikkat çeken rivayetler de mevcuttur.[1245] "Hadisleri resmî anlamda ilk derleyen İbn Şihâb ez-Zührî nâsih ve mensuh rivâyetleri ayrı bir eserde toplamış, bu ilmin âlimleri en çok meşgul eden konulardan biri olduğunu belirtmiş, nâsih ve mensuh ilminden haberdar olmayanların dinde karışıklıklara sebebiyet vereceğine işaret etmiştir."[1246]

San'ânî'nin eserlerinde hadisler arasında ihtilaf mevcutsa nesih hükmünü benimsediği örnekleri görmek mümkündür. Mesela Ammar'dan (r.a.) nakledilen "Resûlüllah (s.a.) beni bir işi için gönderdi. Cünüp oldum, ancak su bulamadım. Bunun üzerine yerde hayvanın yuvarlanması gibi yuvarlandım. Sonra Peygamber'e (s.a.) gelerek bunu anlattım. O "sana ellerinle sadece şöyle yapmak yeterdi, buyurdu ve iki eliyle yere bir kere vurdu; sonra sol eli ile sağ eli üzerine, avuçlarının dışına ve yüzüne meshetti"[1247] hadisinin, İbn Ömer'den (r.a.) rivâyet edilen Resûlullah (s.a.) "Teyemmüm iki vuruştur. Birincisi yüz için; bir vuruş da dirseklerle beraber kollar içindir"[1248] hadisi ile nesih edildiğini söylemektedir. Böylece ilk rivâyetteki sadece ellerin mesh edilmesi nesh edilmiş, ikinci rivâyetle kollar da meshe dahil edilmiştir.

Kaynaklarda teyemmüm konusunda ihtilaf bulunduğuna da ayrıca işaret eden Emîr, kimi âlimlerin sadece ellerin, kiminin ise koltuk altlarına kadar mesh edileceği yönündeki hadislerle amel ettiğine işaret etmektedir. Teyemmümün nasıl yapılacağı şeklindeki tearuz eden rivâyetler hakkında ihtilaf vakidir. Tearuz eden rivâyetlerin zamanları bilindiği için âlimlerin bir kısmı nesih yönünde kanaat bildirmişlerdir. San'ânî de bu konuda nesih düşüncesini benimsemiştir.[1249]

---

[1245] Bkz: Dârekutnî, *Sünen*, I, 229 ve II, 137.
[1246] Efendioğlu, "Nesih", *DİA*, XXXII, 581.
[1247] Ahmed, *Müsned*, IV, 264, 265, 396; Buhârî, Teyemmüm 8; Müslim, Hayz 110; Ebû Dâvûd, Tahâre 121; Nesâî, Tahâre 198, 201.
[1248] Dârekutnî, *Sünen*, I, 332.
[1249] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 354–359. (Şâfiî'nin sözü için bkz: *İhtilafu'l-hadis*, s. 94–98 (el-Umm kenarında), Ayrıca bkz: Koçkuzu, *Hadiste Nâsih-Mensûh*, s. 201, 202.)

Emîr, *Sübülü's-selâm*'da gusül bâbında zikredilen "**الماءُ مِنَ الماءِ**" (Gusül abdesti almak inzal sebebiyledir) hadisinin,[1250] **عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صَلّى الله عَلَيْهِ وَسَلّم: "إذا جلسَ بين شُعَبها الأربع ثم جَهَدَهَا فَقَدْ وَجَبَ الغُسْلُ** (Erkek kadının dört uzvu arasına çöker ve kadına mübaşeret ederse gusül vacip olur) hadisi[1251] ile nesih edildiğini söylemektedir. İlk hadiste gusül abdesti gerekmediği yönündeki hükmün İslâm'ın ilk dönemleri için geçerli olduğunu ve daha sonra ikinci hadisle bunun nesih edildiğini belirtmektedir. Zaten âyetin[1252] hükmü de bu şekildedir. Nitekim cumhurun kanaati de nesih yönündedir.[1253]

Hem câmi türünde hem de ahkâm hadisleri türünde hadis şerhleri olan Emîr es-San'ânî'nin rivâyetü'l-hadis alanında geniş birikime sahip olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır. Bu geniş birikimi sayesinde Emîr, birbiri ile tearuz eden hadisleri tesbit etmiş ve çözüm yollarını göstermiştir.

**D. Tevakkuf**

Emîr San'ânî, hadisler arasındaki ihtilafı cem, nesh ve tercih yollarından biri ile çözememiş ise, bu çözüm yolları yeterli olmadığında ihtilâflı hadisler için reddedilmeden ve bir karar vermeden bekleme anlamına gelen "tevakkuf" metoduna[1254] başvurmaktır.

"Ubâde b. Samit (r.a.) Resûlüllah'ın (s.a.) "Benden öğrenin, benden öğrenin! Allah kadınlara bir çıkar yol göstermiştir. Bekârla bekâr (zina ederse) yüz sopa ve bir sene sürgün; evli ile evli (zina ederse) sopa ve recim vardır" buyurduğunu nakletmiştir"[1255] Bu hadisi açıklarken San'ânî, konu ile ilgili ihtilaflı hadisleri nakletmektedir. Ali'nin (r.a.) zina eden evli birine hem celde cezası hem de recm cezası uyguladığını; bunun sebebi Hz. Ali'ye sorulduğunda da "Allah'ın kitabı doğrultusunda celde, Resûlullah'ın (s.a.) sünneti doğrultusunda ise recm cezası uyguladım" şeklinde cevap verdiğini haber vermektedir. San'ânî, mezheplerin konu ile ilgili görüşlerine de

[1250] Ahmed, *Müsned*, III, 29, 36, 47, IV, 143, 342, V, 416, 421; Dârimî, Vudû 74; Müslim, Hayz 81; İbn Mâce, Tahâre 110; Ebû Dâvûd, Tahâre 85; Tirmizî, Tahâre 81, 132.
[1251] Ahmed, *Müsned*, V, 115, 116.
[1252] Maide 6.
[1253] San'ânî, *Sübülü's-selâm*, I, 325, 326.
[1254] Aydınlı, *Hadis Istılahları,* s. 321.
[1255] Darimî, Hudud 19; Müslim, Hudud 12; İbn Mâce, Hudud 7; Ebû Dâvûd, Hudud 23; Tirmizî, Hudud 8.

işaret etmiştir. Peygamber (s.a.) hayatta iken recm edilen beş kişi hakkında hem celde hem de recm cezası uygulandığına dair nakil olmadığını delil gösteren Hanefilerin, recm ile celde cezasının beraber uygulanmasını emreden bu hadisi mensuh kabul ettiklerine işaret etmektedir. Ardından kendi görüşünü açıklayan San'ânî, daha önce *Minhatu'l-Ğaffar* adlı eserinde de yazdığı gibi celde ve recm cezasını birlikte uygulama konusunda görüş beyan ettiğini, ama artık bu görüşte olmadığını ve bu konuda tevakkuf ettiğini açıklamaktadır.[1256]

Emîr'in hadisler arasındaki ihtilafları giderme yöntemine bakıldığında öncelikle cem metodunu uygulamaya gittiğini, eğer cem metotlarından herhangi biri ile ihtilafı gidereememiş ise tercihe, tercih ile çözülemez ise neshe başvurduğu görülmektedir. Bu yönü ile Hanefilerin değil, cumhûru ulemânın yolunu takip ettiği söylenebilir. Emîr, eğer tearuz bu sıra ile giderilemezse tevakkuf yoluna gitmiştir.[1257]

San'ânî, hadisler arasında ihtilafları çözme esnasında pek çok farklı görüşü nakletmiş ve kendi kanaatini daha sonra belirtmiştir. Sadece kendi görüşünü açıklamakla yetinmeyip, diğer âlimlerin tercihlerini de nakletmesi, selefî ve bir anlamda ictihâdî kişiliğinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

[1256] San'ânî, *Sübülü's-selâm,* VII, 101–102.

[1257] Zakût**,** "Menhecü'l-İmam es-San'ânî fi Muhtelifi'l-hadisi min hılâli kitâbihi Sübüli's-selâm" adlı makalesinde Emîr San'ânî'nin hadisler arasında tearuzu gidermek için cem ve te'lif, nesh, tercih ve tevakkuf metotlarını sıra ile takip ettiğini söylemektedir.*( Journal of İslâmic Studies*, c. XXV, sy. 1, s. 39, Gazze, 2016.) Ancak nesih için hadislerin tarihlerinin bilinmesi gerektiğine dikkat çeken San'ânî'nin, cumhûrun sıralamasını – cem ve te'lif, tercih, nesih ve tevakkuf- uyguladığı kanaati hâsıl oluşmuştur. (İhtilâfı giderme sistemleri için bkz: Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar*, s. 161, 162.)

# SONUÇ

Emîr es-San'ânî, 1099/1688–1182/1768 yılları arasında yaşamış, İslâmi ilimler sahasında geniş ilme sahip, önemli bir âlimdir. *Emîr es-San'ânî'de Hadis Usûlü ve Rivâyet Tahlili* isimli tez çalışmasında ulaşılan sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

1044/1635 yılında Osmanlı'nın kontrolünden çıktıktan sonra istikrarsız bir dönem geçiren Yemen toplumu sadece siyasî açıdan değil; sosyal ve dinî açılardan da sıkıntılar içinde idi. Bu çalkantılı dönemde yaşamış olan Emîr es-San'ânî, problemlerin çözüme kavuşturulması için çabalamış; bu uğurda pek çok zorlukla karşılaşmış ve mücadele etmiştir. Bu sebeple Emîr es-San'ânî'nin hayatını "ilim ve mücadele" şeklinde özetlemek mümkündür.

Hayatı boyunca ilmî ve amelî sahada verdiği mücadele neticesinde Yemen'de hem idareciler hem de halk üzerinde etkileri olmuş; pek çok yeni uygulamanın hayata geçirilmesini sağlamıştır:

— Yemen'de idareyi ele geçirmek için sık sık çıkarılan iç savaşları sonlandırmak gayesiyle, birbirlerine karşı savaşan idareciler arasında arabuluculuk yapmıştır.

— Ezanda söylenmesi âdet olan "hayye alâ hayri'l-amel" şeklindeki ifadenin terk edilmesini sağlamıştır.

— Eğitim öğretime çok önem vermiş; merkezden uzaklarda bulunan köy ve şehirlere öğreticiler yollanmasını sağlamıştır.

— Bid'atler hususunda selefî bir yaklaşımı olan Emîr es-San'ânî, kabirler etrafında işlenen bid'atlerin ortadan kaldırılması için görevliler gönderilmesini ve bu öğreticilere devlet hazinesinden maaş ödenmesini sağlamıştır.

— Zeydiyye mezhebinde genel kanaat olan Hz. Fatıma soyundan bir kadının ancak yine aynı soydan bir erkekle evlenebileceği görüşünü tenkit etmiş ve etkili olmuştur.

Emîr es-San'ânî Yemen'de ilim, irfan ve idarecilikle tanınan soylu bir aileye mensuptur. Bu durumun da etkisi ile daha küçük yaşta temel İslâmi ilimlerle tanışmıştır. Pek çok eser te'lif etmesinde, ilimle erken tanışmasının rolü olduğu muhakkaktır.

Emîr es-San'ânî, hac ve ilim tahsili için San'a dışına çıkmış, bu yolculukları ve sürgün hayatı dışında San'a'dan ayrılmamıştır. Mekke ve Medine'ye yaptığı yolculuklar, Sindî (ö. 1138/1726) gibi döneminin önemli İslâm âlimleri ile tanışmasına vesile olmuştur. Yolculukları esnasında farklı hocalarla karşılaşması ve bu hocaların derslerine katılması; Zeydî toplumda yaygın olan bazı bid'at ve hurafelere karşı durmasında etken olduğu gibi, fikir ve görüşlerine de tesir etmiştir. Emîr es-San'ânî'nin tenkit ve tahkik yönlerinin gelişmesinde, analitik düşünce metodunda bu yolculuklarının ve hocalarının tesirinin büyük olduğunu söyleyebiliriz.

Emîr es-San'ânî, oğulları başta olmak üzere pek çok talebe yetiştirmiştir. Eserlerinin yayılmasında, talebelerinin büyük katkıları olmuştur. Önemli İslâm âlimlerinden Şevkâni'nin (ö.1 250/ 1834) hocası Abdülkadir b. Ahmed b. Abdülkadir de (ö. 1207/1792) Emîr es-San'ânî'nin talebelerindendir.

Emîr es-San'ânî, hacim itibari ile geniş, çok sayıda eser sahibidir. Hadis usûlü ile ilgili eseri *Semerâtü'n-nazar* dışında hadis usûlü şerhleri ve hadis usûlü manzumesi

mevcuttur. Hadis şerhleri ve haşiyeleri ile de dikkat çeken Emîr es-San'ânî'nin, sadece hadis ilmi ile ilgili olan matbu eserleri yaklaşık 35 cilttir.

Emîr es-San'ânî'nin yetiştiği ve yaşadığı Yemen toplumu, sosyal ve siyasî açıdan karışık olmasının yanı sıra mezhep birliği olmayan bir toplumdur. Zeydî ve Şâfiî mezhebinin yaygın olduğu Yemen'de yaşayan Emîr es-San'ânî'nin eserlerinde bu durumun izlerini bâriz olarak görmek mümkündür:

— Kendisine sorulan sorulara cevaben yazdığı eserleri, çoğunlukla toplumda bilinen ve tartışmalı konularla ilgilidir.

— Seyyid olan Emîr es-San'ânî, Ali'ye (r.a.) olan derin sevgisini gizlememiştir. Eserlerinde de bu duruma işaret etmiş, bir mü'mini daha fazla sevmenin herhangi bir zararı olmadığını savunmuştur.

— Ancak görüldüğü kadarı ile Ali'ye (r.a.) olan bu sevgisi onu herhangi bir aşırılığa sevketmemiştir. Eserlerinde Ebû Bekir, Ömer, Osman (r.anhum) hakkında herhangi olumsuz bir ifadesi yoktur. Aksine bir mü'mine muhabbet beslememenin kötülüğüne dikkat çekmiştir.

Emîr es-San'ânî, eserlerinde sık sık nakillere müracaat etmiştir:

— Nakillerinde ilmî hassasiyete son derece dikkat etmiştir. Ya kitap adına ya müellife işaret etmiş; hatta bazen hem müellif hem de eser adını birlikte vermiştir. Yapılan tetkiklerde, nakillerin hepsinin Emîr es-San'ânî'nin ibaresi ile muvafık olduğu tesbit edilmiştir.

— Nakiller konusunda son derece titiz olan Emîr es-San'ânî, önceki âlimlerin yaptığı hatalı nakil ve atıfları da tesbit edip düzeltmiştir. Mesela İbnü'l-Vezîr'in (ö. 840/1436), İbnü's-Salâh'tan (ö. 643/1245) naklen zikrettiği ibarenin, aslında Zeynüddin Irâkî'ye (ö. 806/1404) ait olduğuna işaret etmektedir. Eserlerinde bunun başka örneklerini de görmek mümkündür.

Çok ve farklı nakillerde bulunması Emîr es-San'ânî'nin kendinden önceki âlimlerin eserlerine vâkıf olduğunu ortaya koymaktadır. Nakillerindeki titizliği de ilmî hassasiyetinin ve geniş bilgisinin göstergesidir.

Taklitten hoşlanmayan ve bazı âlimleri taklitçi olmakla kınayan Emîr es-San'ânî, bu düşüncesinin de bir neticesi olarak, eserlerinde kendinden önceki İslâm âlimlerine sık sık tenkitler yöneltmiştir. Bu tenkitlerinde son derece dakik davrandığı görülen Emîr es-San'ânî'nin edebe aykırı herhangi bir ifadesine ise rastlanmamıştır.

Emîr es-San'ânî'nin eserlerindeki üslûbunun temel özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

— Arap dili alanında uzman olan Emîr es-San'ânî, dili son derece iyi kullanmış, kelimelerin anlamlarına ve gramer kaidelerine kendisi dikkat ettiği gibi bu hususta açıklamalara da sık sık yer vermiştir.

— Zaman zaman çok uzun açıklamalarda bulunmuş, kendi görüşünü ispatlamak için mantık kaidelerinden de hayli faydalanmıştır. Bu özelliğinden ötürü mantık kurallarını iyi bilmeyen okuyucunun konuyu anlamakta zorlanması mümkündür.

— Eserlerinde bazen konuyu çok tafsilatlı açıklaması, okuyucunun mevzuyu anlamasını zorlaştırmaktadır.

San'ânî her ne kadar müteahhir ulemâdan sayılsa da hadis usûlü ile ilgili eserlerinde, son dönem hadis usûlü kitaplarındaki gibi muntazam bir sistematik görmek mümkün değildir. Bu duruma pek çok sebep göstermek mümkündür. Eserlerinin genelde bir esere şerh veya tenkit şeklinde yazılmış olması ilk akla gelen sebeplerden biridir. Ayrıca çoğunlukla eserlerinin ders verirken veya ders notlarından te'lif edilmesi de bu durumun bir başka sebebi olabilir. Çok eser sahibi olması bu konuda ileri sürülebilecek bir diğer sebeptir. Ayrıca içinde bulunduğu coğrafyadaki te'lif üslûbu da, San'ânî'nin üslûbuna etki etmiş olabilir.

Hadis usûlü ile ilgili eserlerinde çoğunluk hadis ulemasına göre farklı, Zeydî âlimlerin genel kanaatine daha yakın düşüncelerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

— Sahâbe, Peygamber (s.a.) ile uzun süre birlikteliği olan Müslümanlardır. Peygamber'i (s.a.) kısa süre Müslüman olarak gören kişi sahabi sayılmaz. Adâlet şartı da bu vasfı taşıyanlarda aranmalıdır.

—Kişinin âdil olması, zabt sahibi olmasını da gerektirmez.

—Sahâbenin zabt yönünden eleştirilmemesinin yanlış olduğunu savunmaktadır. Ona göre adâlet sahibi olmak zabt sahibi olmayı gerektirmez.

Ancak Ebû Hureyre (r.a.) özelinde zabt mevzusu ele alındığında, yalnız başına rivâyet ettiği hadislerin, naklettiği bütün hadislere oranı % 0,7' dir. Benzer anlamdaki rivâyetlerin de bulunduğu göz önüne alındığında sahâbî râvînin zabt sebebi ile eleştiriye tabi tutulmamasının hadislerin sıhhatini ciddi anlamda etkilemeyeceği ve San'ânî'nin bu görüşünde isabet etmediği açığa çıkmaktadır.

— Râvînin adâlet sahibi sayılması için gerekli şartlardan biri olan bid'at ehlinden olmama şartı, sadece teoride kalmıştır. Pratikte aranan şey râvînin doğru sözlü olmasıdır. San'ânî, Buhârî ve Müslim râvîlerinden bid'at ehli râvîlerin bulunduğuna dair verdiği örneklerle bu şartın uygulamada yeri olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır.

Emîr San'ânî'nin bu iddiası önemlidir. Nitekim bid'at ehli râvîlerle ilgili yapılan çalışmalar da konunun önemini göstermektedir. Kütüb-i Sitte ricâlinden 201 râvî ehl-i bid'at olmakla suçlanmıştır. Bu da tüm kütüb-i sitte râvîlerinin yaklaşık % 2,5'una denktir. Bu oran kütüb-i sittede ehl-i bid'at olmakla suçlanan râvî sayısının çok az olduğunu ve dolayısı ile ehl-i bid'atten pratikte de çok az hadis nakledildiğini göstermektedir. Bu sayısal veriler Emîr San'ânî'nin ehl-i bid'atten olan râvîlerin rivâyetlerinin çok kullanıldığı görüşünü çürütmektedir. Bid'at ehli olmakla itham edilen bu râvîlerin teferrüd ettiği hadisler ile bir sınırlandırma getirildiği takdirde, bu râvîlerden gelen rivâyetlerin etkisinin de ne denli az olduğu ortaya çıkar.

—Hadislerin sıhhat derecelendirmesi, hangi eserde geçtiğine göre belirlenemez. Her hadis tek tek incelenmeli, bu inceleme sonucuna göre sıhhati hakkında karar verilmelidir.

—"Buhârî'nin hadisleri Müslim'in hadislerinden daha üstündür" ifadesi doğru değildir.

— *Sahihayn* râvîleri kusursuz ve cerh edilmemiş râvîler değildir.

Bu görüşlerinde Zeydî âlimlerden daha çok etkilendiği aşikârdır. Ancak mukallit ve katı davranmamış; o konu ile ilgili görüşleri naklettikten sonra tercihini belirtmiş ve böylece okuyucuya kıyas imkânı da sağlamıştır.

Hadis usûlü ile ilgili eserlerinde bu hususlar dışındaki diğer konularda çoğunluk hadis uleması ile paralel düşünmektedir. Âhâd haberle amel edilebileceği, mütevatir hadis için belli bir sayı aranmayacağı gibi…

Emîr es-San'ânî eserlerinde delil olarak hadisleri sıklıkla kullanmıştır. Bid'at ehli olmanın hadisin sıhhatine zarar vermeyeceğini; râvîde asıl olması gereken prensibin doğru sözlülük olduğunu savunan San'ânî, bu görüşlerinin de etkisi ile zaman zaman hadis âlimlerinin çoğuna göre zayıf kabul edilen hadisleri de delil olarak kullanmıştır. Bu durum kendi görüşlerini eserlerine de yansıttığının ve dolayısı ile kendisiyle çelişmediğinin göstergesidir.

Emîr es-San'ânî, eserlerinde bilhassa nakli delilleri açıklarken akli delilleri sık sık kullanmaktadır. Ancak o her zaman naklin akla tercih edilmesi gerektiğini savunmuş ve aklı nakle üstün tutmanın yanlış olduğunu kabul etmiştir.

Münekkit bir âlim olan Emîr es-San'ânî'nin eserlerinde hadis tenkidi yaptığı da görülmektedir. Sened tenkidi de yapmakla beraber; hadis tenkidinin temelini sened tenkidinden ziyade metin tenkidi oluşturmaktadır. Metin tenkidine daha çok önem vermesi, -San'ânî'nin muteahhir dönem âlimlerinden olması sebebi ile- o rivâyet hakkında sened tenkidinde önceki eserleri inceleyerek sonuca varmanın imkân dâhilinde olmasından kaynaklanabileceği gibi; metin tenkidini daha yaygın ve ön planda tutan Zeydî usûlünü benimsemiş olmasının sonucu da olabilir.

Birçok şerh eserinin müellifi olan Emîr es-San'ânî'nin şerhleri okuyucu için doyurucu, faideli bilgilerle dolu ve anlaşılır bir üsluptadır. Özellikle fıkhi hadislerin şerhlerinde verdiği geniş fıkhî malumât son derece yerinde ve doyurucudur. Kendi

tercihlerini yapmadan önce diğer âlimlerin görüşlerini de açıklaması okuyucu için oldukça yararlı olmaktadır. San'ânî, şerhlerinde kelime açıklamalarına da önem vermiştir.

Emîr San'ânî'nin şerhlerinde, hadislerin farklı rivayetlerine işaret ettiği, zaman zaman usûl ile ilgili bilgiler verdiği, hadislerin vürûd sebeplerini açıkladığı, şerhi esnasında âyet, hadis ve önceki ulemadan nakiller ile konuyu delillendirdiği, Arap dili ve belâgatı ve hatta diğer ilimlerden de faydalandığı görülmektedir.

Emîr es-San'ânî, ihtilâfu'l-hadis konusuna -teoride ve uygulamada- eserlerinde yer vermektedir. *Sübülü's-selâm* adlı şerhinde, hadisler arasındaki ihtilafları cem ve te'lif, tercih ve nesh metotları ile çözüme kavuşturmaya çalışmıştır. Emîr San'ânî'nin tevakkuf ettiği hadisler de mevcuttur.

Emîr es-San'ânî hakkında herhangi bir mezhebe mensup olduğu iddiasında bulunmak doğru olmaz. O, biyografisini yazanlardan çoğunun da belirttiği gibi müctehid bir âlimdir. Hayatı ile örnek, eserleri ve fikirleri ile dikkat çeken bir şahsiyettir. Eserleri tüm İslam Dünyası'da yaygınlık kazanmış, ilim çevrelerince tanınmış bir İslâm âlimidir. Müctehid vasfının, önceki âlimlerden etkilenmeye engel teşkil etmediği aşikârdır. Nitekim San'ânî, Zeydîlere yönelttiği eleştirilerinde Muhammed b. İbrahim el-Vezîr (ö. 840/1436), Hasan b. Ahmed b. Celâl (ö. 1082/1671) gibi kendinden önceki Yemenli ulemadan, akaid ile ilgili konularda İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gibi âlimlerden etkilendiğini söylemek mümkündür.

San'ânî'den etkilenmiş İslâm âlimleri arasında ilk akla gelenler, öğrencisi Abdülkadir b. Ahmed (ö. 1207/1792) ve Abdülkadir'in öğrencisi Şevkânî'dir. Günümüzde Emîr es-San'ânî'nin eserleri üzerinde hâlâ çalışmaların yapılıyor olması, San'ânî'nin müessir bir âlim olduğunu göstermektedir. Özellikle son dönem selefî ilim adamlarının Emîr San'ânî'nin eserlerine rağbet gösterdikleri görülmektedir. San'ânî'nin Muhammed b. Abdülvehhâb için yazdığı kaside ve bid'atlere karşı tutumu da bu ilginin sebeplerindendir.

San'ânî ile günümüz selefîlerinin âhâd hadislerle amel, hadislerin tenkid metotları gibi bazı konulara yaklaşımlarında benzerlikler görmek mümkündür. Ancak

Emîr es-San'ânî, selefîlerin eleştirmekten kaçındığı İbn Teymiyye'ye -cehennem azabının faniliğine dair görüşünü reddettiği risalesindekine benzer- tenkitleri, çağdaş selefîlerle farklılığını ortaya koymaktadır.

Emîr es-San'ânî hakkında akaid, tefsir, fıkıh ve arap dili branşları başta olmak üzere pek çok akademik çalışma yapılabilir. Basılmamış eserlerinin neşredilmesi de ilim dünyasına katkı sağlayacaktır. Yemen'de hadis ilmine ve eserlerine yönelme noktasında büyük emeği geçmiş; tüm İslâmî ilimlerin yanı sıra hadis ilmine önemli hizmetlerde bulunmuş Emîr es-San'ânî'nin kaynak niteliğindeki eserlerinin daha pek çok ilmî araştırmaya konu olmayı hakettiği aşikârdır.

# BİBLİYOGRAFYA


**Abdullah b. Muhammed, *Fethu's-selâm***

Abdullah b. Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî, *Fethu's-selâm Nazmu Umdeti'l-ahkâm*, (thk. Abdülhamid b. Salâh b. Kâsım), Beyrut 1431/2010.

**Abdülkadir İbrahim Muhammed, *Tercihâtü's-San'ânî***

Abdülkadir İbrahim Muhammed, *Tercihâtü el-İmam es-San'ânî fi Sübüli's-selâm (dirase fıkhıyye mukarene fi Kitabi't-tahâre ve'-s-salât),* Gazze 1428/2007. (Yayımlanmamış y. lisans tezi.)

**Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ***

İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ ve müzilu'l-ilbâs amme'ş-tehera mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs*, I- II, Kahire 1351/1932.

**Ahmed Naim, *Tecrid Mukaddimesi***

Ahmed Naim, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrîd-i Sahih Tercemesi (Mukaddime),* Ankara 1970.

**Ahmed, *Müsned***

Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsned*, I-VI, İstanbul 1413/1992.

**Ahmed b. Abdullah**, "Ma'rifetü's-sahâbe ınde'l-muhaddisîn", *Mecelletü Camiati'l- İmam Muhammed b. Suud*, sy. 29, s. 211, 1421.

**Ahmed vd., *İbnü'l-Emir***

Kasım Galib Ahmed, Hüseyin Ahmed es-Siyağı, Muhammed b. Ali el-Ekva, Abdullah Mücahit es-Semâhi, Mahmud İbrahim Zayed, *İbnü'l-Emîr ve asruhu sura min kifâhi şa'bi'l-Yemen*, y.y. ts.

**Akkâvî, *Ulûmu'l-belâğa***

İn'âm Fevvâl Akkâvî, *el-Mu'cemu'l-mufassal fî ulûmi'l-belâğa ve'l-bedî' ve'l-beyân*, Beyrut 1427/2006.

**Ali el-Kârî, *el-Masnû'***

Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî, *el-Masnû' fi ma'rifeti'l-hadisi'l-mevzû*, (thk. Abdülfettah Ebû Ğudde), Beyrut 1398/1978.

**Amrî, *Mietu âmin min Târihi'l-Yemen***

Hüseyin b. Abdullah Amrî, *Mietu âmin min târihi'l-Yemeni'l-hadîs*: 1161–1264/1748–1848, Dımeşk 1408/1988.

**Aşıkkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi***

Emin Aşıkkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi Cerh ve Ta'dil İlmi*, İstanbul 1997.

**----------,** "Meçhul, *DİA*, XXVIII, 286, İstanbul 2003.

**----------,** "Kizb", *DİA*, XXVI, 126, İstanbul 2002.

**Aydınlı, Abdullah,** "Adâlet", *DİA*, I, 344, İstanbul 1988.

**----------, *Hadis Istılahları***

*Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul 2006.

**----------,** "Şâz", *DİA*, XXXVIII, 385, İstanbul 2010.

**Aygün, Dursun,** "Hz. Peygamber'in Fiil ve Takrirlerinin Delil Değeri", *Diyanet İlmi Dergi*, c. XXXII, sy. 3, s. 107–128, Ankara 1996.

**Ayhan, Veysel,** "Yemen'de iktidar Mücadelesi, Bölgesel Etkileri ve Türkiye ile ilişkiler", *IMPR Raporu*, I, 2011.

**Ayzeri, *İhtiyarâtu'l-İmâm***

Abdurrahman b. Muahmmed Ayzeri, *İhtiyarâtu'l-İmâm es-San'ânî el-fıkhiyye*, Beyrut 1430/2009.

**A'zamî, *Menhecü'n-nakd***

Mustafa A'zamî, *Menhecü'n-nakd ınde'l-muhaddisîn neş'etühü ve tarihuhu*, Riyâd 1410/1990.

**Bağdadî, *Kifâye***

Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi İlmi'r-rivâye*, (thk. Ebû Abdullah es-Sevrakî ve Hamdi el-Medeni), Medine ts.

**Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen***

Abdurrahman Tayyib Ba'ker, *Muslihü'l-Yemen Muhammed b. İsmâil el-Emîr es-San'ânî: Dirase*, Dımeşk 1988.

**Baktır, Mustafa,** "Emîr es-San'ânî", *DİA*, XI, 144, 145, İstanbul 1995.

**Başaran, Selman,** "Hadislerde Lafız ve Mana Olarak Rivâyeti Meselesi" *Uludağ Üniversitesi İFD.*, c. III, sy. 3, s. 51–64, 1991.

**Bedir, Murteza**, "Sünnet", *DİA*, XXXVIII, 150–153, İstanbul 2010.

**Beyhaki, *es-Sünenü'l-kübrâ***

Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali Beyhaki, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Haydarâbâd 1344.

**Binark, *Yemen Tarihinin Kaynakları***

İsmet Binark, *Yemen Tarihinin Kaynakları Bakımından Osmanlı Arşivinin Önemi*, Ankara 1966.

**Bostan, İdris,** "Yemen"(Tarih/Osmanlı Dönemi), *DİA*, XLIII, 406–412, İstanbul 2013.

**Buhârî, *Kebîr***

Muhammed b. İsmail el-Buhari, *et-Târihu'l-kebîr*, (thk. Hâşim en-Nedvî), I-VIII, y.y. ts.

**----------, *Sahîh***

*Sahihu'l-Buhârî*, I-VIII, İstanbul 1413/1992.

**Celâl, *Dav'u'n-nehâr***

Hasan b. Ahmed Celâl, *Dav'u'n-nehâri'l-müşrik ala safahâti'l-ezhâr*, I-IV, San'a 2002.

**Cezâirî, *Tevcîh***

Tâhir el-Cezâirî ed-Dımeşkî, *Tevcîhü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, (thk. Abdülfettah Ebû Ğudde), I-II, Halep 1416/1995.

**Cûzekânî, *el-Ebâtîl ve'l-Menâkîr***

Ebû Abdullah Hüseyin b. İbrahim el-Cûzekânî, *el-Ebâtîl ve'l-Menâkîr ve's-sıhâh ve'l-meşâhîr*, (thk. Abdullah b. Abdülcebbar), I-II, Riyâd 1422/2002.

**Çakan, İsmail Lütfi,** "Cehalet", *DİA*, VII, 219, İstanbul 1993.

----------, ***Hadis Edebiyatı***

*Hadis Edebiyatı Çeşitleri- Özellikleri-Faydalanma Usûlleri,* İstanbul 1997.

**----------, *Hadislerde Görülen İhtilaflar***

*Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelifu'l-Hadis İlmi),* İstanbul 1997**.**

**Dârekutnî, *Sünen***

Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, (thk. Şuayb Arnavud vd.), I-V, Beyrut 1424/2004.

**Dârimî, *Sünen***

Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *Sünen*, I-II, İstanbul 1413/1992.

**Davudoğlu, *Selâmet Yolları***

Ahmed Davudoğlu, *Bulûğü'l-Merâm Tercemesi ve Şerhi Selâmet Yolları*, I-IV, İstanbul 1965.

**Demirci, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı***

Kadir Demirci, *Zeydiyye'nin Hadis Anlayışı*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2005. (Basılmamış doktora tezi.)

**Demirel, Harun Reşit**, "İbn Hacer'in Takrîbu't-Tezhîb'de Buharî'nin Bid'at Ehli Olmakla Cerh Edilen Râvilerinden Bahsetmesi ve Hedyü's-Sârî (Mukaddime)'deki Müdafası", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler*, c. II, sy. 3, s. 29–60, 2000.

----------, "Adâlet Kavramı ve Şia' da Sahâbenin Adâleti Meselesi", *Mütefekkir,* c. II, sy. 3, s. 41–76, 2015.

**Doğanay, Süleyman**, "Bid'atçılıkla Tenkid Edilen Buhârî Ravileri", *Bilimname: Düşünce Platformu, c.* I, s. 28, s. 27–54, 2015.

**Ebû Dâvûd, *Sünen***

Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as, *Sünen*, I-V, İstanbul 1413/1992.

**Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-ekber***

Ebû Hanife Numan b. Sabit, *el-Fıkhu'l-ekber*, (nşr. Mustafa el-Bâbî el-Halebî), Mısır ts.

**Ebû Ya'lâ, *İrşâd***

Halil b. Abdullah b. Ahmed Ebû Ya'lâ el-Halîlî el-Kazvinî, *el-İrşâd fî Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadîs*, I-III, Riyâd 1409/1989.

**Ebû'l-Kemâl, *el-Okyânûs***

Ebû'l-Kemâl es-Seyyid Âsım, *el-Okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît ve'l-kabûsi'l-vasît*, I-IV, İstanbul 1305/1887.

**Efendioğlu, Mehmet**, "Nesih", *DİA*, XXXII, 581, İstanbul 2006.

----------,"Sahâbe" *DİA*, XXXV, 491, İstanbul 2008.

----------, "Sahîh", *DİA*, XXXV, 523, İstanbul 2008.

**Ehdel, *en-Nefsü'l-yemâni***

Abdurrahman Süleyman Ehdel, *en-Nefsü'l-yemânî ve'r-ruhu'r-ruhânî fi icâzeti'l-kudâti benî'ş-Şevkânî,* (thk. Abdullah Muhammed el-Habeşi), Riyâd 1433/2012.

**Ekva, *el-Medârisü'l-İslâmiyye***

İsmail b. Ali el-Ekva, *el-Medârisu'l-İslâmiyye fi'l-Yemen*, Beyrut 1406/1986.

**----------, *Eimmetü'l-ılm***

*Eimmetü'l-ılmi'l-müctehidune fi'l-Yemen,* Amman 2002.

**Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdis***

Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî*, Silsiletü'l-ehâdis's-sahîha ve şeyü'n min fıkhihâ ve fevâidihâ*, I-VII, Riyâd 1415/1995.

**----------,** *Silsiletü'l-ehâdisi'd-daife,* Beyrut 1405.

**Eren, Muhammed Emin,** "Bir Rivâyetin Kısa Anatomisi: Tarihsel Süreçte İftirak Hadisinin Anlaşılma Biçimleri Üzerine", *Ankara Ünivesitesi İFD,* c. LV, sy. 2, s. 59-97, Ankara 2014.

**Ertürk, Mustafa,** "Hadis İlmi'nde Metin Tenkidi'nin Uygulamasına Yönelik Bazı Sorunlar", *İslâmi İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi* c. III, s. 393, İstanbul 2009.

**Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri***

Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepler*, İstanbul 1980**.**

**Fîruzâbâdî, *Kâmûs***

Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el- Kâmûsu'l-muhît*, Beyrut 1426/2005.

**Garazî, *İbnü'l-Emir es-San'ânî***

Abdullah Muhammed el-Garazî, *İbnü'l-Emir es-San'ânî ve menhecühu fî kitabihi Sübülü's-selâm*, San'a 1425/2004.

**Gökalp, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı***

Yusuf Gökalp, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2006. (Basılmamış doktora tezi.)

**Güleç, Hasan,** "Delil Olarak Hz. Peygamber'in Filleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İFD*, c. IX, s. 67–78, İzmir 1995.

**Güler, Zekeriya**, "Buhâri ve el-Camiu's-sahih'i Üzerine", *Bülent Ecevit Üniversitesi İFD,* c. II, sy. 1, s. 1–23, 2015.

**----------,** "Selefîlik ve Hadisleri Yorumlama Biçimi", *Tarihte ve Günümüzde Selefilik Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, s. 179–189, 2014.

**Gürler, Kadir,** "İçtihat Ve Taklit Tartışmaları Bağlamında Sened Açısından Hadislerin Sıhhati Meselesi -el-Emîr es-San'ânî'nin İrşâdu'n-Nukkâd İlâ Teysîri'l-İctihâd'ı Özelinde-", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c.VII, sy. 3, s. 58–93, 2007.

**Hâkim, *Marife***

Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî, *Marifetü ulûmi'l-hadîs*, (thk. Muazzam Huseyin ve Züheyr Şefîk el-Kübbî), y.y. 1417/1996.

**----------, *Müstedrek***

*el-Müstedrek alâ's-sahihayn*, (thk. Mustafa Abdülkâdir Ata), I- IV, Beyrut 1411/1990.

**Hatipoğlu, İbrahim,** "Müsned" *DİA*, XXXII, 99**–**103, İstanbul 2006.

**Hattâbî, *Meâlim***

Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed el- Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*, I- IV, Halep 1351/1932.

**Haykel, Bernard**, "al-Amîr, Muhammad b. İsmâîl", *The Encyclopaedia of İslâm Three,* Fasc I., 111, Leiden 2007.

**Habeşi, Abdullah Muhammed,** "Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî", *İklil,* c. I/II, 145–174, San'a 1980.

**----------,** "Müellefâtü Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San'ânî", *el-A'râb*, c. VI, s. 680–689, Riyâd 1972.

**Irâkî, *Şerh***

Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân el-Irâkî, *Şerhu Elfiyyeti'l-Irâkî,* (thk. Abdüllatîf Hümeym-Mâhir Yâsîn), I-II, Beyrut 1423/2002**.**

**----------, *Takyid***

*et-Takyid ve'l-İzâh Şerhu Mukaddimetu İbnü's-Salâh,* (thk. Abdurrahman Muhammed), Medine 1389/1969.

**Itr, *Menhecü'n-nakd***

Nûreddin Itr, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*, Dımaşk 1399/1979.

**İbn Abdülber, *İstîâb***

Ebû Ömer Cemâlüddin Yusuf b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî, *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-ashâb,* (thk. Ali Bicâvî), I-IV, Beyrut 1412/1992.

**İbn Abidin, *Reddü'l-muhtâr***

Muhammed Emin b. Ömer İbn Abidin ed-Dımeşkî, *Reddü'l-muhtâr alâ'd-Durri'l-muhtâr*, Beyrut 1413/1992.

**İbn Arrâk, *Tenzîhu'ş-Şerîa***

Ebû'l-Hasen Nuruddin Ali b. Muhammed b. Arrâk, (thk. Abdülvehhab Abdüllatif, Abdullah Muhammed el-Ğımarî), I-II, Beyrut 1401/1981.

**İbn Dakik, *İktirâh***

Ebû'l-Feth Muhammed b. Ali İbn Dakik el-Îd, *el-İktirâh fi Beyâni'l-Istılâh*, Beyrut 1417/1996.

**İbn Hacer, *Bulûğü'l-merâm***

Şihâbuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Bulûğü'l-merâm min Edilleti'l-ahkâm*, (thk. Semir b. Emin), Riyâd 1424/2004.

**----------, *Feth***

*Fethu'l-bâri*, (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb), I- XIII, Beyrut 1379/1959.

**----------, *İsâbe***

İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyîzi's-sahâbe*, (thk. Âdil Abdülmevcud ve Ali Muavvid), I- VIII, Beyrut 1415/1994**.**

**----------, *Nüket***

*en- Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salah*, (thk. Rabi' el-Medhalî), I- II, Medine 1404/1984.

**----------, *Nüzhe***

*Nüzhetü'n-nazar fi Tavdîhi Nuhbetü'l-fiker fi Mustalahi ehli'l-eser*, (thk. Abdullah Ruhaylî), Riyâd 1422/2001.

**----------, *Takrib***

*Takribü't-tehzîb*, (thk. Abdülvehhab Abdüllatif), I- VI, Beyrut 1975**.**

**----------, *Telhîs***

*et-Telhîsu'l-habir fi Tahrici ehâdisi er-Rafii'l-kebîr*, I- IV, Beyrut 1419/1999.

**İbn Hazm, Fisâl**

Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Fisâl fi milel ve'l-ehvai ve'n-nihal*, Mısır 1317.

**İbn Kesîr, *Bidâye***

İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr ed-Dımeşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (thk. Ali Şirî), I-XXI, Beyrut 1408/1988.

**İbn Mâce, *Sünen***

Muhammed b. Yezîd İbn Mâce el-Kazvinî, *Sünen,* I-II, İstanbul 1413/1992.

**İbn Manzûr, *Lisân***

Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrem el-Ensârî, *Lisânu'l-arab,* I-XV, Beyrut ts.

**İbn Matîr, *Keşfu'l-Ğumme***

İbn Matîr, *Keşfu'l-Ğumme fî İdhâdi Hadisi İftirâkî'l-Ümme,* (Derleme ve edisyon: Abdullah b. Yahya es-Süreyhi, *Resail Ebhas*), Beyrut 2009.

**İbn Receb, *Şerhu İlel***

Zeynuddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdirrahman Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizi,* (thk. Hemmâm Saîd), I- II, Riyâd 1421/2001.

**İbn Sa'd, *Tabakât***

Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (thk. İhsan Abbâs), I- VIII, Beyrut 1968.

**İbn Teymiyye, *Mecmuu'l-Fetâvâ***

Ebû'l-Abbâs Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye el-Harrânî, *Mecmuu'l-Fetâvâ Şeyhu'l-İslâm Ahmed İbn Teymiyye,* (thk. Abdurrahman b. Kâsım) I- XXXVII, Medine 1425/2004.

**----------, *Redd***

*er-Redd ale'l-Ehnâî Kâdi'l-Mâlikiyye*, (thk. Fevvâz Avadî), Kuveyt 2016.

**İbnü'l-Cevzî, *Mevzuât***

Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzuât*, I- III, (thk. Abdurrahman Muhammed Osman), Medine 1386/1966–1388/1968.

**İbnü'l-Esîr, *Nihâye***

Mecdüddin el-Mübârek b. Muhammed İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *en-Nihâye fi Ğarîbi'l-hadîsi ve'l-eser*, (thk. Tahir Zavi ve Mahmud Tanahî), I- V, Beyrut 1399/1979.

**İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe***

İzzüddin Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *Üsdü'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-sahâbe*, (thk. Ali Muhammed Muavvid, Adil Abdülmevcud), I-VIII, Beyrut 1414/1994.

**İbnü'l-Vezîr, *Avâsım***

Ebû Abdillâh İzzuddîn Muhammed b. İbrahim b. Ali İbnü'l-Vezîr el-Yemânî, *el-Avâsım ve'l-Kavâsım fi'z- zebbi an sünneti Ebi'l-Kâsım*, (thk. Şuayb el-Arnavut), I-IX, Beyrut 1415/1994.

**----------, *er-Ravdu'l-Bâsim***

*er-Ravdu'l-Bâsim fiz-Zebbi an Sünneti Ebi'l-Kasım*, (thk. Ali b. Muhammed el-Umrân), I-II, y.y. ts.

**İbnü's-Salâh,** ***Mukaddime***

Ebû Amr Osman b. Abdirrahman İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ma'rifetu Envâı Ulûmi'l-Hadis -Mukaddime-*, (thk. Nurettin Itr), Dımeşk 1986.

**----------,** ***Sıyane***

*Sıyanetü Sahîh-i Müslim mine'l-ihlali ve'l-galat ve himâyetuhu mine'l -iskati ve's-sakat,* (thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir), Beyrut 1408/1987.

**İbnü's-Sübki,** ***Tabakâtü'ş-Şâfiiyye***

Tâcüddin Ali b. Abdilkâfî İbnü's-Sübki, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-kübrâ*, (nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), I- X, Kahire 1383/1964.

**İdlibî,** ***Menhecü Nakdi'l-Metn***

Salâhuddin b. Ahmed el-İdlibî, *Menhecü Nakdi'l-Metn inde ulemâi'l-hadisi'n-nebevî*, Beyrut 1403/1983.

**İsmail Paşa,** ***Hediyyetü'l-arifîn***

Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn Esmâü'l-müellifîn ve Asârü'l-musannifîn*, I-II, İstanbul 1951.

**Kâdı Iyâd,** ***Meşariku'l-envâr***

Ebü'l-Fazl Iyâd b. Musa Kâdı Iyâd, *Meşârîku'l-envâr ala sıhahi'l-asâr*, I-II, Tunus ts.

**Kandemir, M. Yaşar,** "el-Camiu's-sahîh", *DİA*, VII, 124–129, İstanbul 1993.

**----------,** "Hadis", *DİA*, XV, 27–64, İstanbul 1997.

----------, "Sahîhayn", *DİA*, XXXV, 527–530, İstanbul 2008.

----------, "Sahîhayn'e Yöneltilen Tenkidlerin Değeri", *Sünnetin Dindeki Yeri*, 335–376, İstanbul 1995.

**Kannevcî, *Ebced***

Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddık Hasan Han Kannevci, *Ebcedü'l-Ulûm*, I-III, Beyrut 1978.

**Kâsımî, *Hayâtü'l-Buhârî***

Muhammed Cemalüddin Kâsimî, *Hayâtü'l-Buhârî*, (thk. M. Arnavud), Beyrut 1412/1992.

**----------, *Kavâid***

*Kavâidü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadis*, (thk. Muhammed Behcet el-Baytar), Kahire 1380/1961.

**Kebsî, *Letâif***

Muhammed b. İsmail el- Kesbî, *el-Letâifu's-Seniyye fî Ahbâri'l-Memâliki'l-Yemeniyye*, (thk. Halid el-Ezraî), San'a 1426/2006.

**Kehhâle, *Mu'cem***

Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-arabiyye*, I-XV, Beyrut 1376/1957.

**Kettânî, *Fihris***

Muhammed Abdülhay b. Abdilkadir el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-meâcim ve'l-meşyahât ve'l-müselselât*, (thk. İhsan Abbas), I-III, Beyrut 1402/1982.

**Kettânî, *Nazmu'l-Mutenâsir***

Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Nazmu'l-Mutenâsir mine'l-hadisi'l-mütevâtir*, Mısır ts.

**Koçkuzu, *Hadiste Nâsih-Mensûh***

Ali Osman Koçkuzu, *Hadiste Nâsih-Mensûh,* İstanbul 1985.

**Koçyiğit, *Hadis Istılahları***

Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları,* Ankara 1980**.**

**----------, *Hadis Tarihi***

*Hadis Tarihi*, Ankara 2010.

**Kureşî, *İbnü'l-Emîr es-San'ânî***

Hasan b. Ali el-Kureşî, *İbnü'l-Emîr es-San'ânî ve Cuhuduhu fi'd-da'veti ve'l-ihtisâb*, Muhammed b. Suud Üniversitesi, 1422/2001. (Basılmamış tez.)

**Küçük, Raşit,** "İsnad", *DİA*, XXIII, 153, 154, İstanbul 2001.

**Laçiner vd., *Yemen Dosyası***

Sedat Laçiner, Serpil Açıkalın ve Gamze Coşkun, *Yemen Dosyası,* İstanbul 2010.

**Mâlik, *Muvatta***

Ebû Abdullah Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, I-II, İstanbul 1413/1992.

**Maşalı, Mehmet Emin**, "Mushaf", *DİA,* XXXI, 242–248, İstanbul 2006.

**Mutayrî, *Mesâilü'l-itikad***

Abdullah Muhammed Mutayrî, *Mesâilü'l-itikad ınde'l-Emîr es-San'ânî*, Kahire Üniversitesi, Kahire 1422/2001. (Basılmamış yüksek lisans tezi.)

**Muallimî, *el-Envâru'l-kâşife***

Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, *el-Envâru'l-kâşife fi Kitâbi "Edvau'n ale's-sünne"*, Beyrut 1406/1986.

**Muhammed b. Hüseyn, *Keşf***

Muhammed b. Hüseyn, *el-Keşfu'l-mübdi*, (thk. Salih b. Ali- Ebûbekir b. Sâlim), Riyâd 1422/2002.

**Mübârekfûri, *Tuhfe***

Ebû'l-Ulâ Muhammed b. Abdurrahman el-Mübârekfûri, *Tuhfetü'l-ahvezî bi Şerhi Câmii't-Tirmizî*, I-XII, Kahire 1413/1993.

**Münâvî, *Tevkîf***

Muhammed Abdürraûf el-Münâvî, *et-Tevkîf alâ Mühimâti't-Teârîf*, Kahire 1410/1990.

**Müslim, *Sahih***

Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahihu Müslim*, I-III, İstanbul 1413/1992.

**Nesâî, *Sünen***

Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünen*, I-VIII, İstanbul 1413/1992.

**Nevevî, *Minhâc***

Ebû Zekeriya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc fi şerhi Sahîh-i Müslim b. Haccâc*, I-XVIII, Beyrut 1392.

**----------, *Ravda***

*Ravdatü't-talibin ve Umdetü'l-müftîn*, (thk. Züheyr Şâviş), I-XII, Beyrut 1412/1991**.**

**----------, *Tehzib***

*Tehzibü'l-esmâi ve'l-lügât*, Beyrut ts.

**Önder, Muharrem,** "İslam Fıkhında Meçhul Râvinin Naklettiği Hadislerin Hükmü", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* sy. 12, s. 99–126, 2008.

**Öz, Mustafa,** "İbnü'l-Murtazâ", DİA, XXI, 141, 142, İstanbul 2000.

----------, "Nâsıbe", *DİA*; XXXII, 393, 394, İstanbul 2006.

**----------,** "Şia", *DİA*, XXXIX, 111–115 ve 120, 121, İstanbul 2010.

**----------,** "Vasî", *DİA*, XLII, 546, 547, İstanbul 2012.

**Özkan, Halit,** "Takrîr", *DİA*, XXXIX, 469–471, İstanbul 2010.

**Özler, *73 Fırka Anlayışı***

Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı*, İstanbul 2016.

**Özşenel, *İlk Dönem Hadis- Rey Tartışmaları***

Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis- Rey Tartışmaları- Şeybânî Örneği-*, İstanbul 2015.

**----------,** "Sindî", *DİA*, XXXVII, 245, 246, İstanbul 2009.

**Polat, Selahattin**, "Mürsel", *DİA*, XXXII, 52–54, İstanbul 2006.

**----------,** "Zayıf Hadislerle Amel" *Erciyes Üniversitesi İFD*, sy. I. s. 83–110, Kayseri 1983.

**Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl***

Hasan b. Abdirrahmân er-Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*, (thk. Muhammed Acâc el-Hatîb), Beyrut 1391/1971.

**Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb***

Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb,* I-XXXII, Beyrut 1421/2000.

**Rîmî, *el-Fikru't-terbevi***

Kasım b. Salih Rîmî, *el-Fikru't-terbevi ınde'l-Emir es-San'ânî min hilali mahtutatihi ikazu'l-fikra li müracaati'l-fıtra,* Mekke 1409/1988.

**Sakkâf, *Şerhu'l- Akîdeti't-Tahâviyye***

Hasen b. Ali es-Sakkâf, *Sahîhu Şerhi'l- Akîdeti't-Tahâviyye*, Amman 1419/1998.

**Sâlim, *Tekvînü'l-Yemen***

Mustafa Sâlim, *Tekvînü'l-Yemeni'l-hadîs*, y.y. 1993.

**San'ânî, *Cemu'ş-şetît***

Muhammed b. İsmail b. Salâh el-Emîr es-San'ânî, *Cemu'ş-şetît fi şerhı ebyâti't-tesbît,* Mekke 1381.

**----------, *Divân***

*Dîvânü'l-Emir es-San'ânî*, y.y. ts.

**----------, *el-Enfâsu'r-rahmaniyye***

*el-Enfâsu'r-rahmaniyyetü'l-yemeniyye fi ebhasi'l-ifadati'l-medeniyye*. (thk. Ali b. Abduh el-Elmai), Riyâd 1428/2007.

***----------, Hadisü 'ente ve mâluke li ebîke'***

*Risaletun latifetun fi şerhi hadisi 'ente ve mâluke li ebîke'*, (thk. Salim Abdülcadir) Beyrut 1422/2001.

***----------, İcâbetü's-sâil***

*İcabetü's-sâil Şerhu buğyeti'l-âmil Manzumetü'l-kâfil*, (thk. Huseyn b. Ahmed es-Seyağı ve Hasan Muhammed el-Ehdel), Beyrut 1408/1988.

***----------, İftirâk***

*Hadisu iftirâkî'l- ümmeti ilâ neyyifin ve seb'îne firka*, (thk. Said b. Abdullah Sa'dan), Riyâd 1414/1994.

***----------, İkâzu'l-fikra***

*İkâzu'l-fikra li mürâceati'l-fıtra 'küllü mevlüdin yüledü ala'l-fıtra'*, 1409/1989. (Kâsım b. Sâlih er-Rîmî, *el-Fikru't-terbevi ınde'l-Emîr es-San'ânî min hilali mahtutatihi İkazu'l-fikra li müracaati'l-fıtra* basılmamış yüksek lisans tezi içinde.)

***----------, İrşadü'n-nukkad***

*İrşadü'n-nukkad ilâ teysiri'l-ictihad*, (thk. Muhammed Subhi Hallâk), Beyrut 1992.

***----------, İsbâl***

*İsbâlü'l-matar alâ Kasabi's-sükker*, (thk: Abdülhamid b. Salih âl A'vec), Beyrut 1427/2006. (*Semerâtü'n-nazar* ve *Kasabü's-sükker* ile birlikte.)

***----------, Kasabü's-sükker***

*Kasabü's-sükker*, (thk: Abdülhamid b. Sâlih Âl A'vec Seber), Beyrut 1427/2006. (*İsbâlü'l-matar* ile birlikte.)

***----------, Mecmuu'r-resâil***

*Mecmuu'r-resâili'il-fıkhiyyeti li's-San'ânî,* (thk. Halid b. Muhammed el-Mısri), y.y. 1426/2005.

***----------, Mesîru'l-ğarâm***

*Mesîru'l-ğarâm ilâ taybeti ve beledi'l-harâm,* y.y. 1413/1993.

***----------, Mezâlik***

*Mezâlikü'l-usûliyyîn ve beyânü'l-kadri'l-muhtac ileyhi min ilmi'l-usûl***,** (thk: Muhammed Sabbâh el-Mansûr), Kuveyt 1425/2004.

***----------, Refu'l-estâr***

*Refu'l-estâr li ibtâli edilleti'l-kâiline bi fenâi'n-nâr,* (thk: Muhammed Albâni), Beyrut 1405/1984.

***----------, Semerâtü'n-nazar***

*Semerâtü'n-nazar fi ılmi'l-eser,* (thk. Râid b. Sabri), Riyâd 1417/1996.

***----------, Sübülü's-selâm***

*Sübülü's-selâm el-mûsiletü ilâ bulûği'l-merâm,* (thk. Subhi Hasan Hallâk), I-VIII, Riyâd 1421/2000.

***----------, Tavdihu'l-efkâr***

*Tavdîhu'l-efkâr li meâni Tenkîhi'l-enzâr,* (thk. Muhammed Muhiddin Abdülhamid), I-II, y.y. 1366.

***----------, Tenvîr***

*et-Tenvîr Şerhu'l-Câmii's-sağîr*, (thk. Muhammed İshak Muhammed İbrahim), I-XI, Riyâd 1432/2006.

**----------, *Udde***

*el-Udde alâ Şerhi'l-Umde,* Kahire 1409/1989.

**Sehâvi, *Feth***

Şemsüddin Muhammed b. Abdirrahman es-Sehâvi, *Fethu'l-muğîs bi şerhi elfiyyeti'l-hadis*, (thk. Ali Hasan Ali) I-IV, Kahire 1424/2003.

**Serahsî, *Usûl***

Ebû Bekr Muhammed b Ahmed es-Serahsî, *Usûlu's-serahsî*, (thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî, I-II, Beyrut 1393/1973.

**Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları***

M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara 2010.

**Sırma, *Yemen İsyanları***

İhsan Süreyya Sırma, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları,* İstanbul 1980.

**Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif***

Ebû Bekr Abdullah b. Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*, (thk. Muhibbüddin Abdussubhan), Doha 1415/1995.

**Sururî, *San'ânî***

Ali Abdülcebbar Yasin Sururî, *İbnü'l-Emir es-San'ânî ve Hayatuhu ve Fıkhuhu,* Kahire 1400/1980. (Basılmamış tez.)

**Suyûtî, *el-Leâlî***

Celaluddin Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Suyûtî, *el-Leâl'iu'l-Masnûa fi'l-ehâdîsi'l-Mevzûa*, (thk. Abdurrahman Salah b. Muhammed), I-II, Beyrut 1417/1996.

**----------, *Tedrîb***

*Tedrîbu'r-râvi fi şerhi Takribi'n-Nevevî,* (thk. Nazar Feryâbî) I-II, Riyâd 1415/1995.

**Şâfiî, *Risâle***

Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle* (thk. Ahmed M. Şâkir), Kahire 1358/1940.

**Şahyar, Ayşe Esra**, "Zayıf Hadisle Fezail Konusunda Amel Edilebilirlik Fikrinin Doğuşu ve Gelişimi", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. I, sy. 1, s. 31–49, İstanbul 2003.

**Şakir, *Bâis***

Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü'l-hasîs fi İhtisâri Ulûmi'l-hadîs***,** Beyrut ts.

**Şâtıbî, *İ'tisâm***

Ebû İshak İbrahim b. Musa eş-Şâtıbî, *el-İ'tisâm,* (thk. Selim b. Îd el-Hilâlî), Riyâd 1412/1992.

**Şehristânî, *Milel***

Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal***,** (thk. Muhammed Seyyid Kiylânî), I-II, Beyrut 1404/1983.

**Şevkânî, *Bedr***

Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Bedru't-tâli' bi Mehâsin men ba'de'l-karni's-sâbi',* I- II, Kahire ts.

**----------, *Fevâid***

*el-Fevâidü'l-mecmua fi'l-ehâdisi'l-mevzua*, Beyrut 1416/1995.

**----------, *İrşâdu'l-fuhûl***

*İrşâdu'l-Fuhûl ila tahkîki'l-hakki min ilmi'l-usûl*, (thk. Ahmed İnâyet), I-II, Dımeşk 1419/1999.

**Taberânî, *Mu'cem***

Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mucemu'l-kebîr*, (thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi), I-XXV, Riyâd 1415/1994.

**Tahâvî, *Şerh***

Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısrî et-Tahâvî, *Şerhu'l-meâni'l-âsâr,* (thk. Muhammed Zührî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câd), I-V, Beyrut 1414/1994.

**Tahhân, *Teysir***

Mahmud et-Tahhân, *Teysiru Mustalahi'l-Hadîs*, Riyâd 1996.

**Tirmizî,**

Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *el-Camiu'-sahih*, I-V, İstanbul 1413/1992.

**Tomar, Cengiz,** "Yemen", (Kültür ve Medeniyet)*, DİA*, XLIII, 414–416, İstanbul 2013.

----------, "Yemen", (Tarih)*, DİA*, XLIII, 401–406, İstanbul 2013.

----------, "Yemen"**,** (Tarih/ Son Dönem)*, DİA*, XLIII, 412–414, İstanbul 2013.

**Topaloğlu, Bekir,** "Fırka", *DİA*, XIII, 35, İstanbul 1996.

**----------,** "Mezhep", *DİA*, XXIX, 532- 534, İstanbul 2004.

**Topgül, *Hadis Ravilerinde Şiilik Eğilimi***

Enes Topgül, *Hadis Ravilerinde Şiilik Eğilimi,* Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2010. (Basılmamış y. lisans tezi.)

**Tuğlu, Nuri,** "Hadis İlminde Kitap Esaslı Sıhhat Tesbiti Üzerine Bazı Mülahazalar (Hâkim en-Neysabûrî ve İbnü's-Salâh Özelinde)", *Dini Araştırmalar,* c. XV, sy.41, s. 136–155, 2012.

**Tunç, Mazhar,** "Suûd Selefiyyesi'nin Hadîs Anlayışı", e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, c. IX, sy. 17, s. 388–411, 2017.

**Turhan, Halil İbrahim - Taş, Mustafa, "Buhârî'nin** Ehl-i Bid'at Râvileri ile İlgili Metodu", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 9, s. 69–116, 2016.

**Uğur, Mücteba,** "Hasen", *DİA*, XVI, 374, 375, İstanbul 1997.

**Uleymî, *San'ânî***

Ahmed Muhammed Uleymî, *es-San'ânî ve kitâbuhu Tavdîhu'l-efkâr*, Beyrut 1408/1987.

**Uraler, *Sünnete Bağlılık***

Aynur Uraler, *Sahabe Uygulaması Olarak Sünnete Bağlılık*, İstanbul 2016.

**Üzüm, İlyas,** "Mezhep", *DİA*, XXXIX, 527, 528, İstanbul 2004.

**Yakût, *Mu'cem***

Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-buldân,* Beyrut ts.

**Yavuz, *eş-Sevkânî ve Hadisçiliği***

Adil Yavuz, *eş-Sevkânî ve Hadisçiliği*, Konya, 2002. (Basılmamış doktora tezi)

**Yavuz, *Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti***

Hulusi Yavuz, *Kâbe ve Haremeyn İçin Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti: 1517–1571*, İstanbul 1984.

**Yıldırım, Enbiya**, "Ashabın Adâletinin Akli Temelleri", *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sabâbe-II*, s. 51–67, İstanbul 2015.

**----------, *Hadisler ve Zihinlerdeki Sorular***

*Hadisler ve Zihinlerdeki Sorular, Büyük Muhaddis Şuayp Arnavut'la Söyleşi*, İstanbul 2011.

**Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi***

Ahmet Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk Üç Asır*, İstanbul 1996.

**Zakût, Hişâm Mahmûd,** "Menhecü'l-İmam es-San'ânî fi Muhtelifi'l-hadisi min hılâli kitâbihi Sübüli's-selâm", *Journal of İslâmic Studies*, c. XXV, sy. 1, s. 17–73, Gazze 2016.

**Zebâre, *Mulhaku'l-Bedr***

Muhammed b. Muhammed Zebâre el-Yemenî, *Mulhaku'l-Bedri't-tali'*, I-II, Beyrut ts.

**----------, *Neylü'l-vatar***

*Neylü'l-vatar min terâcimi ricâli'l-Yemen fi'l-karni's-sâlis aşer*, I- II, y.y. ts.

**----------, *Nübelâü'l-Yemen***

*Nübelâü'l-Yemen bi'l-karni's-sânî aşer li'l-hicre*, I-III, 1433/2012.

**Zehebî, *Mizân***

Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mizânü'l-itidal fi Nakdi'r-ricâl*, (thk. Ali Bicâvî), I- IV, Beyrut 1382/1963.

**----------, *Siyer***

*Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Şuayb Arnavut), I- XXIII, Beyrut 1405/1985.

**----------, *Telhîs***

*Telhîsü Kitabi'l-Mevzuât li İbni'l-Cevzî*, (thk. Ebû Temîm Yasir b. İbrahim), Riyâd 1419/1998.

**Zehrânî, *San'ânî***

Aişe bt. Cem'an ez-Zehrâni, *el-İmam es-San'ânî ve Menhecuhu ve Cuhuduhu fi't-Tefsir,* (Ümmü'l-kura Üniversitesi basılmamış yüksek lisans tezi), 1428/2007.

**Zeyd b. Abdullah, *Erbaûn***

Zeyd b. Abdullah b. Mesʻud el-Hâşimî, *el-Erbaûn,* (thk: Abdullah Hammud el-Izzi), Sanʻa ts.

**Ziriklî, *A'lâm***

Ebû Ğays Muhammed Hayrüddin b. Mahmud ez-Ziriklî, *A'lâm Kâmusu terâcîmi li eşeşheri'r-ricâl ve'n-nisâ arabi'l-müsta'tebîn ve'l-müsteşrikîn,* I-VIII, Beyrut 2002.

**Zuhaylî, *İslâm Fıkhı***

Vehbe Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, (trc. heyet), I-X, İstanbul 2015.

**Zürkâni, *Şerh***

Muhammed b. Abdülbâkî Zürkâni, *Şerhu'z-Zürkânî alâ Muvatta'i'l-İmam Mâlik,* Beyrut 1411/1991.